

PER ASPERA AD ASTRA

A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei

2018/1

Per Aspera ad Astra

A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei

V. évfolyam, 2018/1. szám

PER ASPERA AD ASTRA

A PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM MŰVELŐDÉS- ÉS EGYETEMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEI

Megjelenik évente kétszer

V. évfolyam, 2018/1. szám

FELELŐS KIADÓ:

Bódis József, a Pécsi Tudományegyetem rektora

SZAKMAI TANÁCSADÓ TESTÜLET:

Ambrusné Kéri Katalin, Font Márta, Jankovits László, Kajtár István, Kaposi Zoltán, Lénárd László, Monok István, Szögi László, Vonyó József

FŐSZERKESZTŐ:

F. Dárdai Ágnes

A SZÁMOT SZERKESZTETTE:

Méreg Martin, Schmelczér-Pohánka Éva

SZERKESZTŐSÉG:

Dezső Krisztina, Lengvári István, Molnár Dávid, Pálmai Dóra, Polyák Petra, Szeberényi Gábor

LEKTOR:

Monok István

OLVASÓSZERKESZTŐ:

Gönczi Andrea, Szilágyi Mariann

TÖRDELŐSZERKESZTŐ:

Lovász Dávid

A SZERKESZTŐSÉG CÍME:

PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont – Történeti Gyűjtemények Osztálya

7621 Pécs, Szepesy Ignác utca 3.

+36-72/501-600/22651, 22675

adastra-szerkesztoseg@lib.pte.hu

<http://per-aspera.pte.hu>

A borítón dr. Strommer György ex librise látható.

ISSN 2064-6038

10.15170/PAAA.2018.05.01

Tartalom

TANULMÁNYOK

Verók Attila

Betűkbe kódolt könyvsorsok. Bepillantás az erdélyi szász polgárok magánkönyvtáraiba (1550–1650)..... 9

Mizera Tamás

A legszelídebb patak. A lutheránus németiség tanítókönyvtárai a kora újkori Felvidéken 36

Gordán Edina

Tofeus Mihály (1629–1684) könyvei a Dési Ferences Rendház könyvtárában .. 49

Erdős Zoltán – Mátyás-Rausch Petra

Egy oktatástörténeti kuriózum. Jenei G. István iskolai jegyzetei..... 60

Farmati Anna

Emlékezet-gesztusok a zilahi református kollégium könyvtára körül 76

MŰHELY

Monok István

A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei és a Muzeális Könyvtári Dokumentumok Nyilvántartása 89

Ásványi Ilona

Megmaradva-megújulva. Az egyházi-felekezeti könyvtárak helyzete, feladatai a 21. század elején..... 97

Domokos Gyöngyi

Régi magyar adatbázisok és online könyves táruk..... 109

Margócsy Dániel – Somos Márk – Joffe, Stephen N.

A pécsi Fabrica..... 124

VISSZAPILLANTÓ

<i>Tanárságként egy szerveződő egyetemen. Dér Zoltán visszaemlékezése a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemen eltöltött időszakáról (Budapest–Pécs, 1922–1925) (Szerkesztette: Jakatics Árpád)</i>	<i>133</i>
<i>A mesélő nevek kutatója. Riport a 80 éves Pesti János nyelvészről (A riportot készítette: Schmelcz-Pohánka Éva)</i>	<i>151</i>

SZEMLE

Balázs-Hajdu Péter – Maczelka Csaba	
<i>A türelem próbája</i>	<i>164</i>
Hüber Gabriella Margit	
<i>Pedagógiai nézetek az értelmiség tollából</i>	<i>171</i>
Polyák Petra	
<i>Múltfeltárás és -feldolgozás az egykori keletnémet egyetemeken és főiskolákon 1990 után</i>	<i>174</i>

Content

STUDIES

Attila Verók

Book fates encoded in letters. A glance at the private libraries of Transylvanian Saxon citizens (1550–1650)..... 9

Tamás Mizera

The Meekest Stream. The Teachers' Libraries of Lutheran Germans in the Upper Hungary of the Early Modern Period..... 36

Edina Gordán

The books of Mihály Tofeus (1629–1684) in the Franciscan Friary Library of Dés..... 49

Zoltán Erdős – Petra Mátyás-Rausch

A curiosity in the history of education. The lecture notes of Jenei G. István..... 60

Anna Farmati

Memory-gestures around the Library of the Reformed College of Zilah/Zaläu..... 76

COMMUNICATIONS

István Monok

The old books of the Hungarian libraries of the Carpathian Basin and the Register of Museum Library Documents..... 89

Ilona Ásványi

Maintan and renew: The status and tasks of ecclesiastical denominational libraries at the beginning of the 21st century..... 97

Gyöngyi Domokos

Old Hungarian book databases and online book repositories..... 109

Dániel Margócsy – Márk Somos – Stephen N. Joffe

Fabrica of Pécs..... 124

RETROSPECTIVE

Árpád Jakatics

As an instructor at a newly organised university. Memories of Zoltán Dér on his work at the Royal Elizabeth University (Budapest–Pécs, 1922–1925)..... 133

Éva Schmelczér-Pohánka

Researcher of storytelling names. Interview with the 80-year-old linguist, János Pesti 151

REVIEW

Péter Balázs-Hajdu – Csaba Maczelka

A trial of patience..... 164

Gabriella Margit Hüber

Pedagogical views from the intellectuals' point of view..... 171

Petra Polyák

Research and reappraisal of the past at the former East German universities and colleges after 1990..... 174

TANULMÁNYOK

Verók Attila

Betűkbe kódolt könyvsorsok

Bepillantás az erdélyi szász polgárok magánkönyvtáraiba (1550–1650)¹

Bevezető gondolatok

Egy-egy kora újkori etnikum, népcsoport vagy társadalmi réteg olvasmányainak és olvasási szokásainak az ismerete a könyvtörténész számára sokkal többet jelent a régi nyomtatványok bibliográfiai adatainak pusztá feltárásánál, amelyeket legfeljebb statisztikai elemzés tárgyává lehet tenni, mélyebb összefüggésekre azonban nem vagy csak szerényen mutatnak rá. A használatba vett, elolvasott, kéziratos megjegyzésekkel ellátott könyvek ugyanis tartalmas impulzusokat adhatnak a köz- és egyháztörténeti, a kommunikáció-, nyelv-, irodalom- és könyvtörténeti, valamint a szociológiai, művészet- és technikatörténeti, legtágabb értelemben azonban az eszme- és művelődéstörténeti kutatások számára. Végeredményben tehát az individuuum és a különféle társadalmi rétegek, illetve – egészen általános értelemben – egy-egy népcsoport szellemi horizontjának feltérképezéséhez. Ezen túl a kutató a levéltári források és a régi könyvekben megbújó autográf bejegyzések nyomán sok mindent megtudhat a kutatott korszak eszmetörténeti kapcsolatrendszeréről – legalábbis ami a legkülönbébb etnikai és felekezeti hovatartozású tudós és tanult személyek közötti kapcsolatokat, illetőleg az európai szellemi áramlatok recepcióját jelenti. A kapcsolattörténeti szempontokon túl a bejegyzésekből tartalmas adatokat kaphatunk a vizsgált csoport vagy társaság mentalitásáról is. A régi könyvek tehát sok mindenről mesélnek nekünk. Szerencsénkre viszonylag gyakran olyan dolgokról is, amelyek a történeti témákat fürkésző tudósok körében nem vagy csak alig ismertek. A könyv- és könyvtártörténet ugyanis olyan összetett tudományág, amelynek az eredményeit a történeti irányultságú egyéb diszciplínák is jól hasznosíthatnák.² Itt szándékosan használtam a feltételes módot, hiszen ez a jelenség egészen a közelmúltig alig volt gyakorlatban a tudományos körökben. A legutóbbi időkben azonban egyre-másra találkozhatunk olyan esetekkel, ahol például egy történész vagy irodalmár az ún. könyves adatokat (pl. possessorbejegyzések, margináliák) beépíti saját kutatásaiba.³

A jelen tanulmányban egy nagy, az erdélyi szászok egykori intézményi könyvgyűjteményeiben végzett könyvtár-rekonstrukciós projekt első részeredményeit kívánom bemutatni a reformáció erdélyi elterjedését követő száz–százhusz évből. A feltáró és kutató munka célja az, hogy a mára eltűnőben lévő erdélyi németség könyv- és olvasmánykultú-

1 A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatásával készült.

2 A könyvtörténeti kutatások interdiszciplináris hasznosíthatóságának lehetőségére való felhívást lásd többek között VERÓK 2012. 135.

3 Kiváló példája ennek az alábbi kötet több tanulmánya is: MONOKgraphia 2016.

rájáról jelenleg rendelkezésünkre álló ismereteket kiegészítse, elmélyítse és a kora újkorból származó, még ma is létező régi könyvanyagot elsősorban nyomtatott katalógusok és elektronikus adatbázisok formájában hozzáférhetővé tegye, illetve az olvasás jelenségét a századok körében közelebről is megvizsgálja. Az egykori könyvtárak feltárásával és elemzésével pedig nem utolsósorban azt a célt tűztem ki magam elé, hogy a 16–18. századi erdélyi szász lakosság könyvek által meghatározott művelődéstörténetéhez érdemi adalékokkal szolgáljak, szellemi-írott emlékeik egy részét pedig – az általános kulturális örökség fontos elemeként – dokumentált és interpretált formában a lehető leghosszabb ideig megőrizhetővé tegyem.

Tanulmányom első felében a nevezett projekt kialakulását és máig tartó történetét mutatom be, a második részben pedig az eddig elvégzett munka eredményeit vázolom néhány konkrét példán keresztül. A rekonstruált polgári magánkönyvgyűjtemények a brassói evangélikus Honterus Gimnázium egykori intézményi könyvtárából kerültek napvilágra. A most vizsgálandó periódust úgy választottam meg, hogy az a feltárási projekt során felbukkanó, erdélyi német környezetből és biztosan város lakó tulajdonostól származó első nyomtatványok megjelenési éveit (1550-es évek) és a 17. század közepe közé essen, amikor az „eredeti” lutheri reformáció utolsó nagy hullámai Európa keleti területein is elcsendesedtek, majd megkezdődött az évtizedekig tartó felkészülési időszak a második nagy reformációs hullám kibontakoz(tat)ására, amelyet Erdélyben főként a pietizmus képviselt a 18. század első felében.

A forráshelyzet és a feltárás jelenlegi állása

Amikor Jakó Zsigmond (1916–2008) ösztönzésére Keserű Bálint, majd Monok István vezetésével a Szegedi Tudományegyetemen 1979-ben megkezdődtek a szisztematikusan végzett könyv- és olvasmánytörténeti kutatások, Keserű professzor úr az alábbi célkitűzést vetítette előre: „XVI–XVIII. századi irodalmunk, tudományunk, kultúránk alaposabb megismeréséhez elengedhetetlen a lehetőségig pontos képet kapnunk arról: mit olvastak akkoriban a magyar társadalom különböző osztályaihoz, rétegeihez, korcsoportjaihoz tartozók; mit a három részre szakadt ország különböző területein; mit a városi polgár és mit az udvarházak köznemese; mit a férfiak és mit a nők; mit a katolikus és mit az egyes protestáns felekezetek által irányított gyülekezetekben, iskolákban stb.”⁴ Ezzel a kijelentésével pedig szervesen kapcsolódott egy olyan európai kutatási trendhez, amelyet a neves művelődéstörténész és olvasáskutató, Paul Raabe (1927–2013) fogalmazott meg a következő módon: „A történeti olvasás-/olvasókutatás [...] azt kérdezi: Ki olvasott? Mit olvastak? Hogyan olvastak? Miért olvastak? Szeretnénk kifürkészni a korábbi idők olvasói típusait, olvasási szokásait és olvasmányanyagait.”⁵

A kutatások középpontjába – a fentebb elmondottak szellemében – a magánkönyvtárakról készült jegyzékek kerültek, amelyek többnyire hagyatéki inventáriumokban ma-

⁴ Vö. *Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721*. 1981. III–IV. és *A magyar könyvkultúra múltjából* 1983. 605.

⁵ „Die historische Lese(r)forschung [...] fragt: Wer las? Was wurde gelesen? Wie wurde gelesen? Warum las man? Man möchte die Lesertypen, Lesegewohnheiten und Lesestoffe in früheren Zeiten erkunden.” – lásd RAABE 1982. 434. Az idézetet fordította Veróka Attila.

radtak fenn, és könyvtörténeti forrásaink mintegy 70%-át teszik ki.⁶ Már a vizsgálódások elejétől világos volt azonban, hogy a legtágabb értelemben vett kitűzött cél eléréséhez nem elegendő pusztán ezt a forrástípust feltárni. Így tehát minden olyan dokumentumot bevontak a kutatásba, amely a nevezett időszakban a könyvekre vonatkozott (levelek, könyvszámlák, a legkülönbébb jegyzékszerű összeírások hivatalos szervektől, adományozások, naplóbejegyzések, irodalmi források, idézetek, kéziratos könyvbejegyzések stb.).⁷

Az eredeti célkitűzés magától értetődő módon egyfajta korlátozást is generált. A könyvtörténészek nem kívántak ugyanis foglalkozni a könyvtörténet minden lehetséges aspektusával és annak számtalan forrásával, mint például a könyvtermeléssel, a nyomdászattörténettel, a nyomdászati technológiák változásainak történetével, a papírtörténettel, a könyvillusztrációkkal, a könyvkötéstörténettel, a könyvkereskedelemmel, a változatos formákban megjelenő intézményi könyvtárak történetével és azokkal a kútfőkkel, amelyek az egyes könyveknek az individuumra, tehát az egyes olvasóra kifejtett hatását dokumentálták. Röviden szólva: az általános cél az volt, hogy az olvasás társadalomtörténeti forrásainak a feltárása a Kárpát-medence, azaz a történeti Magyarország teljes területén megtörténjen. Kiemelten arra a szempontra koncentrálni, hogy a korabeli olvasók mely társadalmi rétegekből származtak, mit olvastak, és olvasmányaik miként változtak korszakonként, melynek eredményeként megközelítőleg hiteles kép rajzolható meg a szellemi áramlatok recepciójának történetéről.

A feltárt forrásanyag azonban annak rendje és módja szerint keresztülhúzta az előzetes számításokat. Az egy-egy könyvkereskedő vagy könyvkötő hagyatéki inventáriumában megőrzött, raktáron lévő állomány a könyvkereskedelem vagy a könyvművészet történetét kutatók számára kiváló forrás, emellett azonban hírt ad a könyvtörténészek számára a szűkebb régióban rendelkezésre álló, megvásárolható és olvasható könyvekről is. Az erdélyi protestáns egyházakban végzett *canonica visitatiók* jegyzőkönyveiben gyakran összeírták a lelkészek magánkönyvgyűjteményeit is, a plébániák könyvtárait pedig lelkészek sora használ(hat)ta. Az iskolai könyvtárak katalógusai mellett olyan listák is előkerültek már a kutatások során, amelyek magánszemélyek könyvadományait rögzítik az intézményi könyvtárak számára. Olykor-olykor még könyvkölcsönzésről árulkodó feljegyzésekbe is belebotlunk. Ez a könyvanyag a korabeli értelmiség kialakulásában és szellemi horizontjának kalibrálásában hasonló szerepet játszott a magánkönyvtárakéhoz, hiszen a diákok éppen legfogékonyabb életkorukban kerültek kapcsolatba a könyvekkel. A sokat vitatott és a legkülönbébb paraméterek mentén megrajzolható nyilvános könyvtárak katalógusait sem lehet azonban megkerülni a kutatások során.

A könyves kutatások hosszabb távú tervezhetősége kedvéért a feltárt források alapján – főként mesterem, Monok István felosztása nyomán, de azt újabb elemekkel is kiegészítve – egy tipológiát készítettem, kimondottan az erdélyi szászok olvasáskultúrájának vizsgálatára kidolgozva.⁸ Ebből a szempontból még mindig érvényben lévő aktualitása okán érdemes szem előtt tartani azt a kijelentést, amelyet a német könyvtörténész, Georg Jäger mintegy három évtizeddel ezelőtt tett: „*Fejtegetéseim hiányterületre is átterjednek: a*

6 MONOK 1993. 29.

7 Ehhez, valamint az előző és a következő bekezdésekhez is lényegesen több részletet és alapos szakirodalmat lásd MONOK 1993.

8 VERÓK 2018.

történeti olvasó-/olvasáskutatáshoz (*Lese(r)forschung*) először is egy módszertanra, másodsorban pedig forrásismertre és forráskritikára van szükség, hogy tudományos diszciplínaként konszolidálódhasson.”⁹ Az erdélyi szász polgárság olvasmányanyagának vizsgálatát – a primer források feltárásának és kiadásának hiányában – mindeddig senki sem végezte, végezhetne el átfogóan. Noha egy nagyon széles idősávban szétszóródva született már néhány tanulmány és értekezés az erdélyi német polgárság olvasmánykultúrájának témájában (itt most csak a bibliográfiai adatok megadása nélkül utalok Friedrich Müller, Friedrich Teutsch, Maja Philippi és Gernot Nussbächer, illetve részben Dankanits Ádám munkáira), ám ezek az írások csak keveset árulnak el a mindenkori, a polgárság szempontjából jellegzetes forrástípusról, azaz a könyvjegyzékekről, és nem is jutnak el a polgári olvasmánykultúrára vonatkozó általános következtetésekkig. Mostanáig csak néhány kisebb, részben összehasonlító és összefoglaló tanulmány látott napvilágot a témában (vö. Monok István és Verók Attila írásait).¹⁰ Kizárólag néhány erdélyi szász világi és egyházi méltóság könyvtárát rekonstruálta az autopszia módszerével az 1960–1970-es években az erdélyi szász származású történész, Gustav Gündisch (1907–1996). Alapos forrásfeltáró munkájának eredményeit számos publikációban tette közzé.¹¹

Ebben a tanulmányban kísérletet teszek arra, hogy a kitűzött időhatárok között az erdélyi szászoktól rendelkezésünkre álló könyvanyagot és az abban rejlő értelemzési lehetőségeket közelebről is szemügyre vegyem. A területen végzett eddigi kutatásaim majdani eredményeként azt tűztem ki célul, hogy a német országok és a Kárpát-medence kora újkori könyves viszonyaira általánosan kidolgozott német és magyar könyvtörténeti kutatási modelleket egy módszertani rendszer, illetve egy tipológia formájában célzottan az erdélyi szász viszonyokra adaptáljam, és lehetőség szerint új szempontok alapján interpretáljam. Az elméleti munkát részben befejeztem, hiszen az említett tipológia lassan a szakma rendelkezésére áll kiadott formában (lásd 7. jegyzet), miután több alkalommal bemutattam azt erdélyi szász tudományos és népszerűsítő fórumokon egyaránt, ahol építő kritikával illették. Ezen a helyen ennek a módszertani munkának egy aprócska szeletét mutatom be: kizárólag a tipológia egyetlen pontjára, tudniillik a könyvtárak rekonstrukciójára fókuszálok, azaz csupán a választott időszakból származó szász könyvanyagban megbújó kéziratos possessorbejegyzéseket, *ex libriseket* és a könyvborítókba nyomott tulajdonosi bejegyzéseket, a *supralibrosokat* veszem górcső alá az 1650 előtti időkből.

⁹ „*Meine Ausführungen laufen auf Desiderata hinaus: die historische Lese(r)forschung benötigt zum einen eine Methodologie und zum anderen eine Quellenkunde und Quellenkritik, um sich als wissenschaftliche Disziplin zu konsolidieren.*” – lásd JÄGER 1987. 506. Az idézet fordította Verók Attila.

¹⁰ A vonatkozó írások teljes listája a bibliográfiai adatokkal együtt megtalálható és a szerzők nevének megadása után kereshető a Magyar Tudományos Művek Tára adatbázisában (<http://mtmt.hu>).

¹¹ Gustav Gündisch releváns tanulmányainak sorát lásd *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen* 1998. 301–326.

A legnagyobb ösztönzést az erdélyi szászok olvasmánykultúrájának feltárásához és a kapcsolódó tipológia kidolgozásához Gustav Gündisch írásaiból és személyesen Monok Istvántól kaptam, akik ketten „spirituális vezetőként” állnak kutatásaim és a nevezett területhez kötődő tudományos publikációim mögött. Hálás köszönet ezért mindkettőjüknek!

Magánkönyvtárak rekonstrukciós lehetőségei Erdélyben

Mielőtt jelen tanulmány tulajdonképpeni témájának kifejtésébe kezdenék, számba veszem az elvégzett könyvtörténeti kutatómunka legfontosabb sarokszámait. Kizárólag az erdélyi százszokkal kapcsolatba hozható forrásanyag feltárására és a rekonstrukciós folyamatra vonatkozó adatok feltüntetésére szorítkozom.

Először is: az 1990-es években és a második évezred legelején Monok István és Ötvös Péter professzor urak, illetőleg jómagam a teljesség igényével kíséreltük meg feltárni és feldolgozni azokat a romániai levéltárakat, amelyekben esély mutatkozott arra, hogy az erdélyi szász polgárságtól hátramaradt könyvjegyzékeket és bárminemű egyéb könyvlistákat őriznek. A kutatás eredményét 2004-ben egy kétkötetes katalógusban adtuk közre.¹² Ebben a katalógusban 345 fennmaradt könyvjegyzéket (ebből 329 magán- és 16 intézményi könyvtaré), továbbá 623 ún. könyves vagy töredékes adatot, az öt tételnél kisebb könyvtárat vagy gyakran csak magángyűjtemények egykori meglétéről tanúskodó említést regisztráltunk. A tényleges könyvjegyzékek a kora újkori Magyarország területéről fennmaradt körülbelül 2200 könyvjegyzéknek megközelítőleg a 16%-át teszik ki, azaz a Kárpát-medencéből a 16. század közepe és a 18. század első harmada közötti időszakból származó könyvlisták több mint egyhatodát. Ez tehát már egy figyelemreméltó és elemezhető mennyiségű olvasmánytörténeti forrásanyag, amelyet a fentebb említett töredékes adatok még tovább finomítanak és gazdagítanak. Ehhez tehetjük még hozzá azokat a többnyire újonnan publikált vagy látókörünkbe csak mostanság került könyvjegyzékeket, amelyek Nagyszébenből az 1676 és 1707 közötti időszakból kerültek elő, és ellenőrzésük még folyamatban van.¹³

Másodszor: 2000-től 2007-ig a hallei Franckesche Stiftungen történeti gyűjteményeiben hungarica-feltárási munkát végeztem. Körülbelül nettó 20 hónapnyi kutatási munkám során tételesen és szisztematikusan áttekintettem a Bötticher-féle portrégyűjteménynek,¹⁴ a történeti térképek és látképek gyűjteményének,¹⁵ illetve a mintegy 110.000 kötetnyi, főként kolligátumokban található, így végeredményben közel egymillió régi nyomtatványt őrző történeti könyvtár állományának minden egyes darabját,¹⁶ és a legkülönbözőbb magyar vonatkozást felmutató nyomtatványok után kutattam. Időközben elkészült a Franckesche Stiftungen magyar vonatkozású levéltári dokumentumait feldolgozó kötet is Csepregi Zoltán jóvoltából.¹⁷ A feltárt anyag jelentős része erdélyi szász személyektől származik, akiknek a körében a hallei oktatási intézmények látogatása a 18. században is átlagon felülinek mondható. A százszok számos régi nyomtatványt hagytak hátra a Franckesche Stiftungen történeti könyvtárában,¹⁸ ahol mára megtörtént a nyomtatványok tulajdonoshoz rendelése is a possessorbejegyzések és a supralibrosok alapján. Habár a hallei állomány gyűjtési fókusza a 17. század vége és a 18. század első fele közötti időszakra esik, az erdélyi szász vonatkozású dokumentumok között felbukkan néhány

¹² *Adattár* 16/4.

¹³ MÄRGINEAN 2003. 20–27.; MÄRGINEAN 2003b. 262–263.; RADOSAV 2016. 323–324.

¹⁴ *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen ... Porträts* 2003.

¹⁵ *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen ... Historische Karten und Ansichten* 2009.

¹⁶ *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen ... Alte Drucke* 2017.

¹⁷ *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen ... Handschriften* 2015.

¹⁸ Erről bővebben lásd VERÓK 2009. 427–450. és VERÓK 2011a. 185–200.

olyan is, amely korábbi időkben élt szász tulajdonos bejegyzését vagy monogramját tartalmazza. Ezek a könyvtörténeti találatok is hozzásegíthetnek bennünket néhány, részben már rekonstruált szász polgári magánkönyvtár komplettebbé tételéhez.

Harmadszor: 2006-ban egy európai uniós projektben vehettem részt, amelynek az volt a célja, hogy az erdélyi német evangélikus egyház brassói, sokak által csak fekete-templomi gyűjteményként ismert levéltárának (Archiv der Honterusgemeinde A. B.) régi nyomtatványait és kéziratait, illetve muzeális darabjait megmentse, rendszerezze, restaurálja és digitalizálja. A megőrzési munka során azt a feladatot kaptam, hogy a levéltár könyvtárának 1850 előtt készült régi könyveit és egylapos nyomtatványait feltárjam és rendszerezem, ezzel pedig egy kutatási célokra használható könyvtári állományt hozzak létre. Jóllehet a feltáró munka a Fekete-templomban régen befejeződött,¹⁹ mind a mai napig nem áll rendelkezésünkre sem nyomtatott vagy online katalógus, sem a feldolgozott nyomtatványok digitalizált változata. Ennek oka legfőképpen az, hogy egy korábbi egységes gyűjteményt képező, jelentős intézményi könyvtárnak, a brassói evangélikus gimnázium könyvtárának nagyobb állományrészre ma egy másik könyvraktárban található: a román állam által fenntartott brassói állami levéltárban.²⁰ Amint ott is véget ér az egykor szászok tulajdonát képező régi nyomtatványok feldolgozása, a korábban szerves egységet alkotó könyvtár katalógusát kiadjuk, vele párhuzamosan pedig az adatokat elektronikus adatbázisban is elérhetővé tesszük. Jelenleg mindkettő csak a helyszínen érhető el kézikönyvtári és offline változatban. (A brassói állami levéltárban végzett munkáról többet a következő pontban írok.)

Negyedszer: 2007-ben egy újabb nagyszabású könyvtárfeltáró munkába kezdtem: hozzáálltam a kora újkori Kárpát-medencei könyvtárak egyik legnagyobbikának, a brassói evangélikus gimnázium vagy mai nevén a Honterus Gimnázium könyvtárának rekonstrukciójához. Jelenleg a munka felénél tartok, a lehetőségekhez mérten sokat tartózkodom az állami levéltár könyvraktárában vagy olvasótermében, és részletes címleírást készítek a könyvekről – az adatok közé felvéve a könyvekben található kézírásos bejegyzéseket is. A jelen tanulmány megszületéséig mintegy 4150 mű bibliográfiai adatfelvételét készítettem el, és még körülbelül ugyanennyire számítok a munka befejezéséig. Mivel a brassói állami levéltárban nem áll rendelkezésre megbízható katalógus a régi könyves állományhoz, a nyomtatványok számát csak megbecsülni tudom. Ennek a rekonstrukciós feltárásnak a során számos erdélyi szász személy magánkönyvtárának darabjai kerültek elő, melyek közül mintegy háromszáz nyomtatvány az 1550 és 1650 közötti időszakból származik, és lehetőséget nyújt az egykori könyvgyűjtemények részleges, ismételt összeállítására.

Mostani tanulmányom utolsó részében olyan művekről és személyekről kívánok írni, amelyekkel és akikkel Brassóban végzett kutatásaim során találkoztam. Az olyan könyvekről, amelyek egyéb helyeken (pl. Nagyszébenben [rom. Sibiu, ném. Hermannstadt], Segesváron [rom. Sighișoara, ném. Schäßburg], Feketehalomban [rom. Codlea, ném. Zeiden] vagy Nagydísznódon [rum. Cîsnădie, ném. Heltau]) akadtak a kezembe, itt most nem teszek említést. Hasonló vizsgálatokat a szászoknál eddig még alig végeztek. A 20. század elején Georg Adolf Schuller (1862–1939) jelentetett meg néhány rövid közleményt olyan 16–17.

¹⁹ A Brassóban végzett tudományos aktivitásokhoz részletesen lásd *Archiv & Bibliothek der Honterusgemeinde* 2011.

²⁰ A jelentős könyvtári állomány sorscspásóktól sem mentes szétválasztásának történetéhez lásd ȘINDILARIU 2005.

századi könyvekről, amelyeket a nagyszabeni Brukenthal-könyvtárban kéziratos *ex librisk* alapján azonosított.²¹ Őt követte az 1960–1970-es években a már említett Gustav Gündisch, aki ismételtelen csak a szász „nemzeti könyvtárban” kutatott az evangélikus felekezetű szász szuperintendensek egykori könyvgyűjteményeinek darabjai után a reformáció évszázadából, illetve néhány városi lelkész és tanácsos könyvtárát tudta virtuálisan újraegyesíteni az *ex librisk* és a *supralibrosok* alapján.²²

Erdélyi szász városi polgárok könyvtáraiból származó könyvek (1650 előtről)

Mondandóm legelején szeretném leszögezni, hogy az erdélyi szász könyvtörténetben van egy rejtély, amely a könyvtörténésznek igazi fejtörést okoz. Teljesen érthetetlen ugyanis, hogy a máig fennmaradt régi könyvek miért nem egyeznek azokkal, amelyek a könyvjegyzékeken szerepelnek? Hol vannak tehát azok a könyvek, amelyeket egykor összeírtak, és hol vannak azoknak a kis könyvtáraknak a jegyzékei, amelyek egykori állományából legalább néhány kötet máig megőrződött? A rendelkezésünkre álló könyves adatok és a rekonstruált könyvtári állományok darabjai tehát egyáltalán nem vagy csak nagyon csekély mértékben fedik egymást.

Ideális esetben a könyvtörténész akkor örülne, ha találna néhány nyomtatványt, és azokat az azonosított tulajdonosok már feltárt könyvjegyzékei nyomán be tudná illeszteni a saját maga vagy mások által kidolgozott rendszerbe. Ezután beszélhetne a tulajdonosokat körülvevő szellemi miliőről, a szellemi áramlatoknak a személyt és környezetét érő befolyásáról, továbbá a könyvben fellelhető kéziratos bejegyzések (margináliák, más típusú jegyzetek, aláhúzások, kiemelések stb.) jelentőségéről vagy a nyomtatványnak a kis magángyűjteményben elfoglalt helyéről. Igen, ideális esetben ez így nézne ki. Ilyesmivel azonban az erdélyi szászok kora újkori könyvtörténetében alig-alig találkozunk.

Ennek a ténynek az ismeretében érdemes vizsgálni az alábbiakban felsorakoztatott adatokat és tényeket. A brassói vagy barcasági szászok²³ összefüggő könyvtörténete a nevezett időszakban biztosan nem írható meg. Számos mozaikkocka áll rendelkezésünkre, amelyek valamit megmutatnak nekünk az összképből, de ilyen kontextusban csak benyomásaink lehetnek az egész rendszerről, és csak törekedhetünk a helyes következtetések levonására. Az összkép megrajzolásához persze felhasználhatunk analógiákat, viszont ez vélhetőleg nem a helyi adottságokat fogja tükrözni, azokhoz legfeljebb csak hasonlíthat. Néhány könyv sorsát azonban megnyugtató módon fel lehet göngyölni.

²¹ Vö. SCHULLER 1907.

²² GÜNDISCH 1967. 204–219. vagy ugyanez GÜNDISCH 1987a. 259–274.; GÜNDISCH 1973. 947–957. vagy ugyanez GÜNDISCH 1987b. 340–350.; GÜNDISCH 1974. 32–51.; GÜNDISCH 1975a. 2–3. vagy GÜNDISCH 1987c. 351–362. vagy GÜNDISCH 1981. 127–138.; GÜNDISCH 1977. 463–478. vagy GÜNDISCH 1987d. 363–378. vagy GÜNDISCH 1980. 99–106.; GÜNDISCH–NÄGLER 1992. 41–62.; GÜNDISCH–NÄGLER 1994. 121–143.

²³ A Barcaság (rom. Țara Bîrsei, ném. Burzenland) egy olyan medence, amelyet az Olt (rom. Olt, ném. Alt) folyó és a Keleti-Kárpátok fognak közre. Az egész területet erős gazdasági és szellemi befolyás alatt tartotta (és tartja ma is) Brassó városa, amely a középkorban és a kora újkorban a régióban a főváros szerepét játszotta, és magasan fejlett erdélyi szász kultúrát hozott létre a szűkebb és a tágabb környezetben egyaránt. (Brassó kisugárzó szerepéhez bővebben lásd ROTH 2010.)

Az 1550 és 1650 közötti időszakból a Brassóban végzett könyvtár-rekonstrukciós munkák során mindeddig körülbelül háromszáz olyan kötet került napvilágra, amelyet ex librisszel (a százoknál ezeket többnyire kézzel készítettek) vagy supralibrosszal láttak el. A legtöbb könyv egykor a szász reformátor Johannes Honterus (1498–1549) által alapított brassói gimnázium könyvtárának állományához tartozott.²⁴ A nyomtatványokat többnyire magánszemélyek adományozták a könyvtárnak, miután a várost 1689. április 21-én sújtó nagy tűzvészben²⁵ a neves könyvgyűjtemény jelentős része is megsemmisült. Az 1705-ből származó könyvtári állománykatalógus mindössze 270 olyan kötet leírását tartalmazza,²⁶ amelyeket meg tudtak menteni a 16 évvel korábban dühöngő tűzvész pusztításai elől.²⁷ A kollekció történetében valódi fordulópontot jelentő eseményt követően az összezsugorodott gyűjtemény néhány évtized alatt meg többszöröződött a magánszemélyektől érkező könyvadományozások révén, és a 18. század közepén már tízezernél is több művet tartalmazhatott.²⁸ Ennek a gyarapodási folyamatnak a során egyre gyakrabban bukkantak fel olyan nyomtatványok, amelyek a polgári magánkönyvtárakból kerültek be az intézményi gyűjteménybe. Ha ezt a folyamatot az intézményi könyvtár rekonstrukciójakor megfordítjuk, akkor legalább egyes polgári könyvtárak maradványait ismét helyre lehet állítani. A következőkben ebből adok ízelítőt a nevezett feltárási projekt részeredményeként.

Könyvek Paulus Kerzius (1541–1600) könyvtárából

Az erdélyi szász származású legjelentősebb könyvtulajdonosok egyike a vizsgált időszakban kétségtelenül az orvos Paulus Kerzius (Kerschius, Kertsch, Kerzer) volt, aki Brassóban született és ott is halt meg. Mozgalmas életutat tudhatott maga mögött. Külföldi egyetemeket látogatott (1558-tól Wittenberget, 1652-től Bécset és Padovát, 1564-től pedig ismét Bécsben találkozunk a nevével, ahol megszerezte a doctor medicinae címet). 1572-től a brassói gimnázium tanáraként működött, majd 1588-ban fejedelmi udvari orvos lett Báthory Zsigmond (ur. első alkalommal 1588 és 1597 között) gyulafehérvári udvarában (rom. Alba Iulia, ném. Karlsburg), majd 1598-ban Vitéz Mihály (ur. 1593–1601) havasalföldi fejedelmet is kezelte, aki egy vadászbalesetben szenvedett súlyos sérülést Târgovișteben.²⁹ 1591-től Brassó város orvosi tisztét látta el. Halála előtt, 1599-ben Báthory Zsigmond fejedelem a magyar nemesség soraiba emelte Kerziust, ami a mezőgazdasági munkából élő vagy városlakó erdélyi szászok körében meglehetősen ritka esetnek számított.³⁰

²⁴ A gimnázium történetébe ágyazva a könyvtár évszázadokon keresztül elnyúló históriájához több helyen elszórva tartalmaz értékes adatokat DÜCK 1845.

²⁵ A gimnáziumi könyvtár végzetes történetének ábrázolását is magában foglaló leírás jelent meg a tűzvész kétszázadik évfordulójára (lásd PHILIPP 1889).

²⁶ A könyvtár történetéhez az 1689-es tűzvész előtt és után lásd a következő katalógus bevezetőjét, GROSS 1883 és GROSS 1887. 591–708.

²⁷ Lásd az eredeti katalógust a brassói Fekete-templom levéltárában (lelőhelye: Archiv und Bibliothek der Honterusgemeinde A. B. in Kronstadt, jelzete: IV F 89), amelyet 14 évvel ezelőtt nyomtatásban is kiadtunk itt: *Adattár* 16/4. 666–682.

²⁸ Vö. VERÓK 2003. 443.

²⁹ Udvari orvosként és diplomataként folytatott tevékenységéhez vö. HUTTMANN 1974. 54–56.

³⁰ További fontos adatokat Kerzius életéhez lásd TRAUSSCH 1870. 250–253.; SCHULLER 1944. 239.; SZINNYEI 1980–1981/6. 149–150.; SZABÓ–TONK 1992. 211. (Nr. 2157); HUTTMANN 1993. 234.; WAGNER 1998. 120.

Jelenleg négy kötetet ismerünk a Kerzius-könyvtárból. A folio méretű, 1588-ban kiadott, két Panvinius-műből álló kolligátumot tanulmányai helyszínén, Wittenbergben vásárolta 1561-ben,³¹ és talán még ott is köttette be és nyomatta bele a „P. K. C. 1561” (= „P[aulus] K[erzius] C[oronensis] 1561”) supralibrost. A könyvnek volt még egy másik tulajdonosa is, mielőtt bekerült a brassói gimnáziumi könyvtár állományába. Johann Benkner (a könyvben: „Joh. Benckneri”) ex librisét saját kezével írta be a nyomtatvány címlapjára. Ő maga vélhetőleg Kerzius leszármazottja volt. Kerziusnak ugyanis három lánya született (Anna, Margaretha és Agnetha): Anna 1593. augusztus 8-án ment feleségül a későbbi városi tanácsoshoz, Paul Benknerhez (1561–1620), akinek Johann nevű fia (1613–1676), aki később Brassó város szónokaként (*Orator*) kereste kenyerét, örököltette meg nevét a könyvben.³² A kötet minden bizonnyal az ő tulajdonából került a kollégium könyvtárába.

A másik gyűjteményes kötetnek Kerzius már a második tulajdonosa volt. David Chytraeus exegézise a Biblia első két könyvéhez 1568-ból és 1570-ből származik.³³ A könyvön szereplő „L. K. C.” supralibros valószínűleg a brassói Laurentius Kerziust (Kertsch) (= Laurentius Kerzius Coronensis) rejti. Róla igen keveset tudunk. 1567-ben iratkozott be a Barcaság fővárosában működő gimnáziumba, 1570-ben nevét ott találjuk a wittenbergi egyetem anyakönyvében, 1573-tól pedig már a brassói gimnázium rektoraként tűnik fel a forrásokban.³⁴ Hogy Laurentius Kerzius és Paulus Kerzius között állt-e fenn bármilyen rokonsági kapcsolat, azt ma már csak igen nehezen tudjuk kideríteni.³⁵ Azonos nevet viselő édesapja³⁶ biztosan nem lehetett ez a személy, mert az apa Laurentius 1569 és 1570 között „Brassó városgazdájának tisztségét látta el”,³⁷ és egyébként is eléggé valószínűtlennek tűnik, hogy körülbelül 40 évesen kezdte volna el külföldi peregrinációját. Paulusnak azonban nem volt másik fia Johannon kívül. Laurentius tehát esetleg egy másik Kerzius család tagja lehetett. Tulajdonképpen mindegy is, hogyan álltak ezek a rokonsági kapcsolatok akkoriban, mert úgy tűnik, hogy a könyvet Laurentius Kerzius vásárolta

(Nr. 1030) és HUTTMANN 2000. 72–73., 206., 208–209., 213., 215.

31 A tartalmazott művek bibliográfiai adatai betűhív átírásban: [1] PANVINIUS, Onuphrius: *Fastorum libri V a Romulo Rege usque ad Imp. Caesarem Carolvm V. Austrivm Avgvstvm. Eiusdem in Fastorum libros commentarii*. Venetiis, Ex Officina Erasmiana Vincentij Valgrisiij. MDLVIII. [22], 3–480, [8]; [8], 1–72; 2°; [2] PANVINIUS, Onuphrius: *De. lvdis. saecvlaribus liber*. Venetiis In Officina Erasmiana, apud Vincentium Valgrisium. MDLVIII. [2], 3–82, [2]; 2°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi, különböző időszakokból származó jelzetei a könyvön, illetve a könyvben: XXII 1 és 21a; mai jelzete a brassói állami levéltár könyvtárában: III 135–136.)

32 A Benkner család tagjainak életrajzi adatait lásd JEKELIUS 1964/1. 48–49. (Jelzete a Fekete-templom levéltárában: IV F 57.)

33 A tartalmazott művek bibliográfiai adatai betűhív átírásban: [1] CHYTRAEUS, David: *In Genesin enarratio, recens recognita*. Vitebergæ excvdebat Iohannes Crato. Anno M. D. LXVIII. [24], 1–549, [1]; 8°; [2] CHYTRAEUS, David: *In Exodvm enarratio, tradita*. Vitebergæ excvdebat Iohannes Crato. Anno M. D. LXX. [16], 1–336; 8°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi, különböző időszakokból származó jelzetei a könyvön, illetve a könyvben: II 7, 37 h, 13 h; mai jelzete a brassói állami levéltár könyvtárában: I 826–827.)

34 Vö. SZABÓ–TONK 1992. 149. (Nr. 1527) és WÄGNER 1998. 120. (Nr. 1029).

35 Nagy Andor kollégám évek óta dolgozik egy olyan adatbázis létrehozásán, amelynek segítségével a kora újkori brassói polgárság rokoni kapcsolatai modellezhetőek lesznek. Az adatbázis elkészülte után talán fentebb tett kijelentésem is revidálható lesz.

36 Vö. TRAUSCH 1870. 250.

37 „*Stadthannenuwürde in Kronstadt bekleidete*” – idézi Trausch ugyanott. A fordítást készítette Verók Attila.

Wittenbergben, és hazatérése után a kötet valamilyen módon névrokonának tulajdonába került. Paulus Kerzius a könyvet hozományként adhatta tovább Anna nevű lányának, akit Paul Benkner vett el feleségül. Legalábbis erre enged következtetni a kötet harmadik tulajdonosa, aki nem volt más, mint Paul Benkner. Az is elképzelhető, hogy a könyvet Anna Kerzius örökölte apja halálakor, így jutott végül férje, Paul Benkner tulajdonába.

Egy négy műből álló kolligátumban ugyancsak felbukkan Paulus Kerzius tulajdonosi bejegyzése. Antik auktorok és saját kortársai két-két munkáját egyéni ízlésének megfelelően köttethette egy kötetbe.³⁸ Az írásokat akkor adták ki nyomtatásban Kölnben, Wittenbergben és Zürichben, amikor Kerzius peregrináción járt, tehát az egyes műveket vélhetőleg tanulmányai egyik helyszínén (Wittenbergben? Bécsben? Padovában?) szerezte be. Paulus Kerzius a kötetet nászajándékként adhatta Margaretha nevű lányának, amikor az egybekelt a későbbi brassói szenátorral (1596–1602), városgazdával (1603–1604) és városbíróval (1608–1609), Matthias Froniusszal (1568–1609), a könyv második tulajdonosa ugyanis sógorának egyik rokona, Petrus Fronius volt. A gyűjteményes kötetben a következő kéziratos bejegyzés áll: „*Ex Bibliothec Petri Fronij juuenis 1600 d 24.*” Hogy ő ki is volt valójában, azt ma már nehéz megmondani. Margaretha Kerzius és Matthias Fronius házassága gyermektelen maradt. A sógor apját is Matthias Froniusnak (1522–1588) hívták, akinek szintén két Petrus nevű fia született. Az első (szül. 1570) valószínűleg még gyermekkorában elhunyt, a második Petrus (1572–1610) viszont később lelkész lett Prázmáron (rom. Prejmer, ném. Tartlau). Ez utóbbi vette el Paulus Kerzius harmadik lányát, Agnethát, és született egy Petrus Fronius nevű fiuk, aki még ifjúkorában meghalt.³⁹ Az ő neve állhat a könyv címlapján. A könyv sorsának másik lehetséges verziója: a könyvet Agnetha Kerzius és így Matthias Fronius, illetve fiuk, Petrus Fronius örökölhette, amikor Paulus Kerzius jobblétre szenderült.

Egy három művet tartalmazó kolligátum szép kiállítású kötésén ismét felbukkan a már jól ismert „*P. K. C. 1560*” supralibros, majd megerősítésül az első nyomtatvány címlapján ugyancsak feltűnik Paulus Kerzius neve tintával beírva. A könyv elején és végén Martin Luther (1483–1546) és Philipp Melanchthon (1497–1560) Johannes Honterushoz írt leveleinek kéziratos leírásai találhatók, vélhetőleg Kerzius saját kezétől. A Camerarius- és Melanchthon-művek 1555-ben és 1556-ban jelentek meg Bázelen

³⁸ A tartalmazott művek bibliográfiai adatai betűhív átírásban: [1] FLORUS, L[ucius]: *De Gestis Romanorum libri quattuor a mendis accuratissimè repurgati, unà cum adnotationibus Ioan. Camertis, quæ com[m]enatarij uice in omnem Romanam[m] Historiam esse possunt. Ad hæc, Sexti Rufii viri Consularis de Historia Ro. Epitome multo quàm antehac emaculatio. Item, Messale Corvini oratoris dissertissimè de progenie Avgsti Caesaris libellus, nunc primum excusus.* Coloniae Agrippinæ. Excudebatur Gulathero Fabricio IV. L. Anno 1557. [32], 1–317; 8°; [2] CAESAR, Julius: *Catalogvs Romanorum et Germanicorum Imperatorvm, et eorum effigies. A C. Iulio Caesare usq[ue] ad Diuum Ferdinandum Imperatorem.* Anno 1561. [48] fol.; 4°; [3] AUERBACH, Joseph Apinus: *Eteostichorum liber. Eiusdem enigmatvm de annis natalibus illustrium, ac clarorum aliquot uirorum libellus.* Witebergæ Excudebat Iohannes Lvfft Anno M. D. LXI. [64] fol.; 4°; [4] FLINSPACH, Cumanus: *Confirmatio chronologiae, atqve locorum difficultium, qui in tota computatione occurrunt, expositio, unà cum coniecturis extremi iudicij.* Argentorati Wendelinus Rihelius excudebat. Anno M. D. LII. [2], 3–73, [5]; 8°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi, különböző időszakokból származó jelzetei a könyvön, illetve a könyvben: XL 6, 46 f 2, 46 g 2; mai jelzete a brassói állami levéltár könyvtárában: I 779–782.)

³⁹ A szerteágazó Fronius család tagjainak életrajzi adatait lásd JEKELIUS 1964/3. 74–75. (Jelzete a Fekete-templom levéltárában: IV F 57.)

és Wittenbergben.⁴⁰ A legújabb olvasmányokat tehát ismét frissen vásárolhatta meg Kerzius Nyugat-Európában. Kerzius után Petrus Fronius következik a tulajdonosok sorában (a könyvben: „*Ex Bibliotheca Petri Fronij 1598*”), akiről fentebb már esett szó. Egy újabb személynév is feltűnik azonban a kolligátum lapjain: az idős, Brassóban egykor kereskedőként és városi tanácsosként (1695–1700) tevékenykedő Petrus Plecker (1644–1705) örökösei ezt a kötetet apjuk 1705. január 24-én bekövetkezett halála után a Fekete-templom sekrestyéjében lévő könyvgyűjteménybe adták be, ezzel pedig egyidejűleg a helyi kollégiumi könyvtár állományát is gyarapították az 1689-es tűzvész pusztításait enyhítendő. A könyvben ezt a tényt egy tintával írt bejegyzés a következőképpen örökítette meg: „*Bibliothecam ad sacristiam Ecclesiae Coron. Cathedr. Pertinentem hoc libello auxerunt haeredes Dn. Petri Pleckeri Senioris 1705. Febr.*” A könyvet a prázsmári lelkész, Petrus Fronius Sara nevű lánya kaphatta ajándékként, amikor 1617. február 5-én házasságra lépett az egykori wittenbergi diákkal és későbbi brassói városi lelkésszel, Simon Albeliusszal (1593–1654). A kötet tehát így kerülhetett a fiatalember házába.⁴¹ Ebből a frigyből származott Agnetha Albelius, aki később Petrus Plecker (1606–1666) brassói városi polgár második felesége lett. Fiuk, az ifjabb Petrus Plecker 1644. július 4-én látta meg a napvilágot, akinek későbbi örökösei (Petrus, Agnetha Catharina és Georg Plecker) a könyvet közös használatra átadták a város legnagyobb intézményi könyvtára számára.⁴² Érdekességként fűzöm hozzá, hogy az 1705-ben elhunyt Petrus Plecker első felesége, Agnetha, szül. Kleinin 1690-ben bekövetkezett halálakor az inventárium szerint egy nagy, 280 forint értékű könyvtárat hagyott hátra.⁴³

Paulus Kerzius négy fennmaradt, összesen tíz önálló művet tartalmazó kolligátum-kötete alapján nem vonhatunk le releváns következtetéseket a tulajdonos olvasottságáról vagy olvasási szokásairól. A meglelt könyvek nem erősítik meg a szakirodalom azon megállapítását, hogy Kerzius egy lutheránus-evangélikus környezetben a kálvinista-református konfesszió felé hajlott, és az antitrinitárius vagy unitárius felfogással szimpatizáló személy lett volna, aki 1585-ben ezért is bocsátkozott bele egy Krisztus mindenütt jelenvalóságáról szóló teológiai vitába Brassó város prédikátorával, Daniel Reipchiusszal (1546–1612).⁴⁴ Ezt a tényt több korabeli forrás is megerősíti. Kerzius eddig azonosított olvasmányai mindössze arra utalnak, hogy biztosan olvasta a Luther-követők teológiai műveit, akár csak a humanista műveltségű, más felekezetekkel kompromisszumra hajló Melanchthon

40 A tartalmazott művek bibliográfiai adatai betűhív átirásban: [1] CAMERARIUS, Joachim: *Sententiae Iesu Siracidae, Graece summa diligentia & studio singulari editae*. Basileae per Ioannem Oporinum, 1555. [3], 4–213, [10]; 8°; [2] MELANCHTHON, Philipp: *Explicatio proverbiorum Salomonis in schola Witebergensi dictata Anno 1555*. Witebergae, excvdebant haeredes Petri Seitzii, impensis Conradi Rhvelii, 1556. [8], 1–84, [4] fol.; 8°; [3] MELANCHTHON, Philipp: *Enarratio brevis concionvm libri Salomonis, cuius titulus est ecclesiastes*. Witeberga, excvdebant Haeredes Petri Seitzii, 1556. [64] fol.; 8°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi, különböző időszakokból származó jelzetei a könyvön, illetve a könyvben: 34 b 2, 26 h; régi jelzete a Fekete-templom levéltárának könyvtárában: 094.3/108a-c; új jelzete ugyanott: HB 909 [1]–[3].)

41 Az Albelius család tagjainak életrajzi adatait lásd JEKELIUS 1964/1. 4–5. (Jelzete a Fekete-templom levéltárában: IV F 57.)

42 A nagy Plecker család tagjainak életrajzi adatait lásd JEKELIUS 1965/6. 119–121. (Jelzete a Fekete-templom levéltárában: IV F 57.)

43 Az osztozkodó bírák a hagyatéki inventáriumban a könyvek címét nem adták meg, csak egy összegző jegyzetet fűztek a könyvtárhoz („*Mehr an büchern fl. 280 // --*”) (vö. *Adattár* 16/4. 644, Nr. 733).

44 Vgl. TRAUSCH 1870. 250.; HUTTMANN 1974. 54., ill. HUTTMANN 2000. 73. és 206.

és a hasonló felfogású Joachim Camerarius munkáit (mindketten az 1530-ban kibocsátott Ágostai Hitvallás szerzői voltak), illetve antik auktorok történeti szövegeit és írásait. A könyveket külföldi tanulmányai helyszínein, Európa nyugati felén vásárolta, és ami nagyon fontos: egészen röviddel a nyomtatványok megjelenése után a művek máris az erdélyi szász peregrinus tulajdonában voltak, ami általánosságban is jellemzi a 16. századi szász olvasmányok frissességét. A könyveket főként a német anyanyelvű diákok hozták magukkal Erdélybe nyugat-európai tanulmányaikból, ezzel pedig hozzájárultak a legújabb szellemi áramlatok terjedéséhez honfitársaik körében. Kerzius rekonstruált könyvtárból feltűnő módon hiányoznak az orvosi tematikájú művek, ám ez a kijelentés pillanatnyilag, ilyen csekély számú találati eredmény mellett semmit sem mond. Előfordulhat, hogy a későbbiekben további kötetek kerülnek elő a Kerzius-könyvtárból, amelyek ellátott praxisához elméleti segédeszközként szolgálhattak. De akár azzal is számolhatunk, ami a 16. és 17. századi erdélyi ún. „szakkönyvtárak” esetében tipikusnak mondható, tudniillik, hogy a tulajdonos által űzött foglalkozáshoz szükséges szakkönyveket gyakran külön írták össze. Éppen ezért ezek a könyvtárrészek egyáltalán nem szerepelnek az osztozkodási jegyzőkönyvekben, vagy pedig csak azzal a megjegyzéssel, hogy ezeket a könyvgyűjteményeket egy önálló listán „katalogizálták”. Paulus Kerzius jelenleg ismert bibliotékájából hiányoznak a mindennapi vallásgyakorlat könyvei is (Biblia, katekizmus, énekes- és zsolnároskönyv stb.), amelyekkel biztosan rendelkezett. Ennek oka minden bizonnyal a rekonstrukció nem kielégítő volta lehet. Remélhetőleg néhány év múlva sokkal többet tudok majd mondani vagy sokkal komplexebb képet leszek képes felvázolni a reformáció évszázadában élt erdélyi orvos olvasmányairól.

Könyvek erdélyi szász főrangú személyek könyvtáraiból (16. század)

A lutheránus hitvallású erdélyi szász szuperintendensek 16. századi könyvgyűjteményeit – ahogy említettem – Gustav Gündisch már évtizedekkel ezelőtt részben rekonstruálta.⁴⁵ Mivel ezek a világi és egyházi méltóságok székhelyüket többnyire Nagyszébenben tartották fenn, nem csodálkozhatunk azon, hogy könyvtáraik is az ottani kulturális intézményekben maradtak fenn mind a mai napig. A *habent sua fata libelli* mondás értelmében azonban voltak olyan könyvek, amelyek időközben saját utat találtak egyéb gyűjteményekbe is. A brassói evangélikus gimnázium könyvtárának eddig feltárt régi állománya két olyan kötet őrzött meg, amely egykor magasrangú szász személyekhez tartozott. A *Precationes Bibliae Sanctorum Patrum...*⁴⁶ című kötet a 16. század közepén Albert Huetnek (Hutter) (1537–1607), a szebeni királybírónak és a szászok grófjának tulajdonában volt. Az elsőrangú politikus, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem tanácsosa, kora ismert humanistájának és könyvgyűjtőjének számított.⁴⁷ A könyvecskét, amely tulajdonosának minden bizonnyal nagy segítségére volt napi vallásgyakorlatának kifejtése során, Huet 1558-ban Bécsben vásárolta meg (a könyv-

⁴⁵ Lásd a jelen tanulmány 21. jegyzetét.

⁴⁶ A bibliográfiai adatok betűhív átírásban: *Precationes Bibliae Sanctorum Patrum, Patriarcharum, Prophetarum, Iudicum, Regum, Virorum, & Mulieru[m] illustrium Veteris & noui Testamenti. Quae his accessere, sequens Pagina commonstrabit.* Tigvri, 1554. [32], 1–255, [12]; 16°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi jelzete a könyvben: 27 h 1; mai jelzete a brassói állami levéltár könyvtárában: I 7.)

⁴⁷ Vö. GÜNDISCH 1974. 32–51. – A további életrajzi adatokat lásd TRAUSSCH 1870. 223–229.; SCHULLER 1902. 220–223.; SZINNYEI 1980–1981. 1387–1389.; SZABÓ–TONK 1992. 4. (Nf. 23).

ben: „*Sum Alberti Huett Cibiniensis. Anno Domini 1558. Vienna*”), amikor 1557 októberétől a város egyetemén folytatta tanulmányait.⁴⁸ Huet halála után a könyv Kolmann Gotzmeister (?–1635) tulajdonába került, aki egy ideig Szeben királybírója volt (a könyvben: „*Kolmannus Gotzmeister 1608*”).⁴⁹ Az elhunyt Gotzmeister hagyatéki inventáriumában szereplő rövid bejegyzés alapján⁵⁰ a címmel sajnos meg nem adott könyveket az elhalálozott személy kiskorú fiának, Johannesnek az örökségéként elzárva őrizték: „*Az összes könyv felosztatlanul marad, és a kirendelt osztozkodó bírák lepecsételik, míg a kiskorú Johannes Gotzmeister el nem éri a nagykorúságot.*”⁵¹ Nem sokkal ezután a kötet már a prázsmári lelkész, Andreas Bogner (1640–1719)⁵² közelebből meg nem nevezett rokonának a tulajdonába került, akinek a fia, egy másik Andreas Bogner (1678–?),⁵³ akkoriban a brassói evangélikus templom diakónusaként dolgozott (a könyvben: „*Post Obitum B. Parentis Dn. Andr. Bogneri Pastoris Tartelaviensis, possidet me Andr. Bognerus F. Eccl[esi]æ Cor. Diacon. A[nn]o M DCC XX*”).

A brassói gimnázium könyvtárának rekonstruált állományában az egyik kolligátum érdekes bejegyzést tartalmaz az első mű szerzőjétől (a könyvben: „*Clariss. meo Dn. Rev. Lucas Vngleich Abdias Prætorius*”). Mégpedig Lucas Unglernek (Ungleich) (1526–1600), azaz annak a prominens lelkésznek és későbbi szuperintendensnek ajánlva,⁵⁴ aki Erdélyben megszervezte az ottani németiség evangélikus egyházát, az Ágostai Hitvallást pedig az erdélyi szászok között végérvényesen meggyökeresztette.⁵⁵ Egyházszerző tevékenysége során Abdias Prætorius *De iustificacione explicatio et confessio Scriptæ ex consilio & sententia piorum & prudentum quorundam virorum fratrum & amicorum* című műve⁵⁶ – talán a szerző baráti ösztönzésének is köszönhetően – döntő szerepet játszhatott. A gyűjteményes kötetben található másik művet (*Definitiones multarum appellationum*)⁵⁷ Philipp Melanchthon írta, aki kedvelt szerzőnek számított a szászok körében.

48 Vö. GÜNDISCH 1975b. 52.

49 Elképzelhető, hogy a „királybírói hivatal” egy kisebb könyvgyűjteménnyel rendelkezett, amelyet királybíróról királybíróra örökítettek tovább, de erről nincs semmilyen információnk. Jelenleg ez csupán egy sejtés, amely még bizonyításra szorul.

50 Vö. Direcția Județeană Sibiu a Arhivelor Naționale, Primăria orasului și scaunului Sibiu, Registru de partaj, Nr. 14, 305.

51 „*Die Bücher alle sein vngetheilt verblieben vndt vonn den verordneten Theilherren versiegelt bis auff die Zukunfft H. Johannis Gotzmästers.*” Nyomtatásban kiadva: *Adattár* 16/4. 188–189. (A szöveget fordította Verók Attila.)

52 A további életrajzi adatokat lásd SZABÓ–TONK 1992. 18. (Nr. 170) és WAGNER 1998. 148. (Nr. 1401) – itt az apa és fia adatai teljesen összekavarodtak.

53 A további életrajzi adatokat lásd SZABÓ–TONK 1992. 24. (Nr. 221) és WAGNER 1998. 148. (Nr. 1401) – az előző jegyzetben tett kiegészítéssel.

54 Egyéb megtalált könyveihez lásd GÜNDISCH 1975a. 2–3. vagy GÜNDISCH 1987c. 351–362. vagy GÜNDISCH 1981. 127–138. – Ungler egykori könyvtárában volt még egy Prætorius-kötet is: *Responsio ad scriptum d. Andreae Musculi cuius titulus est: De bonorum operum et novitatis vitæ libertate* (Wittenberg, 1563) – vö. GÜNDISCH 1987c. 361. (Nr. 120).

55 A további életrajzi adatokat lásd SZABÓ–TONK 1992. 153–154. (Nr. 1572); WAGNER 1998. 105–106. (Nr. 835) és VERÓK 2011b. 214–215.

56 A bibliográfiai adatok betűhív átírásban: PRÆTORIUS, Abdias: *De iustificacione explicatio et confessio Scriptæ ex consilio & sententia piorum & prudentum quorundam virorum fratrum & amicorum*. Francofordiæ ad Oderam Anno 1561. [10], 1–219, [3]; 8°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi jelzete a könyvben: 36 i; mai jelzete a brassói állami levéltár könyvtárában: I 985.)

57 A bibliográfiai adatok betűhív átírásban: MELANCHTHON, Philipp: *Definitiones multarum appellationum, quarum in ecclesia vsus est, traditæ à Philippo Melanth. Torgæ et Witebergæ, Anno 1552. & 1553. Witebergæ.*

Népszerű könyvek, amelyek sokat tudnának mesélni

Az utóbbi időben új irányzat kezd megerősödni a könyvtörténeti kutatásokban, különösen Közép-Európában. A figyelem azokra az olvasói (esetleg írói) csoportokra fókuszál, amelyek egyértelműen a kora újkori polgári miliő termékei. Az elsősorban a Kárpát-medencei reformációt követő két évszázadra jellemző jelenség nyomai Európa egyéb területein alig fedezhetők fel, illetve mindeddig nem kerültek a könyv- és az értelmiségtörténeti kutatások látóterébe. A 16. század utolsó harmadától a 18. század elejéig a Kárpát-medence peremterületein, de főként Erdélyben azonosítható, közösen olvasó személyek, az ún. *et amicorum*-csoportok tevékenységéről van szó. Ezek a tipikusan értelmiségi csoportosulások egészen más okból jöttek létre, mint a felvilágosodás korának olvasótársaságai (*Lesegesellschaften*) vagy olvasókabinettjei (*Lesebibliothek*). A kutatások jelenlegi állása szerint az erdélyi szászok körében ezek a tudós vagy intellektuális szórakozást kereső társulások nagyobb mértékben fordulnak elő, mint a történeti Magyarország egyéb területein élő nemzetiségek soraiban. Elképzelhető azonban, hogy a majdan kiteljesedő possessorkutatások egészen más eredményre fognak vezetni, egyelőre azonban a fentebbi kijelentéssel harmonizáló kép látszik körvonalazódni a Kárpát-medence kora újkori könyvtörténetében.

Ha hívószónak vesszük a fejezet címében is használt „népszerű” vagy „populáris” jelzőket, általánosságban elmondhatjuk: népszerűnek lenni nem csupán annyit jelent, hogy egy könyv közkedveltségnek örvend az olvasók körében. Mindezt pusztán azzal is lehet bizonyítani, hogy az a bizonyos könyv több magángyűjteményben is megtalálható. Nagyjából ennyit állapíthatunk meg egy szöveg népszerűségének egyszerű valóságáról. Népszerűvé azonban egyéb módon is válhat egy könyv. Elképzelhető, hogy emberek egy kisebb csoportja egy könyvnek csak egyetlen példányát birtokolja, ám a csoport minden tagja a könyv olvasójává válhat. Így szolgálhat egy könyv nagyon gyorsan és koncentrált módon ugyancsak kedvelt olvasmányul. A szászok között ún. *et amicorum*-csoportok alakultak ki, azaz olyan kisebb, néhány emberből álló társadalmi formációk, amelyeknek akár baráti szálakkal is összekapcsolódó tagjai közösen olvastak és értelmeztek szövegeket, és/vagy szórakozásképpen beszélgettek azokról. Ezek az intellektuális, társas együttlétek valószínűleg stimulálták a résztvevők olvasási és szórakozási kedvét. Feltűnő, hogy ilyen jellegű csoportok az erdélyi szászoknál szinte kizárólag az 1550 és 1650 közötti vizsgálati időszakban azonosíthatók. Erre megbízható magyarázatot mindeddig nem találtam. Monok István, a magyarországi könyvkultúra szakavatott ismerője korábban azt írta, hogy az efféle csoportosulások a kora újkori magyar nyelvű lakosság körében a Kárpát-medencében hozzáférhető könyvek drágasága és meglehetősen ritka volta okán jöttek össze egymással.⁵⁸ Ez a kijelentés a szászok vonatkozásában, ahol bizonyos körökben komoly tudós, humanista tradíció meglétével is számolnunk kell, csak feltétellel érvényesíthető, mert az erdélyi németek az európai nyomdászati és könyvkereskedelmi központok könyvpiacai-val szorosan összekapcsolódtak, erdélyi otthonaikban és intézményeikben pedig meglehetősen sok könyvvel rendelkeztek. A viszonylag kiegyensúlyozott gazdasági és pénzügyi biztonság a Kárpát-medence magyarok lakosságával ellentétben a nyomtatott könyvek beszerzését a szászoknál megszokott jelenséggé tette. Ez az adottság és feltétel hozzájá-

1554. [24] fol.; 8°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi jelzete a könyvben: 36 i; mai jelzete a brassói állami levéltár könyvtárában: I 986.)

⁵⁸ MONOK 2009. és MONOK 2012.

rult ahhoz, hogy a könyv az erdélyi szászoknál mindennapi használati tárgyá avanszált. Ennek a ténynek az ismeretében nem kell csodálkoznunk azon, hogy az erdélyi németek többnyire a régióba bekerülő könyvek első tulajdonosai voltak. A magyarok, a székelyek, a románok vagy egyéb nemzetiségek csak a második, harmadik, negyedik stb. helyen állnak a könyvbirtokosok ranglistáján.

A továbbiakban néhány olyan nyomtatványt mutatok be az *et amicorum*-bejegyzések időrendjében, amelyek alátámasztják fenti kijelentéseim érvényességét. Sebastian Francken *Chronica* című munkáját⁵⁹ a 16. század utolsó harmadában, 1580-tól a sértegetéssel és szimóniával vádolt rēcsei (rom. Reciú, ném. Rätsche), majd 1584-től kelneki (rom. Câlnic, ném. Kelling) lelkész, Johann Kinder⁶⁰ és társai használták (a könyvben: „*Sum Johannis Kinderi & Amicorum 1575*”). A könyv tartalmaz még olyan, máig sem azonosított személyneveket, mint Georgius Birst és Georgius Tartlauer. Ők vagy az olvasókör tagjai vagy későbbi tulajdonosok lehettek. A híres lelkész és orgonista, Daniel Croner (1656–1740)⁶¹ is birtokolta egykor ezt a szép kötésű könyvet. Az ő magánkönyvtára egyébként kezd szépen fokozatosan kikristályosodni a rekonstrukciós munka során, hiszen már több tucat mű előkerült egykori gyűjteményéből, sőt már egyik kolligátumának első értékelése is az érdeklődők rendelkezésére áll.⁶²

A meglehetősen elhasznált és csonka *Biblia picturis illustrata breves in eadem annotationes*⁶³ című nyomtatványt a miklóstelki (rom. Cloașterf, ném. Klosdorf), később homoródbenei (rom. Beia, ném. Meeburg) lelkész, Georg Schnell (?–1590 k.)⁶⁴ és barátai (a könyvben: „*Sum Georgij Schnell et amicor. ejus*”) olvashatták közösen. A rengeteg kéziratossá váló bejegyzés a könyv gyakori és állandó használatáról tanúskodik.

Egy Luther-könyvben⁶⁵ két olvasó baráti kör nyomai is felbukkannak egyszerre. Az egyik csoport 1603-ban szerezte meg a könyvet (a könyvben: „*Sum Joannis [olvashatatlan] et amicor. 1603 17 Aug.*”), a másik harminc évvel később jutott hozzá (a könyvben: „*Sum Andreae Heblerj et amicor. 1633 habes gekaufft von meinem Bruder N. L.*”). Ezt követően a könyvnek több, máig azonosítatlan tulajdonosa volt Andreas Kestner (1638) és Johann

59 A bibliográfiai adatok betűhív átirásában: FRANCKEN, Sebastian: *Chronica, Zeyt buch vnd geschycht bibel von anbegyn biß inn diß gegenwertig M.D.XXXI. jar.* Straßburg, durch Balthassar Beck, 1531. [13], II–DXXXVI fol.; 4° major. (A brassói gimnázium könyvtárának régi jelzetei a könyvben, illetve a könyvön különböző időszakokból: XXIII 1; 21 b; régi jelzete a Fekete-templom levéltárának könyvtárában: 094.4.3; új jelzete ugyanott: HB 155.)

60 A további életrajzi adatokat lásd SZABÓ–TONK 1992. 101. (Nr. 1050) és WAGNER 1998. 77–78. (Nr. 449).

61 Életéhez és munkásságához lásd PAPP 2004. 89–90. (további szakirodalommal).

62 Vö. VERÓK 2011c.

63 A bibliográfiai adatok betűhív átirásában: *Biblia picturis illustrata breves in eadem annotationes, ex doctiss. interpretationibus Hebraeorum commentariis. Interpretatio nominum Hebraicorum. Index Epistolarum & Euangeliorum totius anni.* Parisiis, Ex officina Petri Regnault, sub scuto Coloniensis in vico Iacobeo, 1540. [8], 1–482, 1–128, [16] fol.; 8°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi jelzetei a könyvben, illetve a könyvön különböző időszakokból: I 5; LXII 5; 32 g; 32 f; régi jelzete a Fekete-templom levéltárának könyvtárában: 094.3/166; új jelzete ugyanott: HB 329.)

64 A további életrajzi adatokat lásd WAGNER 1998. 98. (Nr. 733).

65 A bibliográfiai adatok betűhív átirásában: LUTHER, Martin: *Tischreden Oder Colloquia Doct. Mart. Luthers / So er in vielen Jaren / gegen gelarten Leuten / auch frembden Gesten / vnd seinen Tischgesellen gefüret / Nach den heubtstücken vnserer Christlichen Lere / zusammen getragen.* Eisleben / bey Urban Gaubisch. 1566. [1], 10–533 fol.; 2°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi jelzetei a könyvben, illetve a könyvön: 34 a; 35 a; új jelzete a brassói állami levéltár könyvtárában: III 151.)

(János) Bakos (a könyvben: „*Scriptum per me Ioannem Bakos Anno Domini 1638 die 28 Stobris*”) személyében. A kötet 1861-ben került be a brassói gimnázium könyvtárába Albert Schmidt ajándékaaként.

A 17. század elején a nagysinkai (rom. Cincu, ném. Großschenk) lelkész, Daniel Hom (Homius, Homerus) (?–1647)⁶⁶ és társai egy szép kötetű, egy-egy Vergilius- és Erasmus-művet tartalmazó kolligátumot⁶⁷ használhattak intellektuális együttléteik alkalmával (a könyvben: „*Sum Danielis Homerij et amicorum*”). A kötet korábban a wittenbergi peregrinus, Michael Aurifaber (Goldschmidt) (?–?) tulajdonában volt (a könyvben: „*Sum Michaelis Aurifabri Junioris*”), akinek egykor minden bizonnyal gazdag gyűjtemény állhatott rendelkezésére. 1569-ből származó tulajdonosi bejegyzése például ott található a nagyszebeni ún. kápolnakönyvtár (*Kapellenbibliothek*) egyik őnyomtatványában is (Thomas de Aquino: *Summa*. Venedig, 1493).⁶⁸

Az előzővel egy időben valószínűleg egy másik intellektuális társaság is összegyűlt Nagyszebenben az ottani gimnázium rektora, jegyzője, majd polgármestere, illetve a szászok grófja, Valentin Frank (1590 k.–1648)⁶⁹ vezetése alatt, hogy tagjai többek között Balthasar Mentzer *Exegesis Augustanae Confessionis*⁷⁰ és Johann Eck *Encheiridion locorum commvnium* című munkáiról beszélgessenek. A kötetstáblán található első supralibrostr („*V. F. R. T. 1619*”) a könyvben lévő kéziratos bejegyzés („*Sum Valentini Franck et amicorum*”) segítségével nagy biztonsággal V[alentinus] F[rank] R[eghensis] T[ransylvanus] alakként lehet feloldani. Két generációval később a könyvet – a „*Ioha. Simo. 1662*” supralibros értelmében – már a nagyszebeni jegyző (1650-től), majd polgármester (1664–1667) és országgyűlési képviselő, Johann Simonius (?–1669) tulajdonában találjuk.⁷¹ Ő maga nagy könyvtárat gyűjtött össze, ennek katalógusa azonban nem maradt ránk. Simonius 1669. június 3-án kelt hagyatéki inventáriumából tudjuk, hogy „*Biebliathekâ*”-ját 1041 forintra értékelték fel az osztzkodó bírák (csak összehasonlításként: egy folio méretű Biblia ekkoriban 2–3 forintba került), majd megfizették a két örökös, Georgius és Johannes között.⁷² Úgy tűnik azonban, hogy más személyek hozzájutottak a Simonius-könyvtárból

⁶⁶ A további életrajzi adatokat lásd WAGNER 1998. 207. (Nr. 2184).

⁶⁷ A tartalmazott művek bibliográfiai adatai betűhív átírásban: [1] VERGIILIUS, Polydorus: *De rerum inuentoribus libri octo. Eiusdem in dominicam precem commentariolum*. Basileae, apud Isingrinium, 1546. [49], 2–534; 8°; [2] ERASMUS, Desiderius: *Moriae encomium, id est, stulticiae laudatio, ludicra declamatione tractata*. Basileae: apud Hieronymum Frobenium et Nicolavm Episcopium, 1540. [2], 3–377, [13]; 8°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi jelzete a könyvben: 71 c 2; régi jelzete a Fekete-templom levéltárának könyvtárában: 094.3/109a-b; új jelzete ugyanott: HB 861 [1]–[2].)

⁶⁸ Vö. MÜLLER 1877. 506.

⁶⁹ A további életrajzi adatokat lásd SZABÓ–TONK 1992. 282. (Nr. 2815) és WAGNER 1998. 329. (Nr. 3834).

⁷⁰ A tartalmazott művek bibliográfiai adatai betűhív átírásban: [1] MENTZER, Balthasar: *Exegesis Augustanae Confessionis: civis articuli XXI. breviter et succincte explicantur, & subjecta [gr.] Papistarum, Calvinistarum & Photinianorum, illustrantur. Editio Quarta castigatior & multò auctior*. Giessæ Hassorum, Typis Nicolai Hampelii, Typogr. Academ. M. DC. XIIII. [24], 1–863; 12°; [2] ECK, Johann: *Encheiridion locorum commvnium adversus Mart. Lutherum atque alios Ecclesiae hostes*. Coloniae Agrippinae, In officina Birckmannica sumptibus Arnoldi Mylij. Anno M. DC. [1], 2–470, [3]; 12°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi jelzetei a könyvben, illetve a könyvön: 27 k; 37 k; 29 k; mai jelzetei a brassói állami levéltár könyvtárában: I 577–578.)

⁷¹ A további életrajzi adatokat lásd SZINNYEI 1980–1981. 1083–1085. és SZABÓ–TONK 1992. 120. (Nr. 1238).

⁷² Vö. *Adattár* 16/4. 222.

származó könyvekhez az örökösökön kívül, mert a szóban forgó gyűjteményes kötet már röviddel az osztozkodást követően a segesvári (rom. Sighișoara, ném. Schäßburg) királybíró, Andreas Gebbel (?–1677), illetve Andreas (?–?) nevű fia könyvtárát gyarapította. A könyvben szereplő egyik kéziratos bejegyzés („*Ex divisione bonorum Amp. ac Circumsp. D. Joannis Simonij Sum Andreae Gebbelij Junioris Schesburgensis. Anno 1669.*”) legalábbis erre enged következtetni. Ránk maradt az idősebb Andreas Gebbel hagyatéki összeírása,⁷³ ám az abban szereplő adatok szerint csak Catharina nevű lánya örökölt tőle 16 kötetet. Úgy tűnik, ez lehetett a család teljes könyvgyűjteménye, mert a protokollum szövegében ez áll: „*An bibliotheca ist ihr [Catharina] worden.*”⁷⁴ Az elhunyt fiának, Andreasnak a lehetséges könyveiről hallgat a forrás. Már többet árul el számunkra a megtalált példány, amely tanúsítja, hogy legalább egy könyv volt a fiú birtokában.

Egy újabb kolligátum, amely három önálló művet foglal magában,⁷⁵ szintén mozgalmas életutat tudhat maga mögött. A kötetben bejegyzést hátrahagyó egykori nyolc tulajdonos neve meggyőzően tanúsítja, hogy ismételten kedvelt szövegekről lehetett szó, amelyek népszerűsége nem fakult meg száz év elteltével sem. Cicero, Quintilianus, Melanchthon és Erasmus tehát nagyon populáris szerzőknek számítottak a 16–17. századi olvasók körében. Ezt a kijelentést a kötet elején és végén, valamint a második műben (Melanchthon) található rengeteg kéziratos bejegyzés is alátámasztja. A supralibros („*E. F. B. 1557*”) jelenleg még egy azonosítatlan személyt rejt. A második tulajdonosról, Matthaes Mensator segesvári polgárról pillanatnyilag nevéen kívül sajnos semmilyen közelebbi információ nem áll a rendelkezésünkre (a könyvben: „*Sum Matthaej Mensatoris Schespurgen. Anno Domini 1565*”). Hasonlót mondhatunk el a kötet harmadik possessoráról, Thomas Eunenről is (a könyvben: „*Thomas Eunen Schesb. emit den. 30 Anno 1580 Cibinij*”). A negyedik személy, aki egy ideig saját gyűjteményében őrizhette a kötetet, a Nagysinken született és Segesden (rom. Șaes, ném. Schaa) prédikátorként tevékenykedő Simon Schell (?–?),⁷⁶ a szövegeket barátaival együtt olvasta (a könyvben: „*Simonis Schellus Schenck et amicos. 1629*”). Az ötödik, egyelőre csak monogramjáról ismert segesvári tulajdonos személyét szintén homály fedi (a könyvben: „*Sum T. E. Segesuariensi 1635*”), akárcsak a hatodikét (a könyvben: „*Paulj S. G. 1642*”). A következő possessor a Segesvár melletti Köhalomról (rom. Rupea, ném. Repe) származó Georg Matthaes (?–?) valószínűleg azonos volt a megegyező nevű wittenbergi diákkal.⁷⁷ Mielőtt a kötet a brassói gimnázium könyvtárában utolsó megőrzési helyére került volna, még bekerült a fentebb említett orgonista, Daniel Croner könyvei

73 Lásd Direcția Județeană Brașov a Arhivelor Naționale, Fondul primăria Sighișoara, Seria registre divizorale, Nr. 10 (1676–1683). 42–45.

74 Vö. a jegyzőkönyv eredeti szövegében vagy az *Adattár* 16/4. 755–756. oldalán.

75 A tartalmazott művek bibliográfiai adatai betűhív átírásban: [1] CICERO, Marcus Tullius – QUINTILIANUS, Marcus Fabius – MELANCHTHON, Philipp – Major, Georg (kiad.): *Quaestiones Rhetoricae. Magdeburgi per Michaellem Lottherum Anno. M.D.XL.* [88] fol.; 8°; [2] MELANCHTHON, Philipp: *Elementorum Rhetorices Libri Dvo.* Vitebergæ. M. D. XLII. [100] fol.; 8°; ERASMUS, Roterodamus: *Dialectica multis ac variis exemplis illustrata, una cum facilima syllogismorum, expositoriorum, enthymematum, exemplorum, inductionum, & soritum dispositione. Marpurgi ex officina Eucharis.* Ceruicorni Agrippinatis, Anno M. D. XXXVII. [2], 3–119; 8°. (A brassói gimnázium könyvtárának eltérő korszakokból származó régi jelzetei a könyvben, illetve a könyvön: XXXVII 8; 48 h; mai jelzetei a brassói állami levéltár könyvtárában: I 811–813.)

76 A további életrajzi adatokat lásd WAGNER 1998. 271. (Nr. 3040).

77 A további kevés életrajzi adatot lásd SZABÓ–TONK 1992. 175. (Nr. 1799) és WAGNER 1998. 330. (Nr. 3845) – itt Wagner vele kapcsolatban a Mathias keresztnévet használja.

közé. Talán ő ajándékozta a könyvet az intézményi könyvtárnak az 1689-es tűzvész előtt. A könyv felső részén ugyanis jól látható Brassó város koronából kinövő töves fát ábrázoló címere, amelyet abba a 270 könyvbe égettek bele, amelyek a mindent felemészítő tűzvészt átvészelték, és épen maradtak a gimnáziumi könyvtár állományából.

Az erdélyi szász könyvgyűjteményekből az 1550 és 1650 közötti időszakból származó *et amicorum*-bejegyzések sorát még lehetne folytatni, de azt hiszem, a bemutatott lista is nagyon jól érzékelteti, hogy a Kárpát-medence keleti felében élő németajkú lakosság körében időnként felfokozott olvasási kedvű csoportok tagjai találkoztak egymással azzal a szándékkal, hogy bizonyos szövegekről, könyvekről és szerzőkről, valamint eszmékről beszéljessenek.⁷⁸

Összegzés

A reformáció évszázadának második feléből és a következő évszázad első feléből származó erdélyi szász polgári magánkönyvtárak egyes darabjainak vázlatos bemutatásából láthattuk, hogy a polgári kultúra politikai és gazdasági virágkorában a könyv mindennapi használati eszköznek számított a szászok között. A könyv mind a hivatali munka ellátását és a lelki épülést, mind a hívek körében végzett pasztorációs tevékenységet támogathatta, valamint intellektuális időűzőként vagy – olykor humanista-tudós jellegű – baráti összejövetelek alkalmával szórakoztató közös olvasmányként szolgálhatott. Erdélyben jelentős könyvgyűjtemények találhatók, amelyek nagy számban őriztek meg számunkra kora újkori régi könyveket. A kutatás nagyon sok polgári osztozkodási jegyzőkönyvet ismer, amelyek fontos adatokat árulnak el számunkra néhány könyv vagy akár jelentős magánkönyvtárak meglétéről. A jelenleg Brassóban végzett rekonstrukciós munkálatok során egyre több olyan nyomtatvány kerül napvilágra, amely az egyes könyvek sorsáról és indirekt módon az egykori tulajdonosokat körülvevő szellemi miliőről is információval szolgál.

A bemutatott példákban remélhetőleg kiderült, hogy Erdélyben a könyveket gyakran több személy, többnyire városi polgár hosszú időn – sokszor évszázadokon – keresztül használta. A nyomtatványok lapjain található sok bejegyzés és marginália a könyveket – szemben a hasonló jellegű, óriási nyugat-, dél- és észak-európai könyvtárak vagy olykor az erdélyi szász patríciusok gyűjteményeinek „steril” köteteivel ellentétben – „barátságossá”, „szimpatikusá” teszi, amelyeket az ember szívesen vesz kézbe. Ezek a könyvek ugyanis tényleg élettel teliek. Az érdeklődő számára sokat mesélnek, és van is mondanivalójuk. Gyarapítják ismereteinket az Erdély németek lakta területein egykor élt szászság körében jellemző kultúráról és a különféle szellemi áramlatok recepciójáról. Ezek a könyvek, illetve bejegyzéseik sokszor más tudományágak kutatói számára is hasznos adalékokkal szolgálhatnak.

Amikor a könyveket a több száz releváns példa közül tetszőlegesen kiválasztottam, és sorsukat a possessorbejegyzések alapján röviden vázoltam, több olyan tendencia is előtérbe került, amelyet a jövőben közelebbről és alaposabban is érdemes lenne megvizsgálni. Egyértelműen kiderült, hogy a szövegek és szerzők között a kora újkorban is voltak olyanok, amelyeket/akiket jobban, illetve kevésbé kedveltek az olvasók, ami teljesen

⁷⁸ Az együtt olvasó szász értelmiségi csoportosulásokról részletesebben, egyéb összefüggéseket is beemelve a vizsgálatba elgondolkodtam már korábban egy tanulmányomban (vö. VERÓK 2014).

szokványos jelenség. Ezt azonban most már a használat oldaláról is bizonyítani lehet. Melanchthon és tanítványai műveinek gyakori jelenléte például sokat elárul a szász lelkészek békéltető filippista beállítottságáról.⁷⁹ A könyvek tulajdonosai általában az iskolázott polgári vagy nemesi rétegből származtak. A tanulmányaikat külföldön végző peregrinusok mellett az Erdélyben tanuló domidoctusok neveivel is találkoztunk a tulajdonosok között. Foglalkozásukat tekintve világi vagy egyházi tisztségviselők, tanítók, lelkészek és prédikátorok vagy a városi adminisztráció tagjai voltak. Tanulmányaik helyszínéről könyveket vittek haza, és azokat bizonyíthatóan több esetben barátaik, rokonaik vagy egyáltalán honfitársaik rendelkezésére bocsátották. Az ilyen jellegű olvasócsoportok gyakran kiváló, saját társadalmi közegükben preferált, azaz ott népszerű szerzők műveit tanulmányozták (pl. Erasmus vagy antik auktorok), és csak nagyritkán került a kezükbe hazai szerző munkája, illetve magyarországi tipográfiában készült nyomtatvány. (Hogy a két jelenség között van-e összefüggés, ebben a pillanatban nem tudom megmondani.) Könnyen érthető szövegeket olvastak tehát, elméleti vagy mély teológiai ismereteket igénylő írásokat nemigen. Azt olvasták, ami számukra örömet és szórakozást kínált. Ilyen értelemben intellektuális hedonistáknak is nevezhetők a szó legnemesebb értelmében.

Zárásképpen megállapítható, hogy gyümölcsöző és használható eredményekkel kecsgető lenne a kora újkorból származó könyvek ex libriseinek és supralibrosainak szisztematikus feltárása, feldolgozása és értékelése. Az európai kutatókörökben ezen a területen kitapintható sporadikus vállalkozások ehhez egyelőre elégtelenek. Az ex libris- és a supralibros-kutatások még mindig a könyvtörténet hiányterületei közé tartoznak. Remélhetőleg felnő majd egy olyan kutatói generáció, amelynek a tagjai a ma tevékenkedő néhány kósza könyvtörténész által végzett feltáró munkához tudnak és akarnak csatlakozni, hogy az Európában és a kisebb régiókban a 16–18. században kiépült kulturális hálózatok (ki)alakulását jobban megismerhessük és interpretálhassuk. Ennek nyomán lehetőség nyílna arra is, hogy az ún. *et amicorum*-csoportok előidézte könyvtörténeti jelenségnek is feltárjuk a lehetséges társadalom-, gazdaság- és mentalitástörténeti kiváltó okait, melyek remélhetőleg arra is magyarázatot adnak, milyen szociometriai háló mentén alakulhatott ki egy olvasó (és olykor író) értelmiségi közeg, illetve miként formálódhatott az általános műveltségi horizont Erdély németajkú lakossága körében a modern kor hajnalán.

IRODALOM

Adattár 16/4

Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen (1575–1750). Bde I–II. Hg. v. István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK. Budapest, 2004. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn; 16/4.1–4.2 – Erdélyi könyvesházak = Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1–2).

Archiv & Bibliothek der Honterusgemeinde
2011

Archiv & Bibliothek der Honterusgemeinde. Vier-Jahres-Bericht 2004–2007. Braşov 2008 und Siebenbürgen-Institut an der Universität Heidelberg. Fünf-Jahres-Bericht 2005–2009. Gundelsheim am Neckar, 2011.

⁷⁹ Egy nagyon gondolatébresztő tanulmány a témához: MONOK 1998.

- DÜCK 1845 DÜCK, Josef: *Geschichte des Kronstädter Gymnasiums*. Kronstadt, 1845.
- GROSS 1883 GROSS, Julius: *Katalog der von der Kronstädter Gymnasialbibliothek bei der 400jährigen Luther-Feier in Kronstadt ausgestellten Druckwerke aus dem Reformationszeitalter*. Kronstadt, 1883.
- GROSS 1887 GROSS, Julius: Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnasialbibliothek. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 22. (1887). 591–708.
- GÜNDISCH 1967 GÜNDISCH, Gustav: Franz Salicäus. Ein Beitrag zur Reformationgeschichte Siebenbürgens. In: *Geschichtswirklichkeit und Glaubensbewährung. Festschrift für Bischof Friedrich Müller*. Hg. v. Franklin Clark FRY. Stuttgart, 1967. 204–219.
- GÜNDISCH 1973 GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Damasus Dürr. *Revue Roumaine d'Histoire*, 12. (1973). 947–957.
- GÜNDISCH 1974 GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Sachsegrafen Albert Huet (1530–1607). *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 4. (1974). 32–51.
- GÜNDISCH 1975a GÜNDISCH, Gustav: Über die Bibliothek des Bischofs Lukas Unglerus (1526–1600). *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 5. (1975). Heft 1. 2–3.
- GÜNDISCH 1975b GÜNDISCH, Gustav: Albert Huet studierte in Wien. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 5. (1975). Heft 1. 52.
- GÜNDISCH 1977 GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Superintendenten der evangelischen Kirche Siebenbürgens Matthias Schiffbaumer (1547–1611). *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 15. (1977). 463–478.
- GÜNDISCH 1980 GÜNDISCH, Gustav: Matthias Schiffbaumer (1547–1611) erdélyi evangélikus szuperintendens könyvtára. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. CSETRI Elek – JAKÓ Zsigmond – SIPOS Gábor – TONK Sándor. Bukarest, 1980. 99–106.
- GÜNDISCH 1981 GÜNDISCH, Gustav: Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts. Die Bücherei des Lukas Unglerus. *Magyar Könyvszemle*, 97. (1981):1–2. 127–138.
- GÜNDISCH 1987a GÜNDISCH, Gustav: Franz Salicäus. Ein Beitrag zur Reformationgeschichte Siebenbürgens. In: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte von Gustav Gündisch*. Köln–Wien, 1987. 259–274. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14)
- GÜNDISCH 1987b GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Damasus Dürr. In: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte von Gustav Gündisch*. Köln–Wien, 1987. 340–350. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14)

- GÜNDISCH 1987c GÜNDISCH, Gustav: Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts. Die Bücherei des Lukas Unglerus. In: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte von Gustav Gündisch*. Köln–Wien, 1987. 351–362. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14)
- GÜNDISCH 1987d GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Superintendenten der evangelischen Kirche Siebenbürgens Matthias Schiffbaumer (1547–1611). In: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte von Gustav Gündisch*. Köln–Wien, 1987. 363–378. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14)
- GÜNDISCH–NÄGLER 1992 GÜNDISCH, Gustav – NÄGLER, Doina: Die Bücherei des Hermannstädter ev. Stadtpfarrers Petrus Richelius (†1648) und seiner Söhne. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 15. (1992). Heft 1. 41–62.
- GÜNDISCH–NÄGLER 1994 GÜNDISCH, Gustav – NÄGLER, Doina: Die Bücherei des Hermannstädter ev. Stadtpfarrers Andreas Oltard (†1660) und seiner Familie. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 17. (1994). Heft 2. 121–143.
- Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen ... Porträts* 2003 *Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 1: Porträts*. Hg. v. Brigitte KLOSTERBERG und István MONOK, bearbeitet von Attila VERÓK und György RÓZSA. Tübingen, 2003. (Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien 7)
- Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen ... Historische Karten und Ansichten* 2009 *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Historische Karten und Ansichten*. Hg. v. Brigitte KLOSTERBERG und István MONOK. Bearbeitet von László PÁSZTI und Attila VERÓK. Halle, 2009. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 22)
- Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen ... Handschriften* 2015 *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 2A–2B: Handschriften*. Hg. v. Brigitte KLOSTERBERG und István MONOK. Bearbeitet von Zoltán CSEPREGI. Budapest, 2015. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn 39/1–2)
- Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen ... Alte Drucke* 2017 *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Alte Drucke 1495–1800. Band I–II*. Hg. v. Brigitte KLOSTERBERG und István MONOK. Bearbeitet von Attila VERÓK. Budapest, 2017. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn 40/1–2)

- HUTTMANN 1974 HUTTMANN, Georg Valentin: Die Beziehungen des Fürsten Michael des Tapferen zu den Ärzten seiner Zeit. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, III. Folge, 4 (68) (1974). 52–59.
- HUTTMANN 1993 HUTTMANN, Arnold: „Kerzius, Paulus” szócikk. In: *Lexikon der Siebenbürger Sachsen*. Hg. v. Walter MYSS. Thaur bei Innsbruck, 1993.
- HUTTMANN 2000 HUTTMANN, Arnold: *Medizin im alten Siebenbürgen. Beiträge zur Geschichte der Medizin in Siebenbürgen*. Hg. v. Robert OFFNER unter Mitarbeit von Heinz HELTMANN, Hansgeorg von KILLYEN und Georg HUTTMANN. Hermannstadt, 2000.
- JÄGER 1987 JÄGER, Georg: Historische Lese(r)forschung. In: *Die Erforschung der Buch- und Bibliotheksgeschichte in Deutschland*. Hg. v. Werner ARNOLD, Wolfgang DITTRICH, Bernhard ZELLER. Wiesbaden, 1987. 485–507.
- JEKELIUS 1964/1 JEKELIUS, Erich: *Genealogie Kronstädter Familien. Band 1. A–B*. Kronstadt, 1964. Gépírat.
- JEKELIUS 1964/2 JEKELIUS, Erich: *Genealogie Kronstädter Familien. Band 3. F–G*. Kronstadt, 1964. Gépírat.
- JEKELIUS 1965/6 JEKELIUS, Erich: *Genealogie Kronstädter Familien. Band 6. N–R*. Kronstadt 1965. Gépírat.
- Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721. 1981* *Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája*. Szerk. MONOK István. Szeged, 1981. (Könyvtár-történeti Füzetek = Hefte zur Bibliotheksgeschichte 1)
- A magyar könyvkultúra múltjából 1983* *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. Szerk. HERNER János – MONOK István. Szeged, 1983. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.–18. Jahrhunderts in Ungarn 11)
- MÄRGINEAN 2003a MÄRGINEAN, Marius: *Structură socială și cultură scrisă la Sibiu, de la 1650 la 1780*. Történelemtudományi mesteri disszertáció. Cluj-Napoca, 2003.
- MÄRGINEAN 2003b MÄRGINEAN, Marius: Prestigiu, putere, avere. Ierarhiile orasului în Transilvania secolului al XVIII-lea. Studiu de caz: Sibiu. Probleme metodologice. In: *Cum scriem istoria? Apelul la științe și dezvoltările metodologice contemporane : actele simpozionului „Tinerii Istorici”, ediția a IV-a, Alba Iulia, 28-30 noiembrie 2002*. Coordonatori: Radu MARZA, Laura STANCIU. Alba Iulia, 2003. 249–267.
- MONOK 1993 MONOK István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*. Szeged, 1993. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok = Aufsätze zur Lesegeschichte 5)

- MONOK 1998 MONOK, István: Lutherische Othodoxie, sächsischer Philippismus und Irenismus in den Lesestoffen des lutherischen Bürgertums in Ungarn. In: *Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert*. Hg. v. István MONOK und Péter Ötvös. Szeged, 1998. 71–79. (Aufsätze zur Lesegeschichte. Sonderband 2)
- MONOK 2009 MONOK, István: „*Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum.*” Az „*et amicorum*” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról. In: *Humanizmus és gratuláció. Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*. Szerk. CSÁSZTVAY Tünde – NYERGES Judit. Budapest, 2009. 266–276.
- MONOK 2012 MONOK, István: L’uso pubblico dei libri nell’Ungheria del Cinque e Seicento. *La Bibliofilia*, 114. (2012). Nr. 2. 215–229.
- MONOKGRAPHIA 2016 *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Szerk. NYERGES Judit – VERÓK Attila – ZVARA Edina. Budapest, 2016.
- MÜLLER 1877 MÜLLER, Friedrich: Die Incunabeln der Hermannstädter „Capellenbibliothek”. I. Abschnitt. Von 1469–1500. II. Lieferung. 1491–1500. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge, 14 (1877). Heft 3. 489–543.
- PAPP 2004 PAPP Ágnes: „Croner, Daniel” szócikk. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon. II. kötet. Calcagnini–Falkoner*. Főszerk. KÖSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Budapest, 2004. 89–90.
- PHILIPP 1889 PHILIPP, Friedrich: *Vor zweihundert Jahren! Gedenkblatt zur Erinnerung an den großen Brand von Kronstadt am 21. April 1689*. Kronstadt, 1889.
- RAABE 1982 RAABE, Paul: Bibliotheksgeschichte und historische Leserforschung. Anmerkungen zu einem Forschungsthema. *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 7. (1982). 433–441.
- RADOSAV 2016 RADOSAV, Doru: *Cartea cu prieteni. Solidarități interetnice în Transilvania secolului al XVII-lea*. Cluj-Napoca, 2016.
- ROTH 2010 ROTH, Harald: *Kronstadt in Siebenbürgen. Eine kleine Stadtgeschichte*. Köln–Weimar–Wien, 2010.
- Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen* 1998 *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen. Bibliographisches Handbuch für Wissenschaft, Dichtung und Publizistik*. Begründet von Joseph TRAUSSCH, fortgeführt von Friedrich SCHULLER und Hermann A. HIENZ. Band VI. D–G von Hermann A. HIENZ. Köln–Weimar–Wien, 1998. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 7/VI)
- SCHULLER 1902 SCHULLER, Friedrich: *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen*. IV. Band. Hermannstadt, 1902.

- SCHULLER 1907 SCHULLER, Georg Adolf: Zeitgeschichtliche und biographische Aufzeichnungen auf den Deck- und Titelblättern älterer Bücher. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 30. (1907), Nr. 1. 2–4.; Nr. 2–3. 19–24.; Nr. 4–5. 35–38.
- SCHULLER 1944 SCHULLER, Hermann: Südostdeutscher Humanismus im 16. Jahrhundert. *Deutsche Forschung im Südosten. Zeitschrift des Forschungsinstituts der Deutschen Volksgruppe in Rumänien*, 3. (1944). Heft 2. 218–247.
- ŞINDILARIU 2005 ŞINDILARIU, Thomas: Kriegsverluste, Wiederaufbau und Enteignung. Zur Archivgeschichte der Honterusgemeinde in Kronstadt ab 1944. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 28. (99) Jahrgang (2005), Heft 1. 40–56.
- SZABÓ–TONK 1992 SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 1992. (Fontes rerum scholasticarum 4)
- SZINNYEI 1980–1981/4 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. IV. kötet. Gyalai–Hyrtl*. Budapest, 1980–1981. (Az 1899-es budapesti kiadás változatlan utánnomása)
- SZINNYEI 1980–1981/6 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. VI. kötet. Kende–Kozocsa*. Budapest, 1980–1981. (Az 1899-es budapesti kiadás változatlan utánnomása)
- SZINNYEI 1980–1981/12 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XII. kötet. Saád–Steinensis*. Budapest, 1980–1981. (Az 1899-es budapesti kiadás változatlan utánnomása)
- TRAUSCH 1870 TRAUSCH, Josef: *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*. II. Band. Kronstadt, 1870.
- VERÓK 2003 VERÓK Attila: „a brassói evangélikus kollégium könyvtára” szócikk. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon I. Középkor és kora újkor. Aachen–Bylica*. Főszerk. KÖSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Budapest, 2003. 443.
- VERÓK 2009 VERÓK Attila: Erdélyi könyves emlékek Halléban az 1800 előtti időszakból. In: *Könyvek által a világ... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*. Szerk. BÁNYAI Réka – SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály. Marosvásárhely, 2009. 427–450.
- VERÓK 2011a VERÓK, Attila: Hungarica-Bilder in den historischen Sammlungen der Franckeschen Stiftungen zu Halle bis 1800. In: *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie*. Band 30, Jahrgang 2009–2010. Hg. v. Zsolt K. LENGYEL. Regensburg, 2011. 185–200.
- VERÓK 2011b VERÓK, Attila: „Ungler, Lukas” szócikk. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon. XII. kötet. Teutsch–vízjel*. Szerk. KÖSZEGHY Péter. Budapest, 2011. 214–215.

- VERÓK 2011c VERÓK Attila: Asztrológiai érdeklődésű orgonista lelkész? Egy érdekes kolligátumkötet a brassói Daniel Croner (1656–1740) könyvtárából. In: *Crescit eundo. Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára*. Szerk. SIMON Melinda – PERGER Péter. Budapest, 2011. 215–221. (A Magyar Könyvszemle és a Mokka-R Egyesület Füzetei 4.)
- VERÓK 2012 VERÓK, Attila: Die erste historische Fachbibliothek im Donau-Karpatenraum? Martin Schmeizel und seine Büchersammlung. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 35. (106.) Jahrgang (2012), Heft 2. 134–149.
- VERÓK 2014 VERÓK, Attila: Gemeinsam lesende Gruppen bei den Siebenbürger Sachsen (16–17. Jh.). Anmerkungen zu einer neuen Forschungsrichtung in der Buchgeschichte. In: *Kniha 2014. Zborník o problémoch dejinách knižnej kultúry. Výskum dejín knižnej kultúry na Slovensku a v stredoeurópskom priestore*. Martin, 2014. 115–124.
- VERÓK 2018 VERÓK, Attila: Wege und Möglichkeiten der Lesekulturforschung bei den Siebenbürger Sachsen in der frühen Neuzeit. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 40. (111) Jahrgang (2018). (Kiadás alatt)
- WAGNER 1998 *Die Pfarrer und Lehrer der evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen. I. Band: Von der Reformation bis zum Jahre 1700*. Bearbeitet von Ernst WAGNER. Köln–Weimar–Wien 1998. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 22/1).

Bücherschicksale in Buchstaben kodiert Einblicke in die Privatbibliotheken des siebenbürgisch- sächsischen Bürgertums (1550–1650)

von Attila Verók

(Zusammenfassung)

In der skizzenhaften Vorstellung der siebenbürgisch-sächsischen bürgerlichen Privatbüchersammlungen in der zweiten Hälfte des Reformations- und der ersten Hälfte des darauffolgenden Jahrhunderts haben wir auf Grund einiger Beispiele gesehen, dass das Buch in einer politischen und wirtschaftlichen Blütezeit der bürgerlichen Kultur bei den Sachsen ein alltägliches Gebrauchsgegenstand war. Das Buch wurde sowohl zur Erfüllung der Berufsarbeit und zur seelischen Erbauung als auch zur Pastoralitätigkeit unter den Gläubigen bzw. zum gemeinsamen Lesen als vernünftiger Zeitvertreiber oder amüsante Lektüre anlässlich freundschaftlicher Zusammenkünfte (eventuell mit humanistisch-wissenschaftlichem Charakter) gebraucht. In Siebenbürgen sind bedeutende Büchersammlungen mit großen Altbücherbeständen aus der frühen Neuzeit erhalten geblieben und die Forschung kennt auch sehr viele bürgerliche Teilungsprotokolle, die uns etwas vom Vorhandensein einiger Bücher oder sogar maßgebender Privatbüchereien verraten. Bei den Rekonstruktionsarbeiten – zur Zeit in Kronstadt – kommen immer mehr Drucke ans Tageslicht, die uns über das Schicksal der einzelnen Bücher und auf indirektem Wege vom geistigen Milieu der einstigen Besitzer Aufschluss erteilen.

Aus den vorgeführten Beispielen stellte es sich hoffentlich heraus, dass die Bücher in Siebenbürgen öfters von mehreren Personen, meist Stadtbürgern, und lange Zeit (oft Jahrhunderte hindurch) benutzt und abgenutzt worden waren. Die vielen handschriftlichen Einträge und Marginalien auf den Blättern der Drucke machen die Bücher – im Gegensatz zu den „sterilen“ Bänden in riesigen west-, süd- und nordeuropäischen Bibliotheken gleicher Art oder manchmal auch zu den Büchereien der siebenbürgisch-sächsischen Patrizier – „freundlich“, die man gerne in die Hand nimmt. Diese Bücher leben nämlich wirklich. Sie erzählen viel und haben auch manches zu sagen. Sie vermehren unsere Kenntnisse über die allgemeine Kultur und Rezeption der unterschiedlichen geistigen Strömungen auf deutschem Boden in Siebenbürgen. Sie können öfters den Forschern anderer Wissenschaftszweige außer Buchgeschichte einen inhaltreichen und benutzbaren Beitrag leisten.

Als wir den Wegen der Bücher anhand Possessoreinträge, die Beispiele von Hunderten relevanter Drucken aus der genannten Zeitperiode einfach nach Belieben ausgewählt und herausgegriffen, gefolgt haben, stießen wir auf Tendenzen, die in der Zukunft noch näher und gründlicher untersucht werden sollte. Dabei wurde klar, dass es unter den Texten und Verfassern auch in der frühen Neuzeit frequentiertere und wenig beliebte gab, was ein ganz normales und bekanntes Phänomen ist. Das kann man aber jetzt auch von der Seite des Gebrauchs beweisen. Die häufige Gegenwart der Werke Melanchthons oder seiner Schüler bzw. Anhänger sagt beispielsweise von der versöhnenden philippistischen

Einstellung der Pfarrer siebenbürgisch-sächsischer Herkunft viel aus. Die Besitzer der vorgestellten Bücher entstammen fast ohne Ausnahme der geschulten Bürger- oder Patrizierschicht. Sie besuchten im Allgemeinen Universitäten im Ausland, waren also Teilnehmer der sog. *peregrinatio academica*, dienten als weltliche oder kirchliche Würdenträger in ihrer Heimat, fungierten meist als Lehrer, Pfarrer und Prediger oder Mitglieder der Stadtverwaltung unter ihren Landsleuten. Sie brachten Bücher mit nach Hause und stellten sie in bestimmten Fällen seinen Freunden, Verwandten oder Mitmenschen zur Verfügung. Lesegruppen solcher Art beschäftigten sich oft mit Werken ausgezeichneter, im eigenen gesellschaftlichen Milieu präferierten, daher da populärer Verfasser wie z. B. Erasmus oder antiker Autoren und nur sehr selten (fast nie) Werke heimischer Autoren bzw. in ungarländischen Typographien gefertigten Drucke. (Ob es einen Zusammenhang zwischen der beiden Erscheinungen gibt, kann ich im Moment nicht beantworten.) Sie lasen also leicht verständliche Texte, neigten rein theoretischer oder hochtheologischer Schriften nicht zu. Sie lasen, was ihnen Freude und Vergnügen bot. In dieser Hinsicht mögen sie intellektuelle Hedonisten im edelsten Sinne des Wortes gewesen sein.

Zusammenfassend kann festgestellt werden, dass es sehr fruchtbringend wäre, die Erschließung, Bearbeitung und Bewertung des Exlibris und Supralibros in alten Büchern aus der frühen Neuzeit möglichst intensiv fortgesetzt zu werden. Die sporadischen Unternehmungen auf diesem Gebiet in europäischen Fachkreisen gelten zur Zeit noch unzureichend. Exlibris- und Supralibros-Forschung stellen in der Buchgeschichte immer noch ein Desiderat dar. Hoffentlich wächst eine neue Forschergeneration als Nachwuchs auf, deren Mitglieder sich den Erschließungsarbeiten der heutigen wenigen Buchhistoriker anschließen können und wollen, um die kulturelle Vernetzung in Europa und in den kleineren Regionen im 16. und 17. Jahrhundert besser kennen lernen und interpretieren zu können.

Mizera Tamás

A legszelídebb patak

A lutheránus némettség tanítókönyvtárai a kora újkori Felvidéken

„Ad fontes!”

Egy gondolatébresztő pillanat erejéig tekintsünk a néptanítói és középiskolai tanári szakma magyarországi professzionalizációjára olyan folyóként, amelyhez áradása során számos patak csatlakozott, némelyek közelebb, mások távolabb annak forrásvidékétől. Ha az analógiához szigorúan ragaszkodnánk, akkor két folyóról kellene beszélnünk, ti. az erősen centralizált katolikus, valamint a decentralizált protestáns iskolaügy eltérő utat járt be a tanító- és tanárképzés intézményesüléséig. A 18–19. századra kiteljesedő folyamatok, illetve a már jóval korábban körvonalazódó paradigmaticus viták történetét jelen sorok szerzője nem kívánja újraírni, ebben az esetben a vonatkozó szakirodalomhoz szeretném irányítani az olvasót.¹ Ugyanakkor a patakok kusza hálózatából egyet kiemelve szeretnék csatlakozni a kora újkori Felvidék protestáns könyves kultúrájának bemutatásához.

16–18. századi tanító értelmiségünk olvasmányműveltsége összetett művelődéstörténeti problémakör, amelynek egyes aspektusait – a napjaink neveléstörténet-írásában mind nagyobb teret nyertő recepciótörténeti megközelítéseknek is köszönhetően – szívesen tárgyaljuk a neveléstörténet viszonyrendszerében, ugyanis a könyves művelődés története olyan természetes kapcsolódási pontokkal rendelkezik a diszciplína hagyományos és újszerű témáihoz,² mint a tanító személye vagy a tanítói műveltségre reflektáló könyv-, könyvtár- és olvasmánytörténet. A könyves művelődés emlékeit módszeresen feltáró kutatógenerációk célja már kezdettől fogva egy olyan adatbázis létrehozása volt, amelynek segítségével dokumentálható, mit olvastak a 16–18. századi Kárpát-medencében. Munkájuk így elsősorban a magángyűjtemények rekonstruálására és a forrásanyag kiadására irányult,³ ennek eredménye egyrészt a 1979 óta folyamatosan megjelenő *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, valamint a *Könyvtártörténeti Füzetek* sorozat; az *Eruditio* adatbázis pedig az elektronikus térben böngészhető.⁴

A Kárpát-medence kora újkori története témánk fókuszának szempontjából forrászegény időszak. A jelenség oka ugyanakkor csak részben keresendő a történelem zivataros századainak forráspusztulásában és -pusztításában, legalább olyan mélyen gyökerezik a kor kulturális miliójében. A kora újkori Magyarország ugyanis a magánkönyvtárak kialakulásának lehetőségeit illetően is hátrányos helyzetben volt a nyugat-európai államokhoz képest. A társadalomban az alfabetizáció lassan növekedett, az írástudó rétegeknek sem állt rendelkezésére könyvkereskedelmi intézményhálózat. A beszerzés forrásait a vándor

1 Lásd jelen tanulmány *Irodalom* c. fejezetében, NÉMETH 2005b; NÉMETH 2007 és PUKÁNSZKY 2016 alatt.

2 Lásd jelen tanulmány *Irodalom* c. fejezetében, NÉMETH 2002; NÉMETH 2005a és PUKÁNSZKY 2008 alatt.

3 Bővebben lásd itt: MONOK 1988. 78–82.

4 Elérhető itt: <http://www.eruditio.hu/> [2017.01.31.]. Az adatbázis nevének feloldását lásd jelen tanulmány *Rövidítések* c. fejezetében.

könyvkereskedők, könyvkötők és nyomdászok, valamint a *peregrinatio academica* intézménye jelentették.⁵ A német könyvpiacról érkező, magas színvonalú könyvanyag mellett a magyarországi nyomdák számára elsősorban a nemzeti nyelvű irodalom kiadása jelenthetett üzleti lehetőséget.⁶

A nyugatról kelet felé szelíd pataként csordogáló szellemi áramlatok és tudományos vívmányok medre esetünkben a vizsgált könyvtulajdonosok hivatása, amely a gyűjtemények összetételére jelentős hatást gyakorolt. Szemben az intézményi könyvtáraknál (általában) megszokottal, a magánkönyvtár létrejöttében mindig az egyéni kezdeményezés a döntő elem.⁷ Ha a polgárságot foglalkozásukban, adott esetben professziójukban is reprezentáló csoportokra tekintünk,⁸ polgári könyvtárakról, illetve polgári könyvtár-típusokról (így tipikus orvoskönyvtárról, jogászkönyvtárról, gyógyszerészkönyvtárról, hivatalnokkönyvtárról vagy tanítókönyvtárról) beszélhetünk.⁹ A tipizálás alapját egyrészt a tulajdonos könyveinek számához kötődő mennyiségi, másrészt a gyűjtemény összetételét leíró tartalmi kritériumok jelentik.¹⁰

„Kész a leltár”

A könyvek birtoklásáról, olvasásáról jegyzékszerűen íródott források¹¹ vizsgálata a közelmúltban ért véget, a kapcsolódó felvidéki dokumentumok feltárásának alaposságát az Eperjesen végzett levéltári kutatás is megerősítette.¹² Tekintettel arra, hogy olvasmánytörténeti forrásaink mintegy 70%-a az ún. hagyatéki leltárak¹³ köréből származik,¹⁴ beemeljük a tudományos diskurzusba megkerülhetetlen. Használatuk mellett szól, hogy egyrészt a lakosság egészére nézve hiteles képet nyújtanak, másrészt jogi aktusnak köszönhetik létüket, így különösen megbízható forrásnak tekinthetők.¹⁵ Günter Berger azonban kritikus szemléletre int, felhívva a figyelmet a felületes vagy hiányos összeírások, a gazdasági, politikai vagy erkölcsi okokból kimaradó tételek, valamint a könyvtulajdon és az olvasói ízlés közötti diszkrepancia jelenségére.¹⁶

Leltárakat akkor készítettek, ha a tulajdonos életében alapvető változás következett be. Az egyes inventáriumok szerkezete és alapossága regionálisan változó képet mutat. Az erdélyi századok jellegzetes inventálási gyakorlatukat külön megnevezéssel illették: ez volt

5 MONOK 1997. 17.

6 MONOK 1996. 332–334.

7 ADAM 1997. 162.

8 KECSKEMÉTI 2014. 13.

9 A tipizálás alapját jelentő tanulmányokat lásd jelen tanulmány *Irodalom* c. fejezetében MIZERA 2017; MONOK 2005; SZABÓ 1997 és VARGA 1997 alatt.

10 Lásd jelen tanulmány *Számok mögött a tartalom* c. fejezetét.

11 A magyarországi és a nyugat-európai viszonyokra érvényes forrástipológiát lásd jelen tanulmány *Irodalom* c. fejezetében MONOK 1993 és RAABE 1982 alatt.

12 A 2017 májusában, az Eperjesi Állami Levéltárban végzett kutatás során jelentősebb új forrásanyag nem került elő. A kutatócsoport tagjai Mizera Tamás, Monok István és Verók Attila voltak. A részletes eredményeket rövidesen tanulmány formájában ismertetjük.

13 Ugyanabban az értelemben használatos: inventárium, hagyatéki jegyzék, hagyatéki összeírás.

14 MONOK 1993. 29.

15 ADAM 1997. 167.

16 BERGER 1981. 371–373.

az úgynevezett *Theilungsherr*, az osztozkodási bíra intézménye; az így keletkezett irattípus pedig a *Theilungsprotokoll*, vagyis az osztozkodási jegyzőkönyv.¹⁷ A felvidéki városokban ehhez hasonlóan készítették el a halottak javainak jegyzékét, de ennek a gyakorlatnak nem volt külön néven nevezett, intézményesült formája. A három vizsgált régió adminisztrációs gyakorlata közül a legrövidebb mintát Nyugat-Magyarországon követték: az egyes vagyontárgyak felsorolásakor közvetlenül a tárgy megnevezése mellé odaírták az új tulajdonos nevét a margóra, vagy eleve örökösök szerinti bontásban állították össze a jegyzéket.¹⁸ A gyűjtemények könyvekre vonatkozó bejegyzéseit a kiadás szintjén feloldani a legkritikább esetben lehetséges, és az így hozzáadott érték a kutatás egésze szempontjából nem jelentős.¹⁹ A címek²⁰ és szerzők²¹ azonosításával azonban az egyes felekezetek, társadalmi rétegek vagy foglalkozáscsoportok könyves kultúrájáról, így a kora újkori tanítók olvasmányműveltségéről is árnyaltabb képet kaphatunk.

Számok mögött a tartalom

A korábban már említett mennyiségi és tartalmi kritériumok bővebb magyarázatra szorulnak. Előbbi esetében érvelésünk sarokpontja, hogy a magánkönyvtár tulajdonosának elegendő mennyiségű könyvvel kell rendelkeznie ahhoz, hogy gyűjteményének olyan karaktere lehessen, amely alapot adhat a polgárikönyvtár-típusba soroláshoz. A Kárpát-medence kora újkori magánkönyvtárain általában 5–30 kötetes könyvgyűjteményeket értünk,²² ezek a számok a mesterséget űző polgárookra jellemző munkakörök esetében alacsonyabban, értelmiségieknél azonban rendszerint magasabbak.²³ A felvidéki tanítók és tanárok ebben az összevetésben is kiemelkedően teljesítenek, összesen több mint kétezer, átlagosan több mint 100 kötetről beszélhetünk. Ahogyan az alábbi táblázatból²⁴ kiderül, az elemzés szempontjából inkább a könyvszámok szórása okoz problémát, jóllehet, a bányavárosok gazdagabb polgárai nagyobb gyűjteményeket tudtak létrehozni.²⁵

¹⁷ KOVÁCS KISS 2001. 25–39., idézi VERÓK 2006. 29.

¹⁸ VERÓK 2006. 28.

¹⁹ MONOK 2017. 237.

²⁰ Az évtizedes fejlesztőmunka eredményeképpen számos elektronikus adatbázis áll a kutatók rendelkezésére, különös tekintettel a következőkre: MOKKA-R (<http://www.eruditio.hu/mokka-r/>); VD16 (<http://www.vd16.de/>); VD17 (<http://www.vd17.de/>); VD18 (http://gso.gbv.de/DB=1.65/SET=1/TTL=1/START_WELCOME). Az egyes betűszók feloldását lásd jelen tanulmány *Rövidítések* c. fejezetében.

²¹ Az elemzés során a külföldi, elsősorban német nyelvterülethez köthető szerzők azonosításához az ADB és az NDB teljes anyagát integráló DB (<https://www.deutsche-biographie.de/>) elektronikus adatbázisát használtuk; az egyes betűszók feloldását lásd jelen tanulmány *Rövidítések* c. fejezetében.

²² MONOK 1997. 21.

²³ MIZERA 2016. 238.

²⁴ A táblázatban az egyes tanítókönnyvtárakra vonatkozó forráshelyeket feltüntettem, azokra az elemzés során külön nem hivatkozom. A forráshelyek feloldását lásd jelen tanulmány *Források* c. fejezetében.

²⁵ MONOK 2005. 5.

Név	Hivatás	Város	Könyvek száma	Forráshely
Joachim Percusius Lubecensis [Leibitzer] (?–1566)	Iskolarektor	Eperjes, Bártfa	6	Adattár 13. 16.
Johann Hensel (?–1580)	Tanácsos, iskola- mester, segédta- nító, harangozó	Selmecbánya, Kassa	49	Adattár 13. 20–22.
Lorand Joninsherus (?–1580)	Tanár	Selmecbánya	16	Čičaj 1993. 36.
Balthasar Alitius (?–1589)	Evangélikus rektor	Zólyom	116	Adattár 13/4. 18–25.
Johann Haunold [Haunolt?] (?–1595)	Iskolarektor, várcapitány	Selmecbánya	354	Adattár 13. 49–56. Adattár 13/3. 305–315.
Láskay János (?–1613)	Káptalani dékán	Pozsony	5	Adattár 13. 94.
Bocatus János (1569–1621)	Iskolarektor, főbíró, humanista költő és író	Kassa	153	Adattár 13. 78–87.
Ónódi György (?–1624)	Tanító	Kassa	4	Adattár 15. 20.
Michael Apitius (?–1633)	Tanár	Selmecbánya	77	Adattár 13/3. 373–376. Čičaj 1993. 38.
Caspar Seiffrid (?–1640)	Iskolarektor	Kisszeben, Bártfa	141	Adattár 13. 144–147.
Johann Werner (?–1640)	Tanár	Selmecbánya	72	Čičaj 1993. 38.
Andreas Vultuvius (?–1644)	Tanár	Selmecbánya	14	Adattár 13/3. 380. Čičaj 1993. 38.
Peter Leonhardi (?–1650)	Tanár	Selmecbánya	364	Čičaj 1993. 38.
Elias Setznagel (?–1656)	Tanár	Selmecbánya	37	Adattár 13/3. 394–396. Čičaj 1993. 38.

Martin Schötter [Schreter] (?–1680)	Tanár	Besztercebánya	53	Adattár 13/3. 112–114. Čičaj 1993. 45.
Georg Laurent (?–1693)	Tanár	Besztercebánya	36	Adattár 13/3. 175–177. Čičaj 1993. 47.
Martin Faber (?–1702)	“Schulauditor”	Lőcse	11	Adattár 13/2. 298.
Samuel Günther (?–1711)	Konrektor, rektor, lelkész	Lőcse	479	Adattár 13/2. 301–313.
Bél Mátyás (1684–1749)	Evangélikus lelkész, történetíró, konrektor, rektor, tanár	Besztercebánya, Pozsony	201	Adattár 13/2. 184–193.
Várad György (1630–1682 után)	Iskolamester, jegyző, csizmadia, kocsmáros	Losonc, Szabadszállás, Ráckeve	61	Adattár 13/2. 113–116.
Margaretha Markfeldner (?–1689)	Orgonista, tanító?	Lőcse	40	Adattár 13/2. 268–270.

1. táblázat – A kora újkori Felvidék tanítókönyvtárai, a könyvtulajdonosok halálozási dátumainak sorrendjében

Szót kell még ejtenünk a tanítókönyvtárak reprezentáltságának kérdéséről. A feltárt és kiadott közel 2000 könyvjegyzék²⁶ mintegy felénél a tulajdonos foglalkozását is ismerjük,²⁷ a 84 tanítói jegyzék közül 21 származik Felvidékről; a fenti arányok a tudományos vizsgálat szempontjából megnyugtatóak. A jegyzékekről általában is elmondható, hogy főként a lutheránus németiség könyves kultúrájához kerülhetünk közelebb általuk; ez pedig a tanítók esetében is helytálló.

A tartalmi kritériumok megjelenítésekor vezérfonalként használjuk Viliam Čičaj munkáját,²⁸ amelyben nyolc tematikus egységbe rendezte a bányavárosi olvasmányokat. A továbbiakban azokat a klasztereket emelem ki, amelyek a tanítói hivatás gyakorlásában megkülönböztetett szerepet játszottak. Ide sorolható elsődlegesen a *nyelvtudományi és pedagógiai irodalom*, amely magában foglalja a korabeli pedagógiai gondolkodók munkáit, valamint a tankönyvek, szótárak, lexikonok és retorikai művek széles spektrumát. A könyvek egy másik releváns körét az *antik szerzők művei és szépirodalom* csoportban találjuk, ti. előbbieket a vizsgált időszakban szerves részévé váltak a nevelési rendszernek (így a tanítókönyvtárakban is nagyobb arányban fordulnak elő), csakúgy, mint a *teológia*,

²⁶ Monok István 1752 könyvjegyzéket és könyvtári katalógust említ, lásd itt: MONOK 2017. 231.

²⁷ Egy korábbi tanulmányomban 819 jegyzéket vizsgáltam, lásd itt: MIZERA 2017.

²⁸ Čičaj 1993. 68–113.

napi vallásgyakorlat könyvei kategóriába sorolt katekizmusok, amelyek tartalmukban nem feltétlenül, de funkciójukat tekintve szintén tankönyvek voltak. A továbbiakban a kifejezetten lutheránus német tanítókhöz kötődő, felvidéki gyűjteményeket kronologikus sorrendben ismertetem.

A tanítókönyvtárak

Az első nagyobb inventárium Johann Hensel (?–1580) 49 könyvét sorolja fel. Az elhunyt Selmezbányán tanácsosi és iskolamesteri, majd Kassán segédtanítói és harangozó pozíciót töltött be. Könyvtára egyrészt a nagyszámú klasszikus auktor, másrészt a humanista irodalom képviselőinek jelenléte miatt tarthat számot érdeklődésünkre. Mivel előbbieik köre igen széles, felsorolásuk helyett inkább arra hívnám fel a figyelmet, hogy míg az érintett, közel harminc szerző mintegy fele görög, addig közülük csak ötöt szerzett be görög nyelven is. Pindaros az egyetlen olyan ókori szerző, akinek munkája latin nyelven nem állt rendelkezésére. A görög irodalmat tehát főként latin fordításokban olvasta, ugyanez vonatkozik az ókori tudományos irodalomra, így például Ptolemaiosz vagy Euklidész munkáira. Némileg frissebb termésnek számít Johannes de Sacrobosco matematikus, csillagász asztronómiai tankönyve („*Sphaera...*”). A humanista szellemű irodalmat Philipp Melanchthon, Rotterdami Erasmus, Guillaume Budé és Joan Luis Vives reprezentálja. Amennyiben az olvasott könyvek listája az előbbi felsorolással összhangban van, állíthatjuk, hogy a tulajdonos ismerte a kor humanista nevelésének programját.

A teológiai és a humanista irodalom tekintetében Balthasar Alitius (?–1589) zólyomi evangélikus rektor könyveit vizsgálva nem találunk jelentős különbségeket. A könyvtár nagyságához képest a klasszikus auktorok nagy számban fordulnak elő, így Cicero, Iulius Caesar, Iustinus, Justinianus, Ovidius, Plautus, Sallustinus, Terentius, Vergilius; illetve Aiszóposz és Homérosz művei. A jegyzékben héber (Valentin Schindler), görög (Martin Crusius, Johann Possel) és latin (Johann Tortellius) grammatikákat egyaránt találunk. Meg kell említenünk még David Chytraeus, Martin Luther és Melanchthon katekizmusait, valamint a tulajdonos érdeklődését a dialektikai munkák (Lucas Lossius, Melanchthon, Petrus Ramus) iránt.

Johann Haunold (?–1595) selmezbányai iskolarektor és várkapitány gyűjteménye azal is kiemelkedik a 16. századi polgári gyűjtemények közül, hogy összesen 74 antik szerzőtől származó könyv található benne, ez könyveinek mintegy ötöde. A világi irodalom markáns jelenlétére, a színes filozófiai gyűjteményre, a feltűnően sok földrajzi munkára, valamint a jelentős számú orvosi könyvre, füvészkönyvre és tankönyvre már korábban felhívták a figyelmet a téma kutatói.²⁹ Az előzetesen felállított szempontrendszerünk alapján a kiemelés módszerével kell élnem, de a paletta így is színes képet mutat például a görög (Urbano Bolzanio), héber (Johann Habermann, Szent Pagninus) vagy latin (Johannes Brassicanus, Priscianus, Jan de Spauter, Étienne Dolet) grammatikák és szótárak területén. A humanista irodalom nagyjai (Erasmus, Melanchthon, Vives) szintén több kötettel képviseltetik magukat a könyvek jegyzékében, ahol bőségesen találunk retorikákat (Arisztotelész, David Chytraeus, Melanchthon), számtankönyveket (Johannes Albert, Petrus Apianus, Christoph Rudolff) és katekizmusokat (Michael Neander, Valentin

²⁹ MADAS–MONOK 2003. 170.

Trotzendorf) is. Neveléstörténeti szempontból érdekes lehet még Quintilianus feltűnése a klasszikus szerzők sorában.

Caspar Seiffred (?–1640) bártfai iskolarektor 141 könyvet magába foglaló könyvtára számos érdekességet tartogat a kutató számára. Klasszikus szerzők tekintetében elmondhatjuk, hogy azoknak mindössze egyharmada görög, és csak Arisztotelész egy munkáját szerezte be görög nyelven is (egy latin-görög kétnyelvű kiadás szerepel a felsorolásban); Cicero, Terentius és Vergilius könyveit már németül is olvasta. Egy-egy szerzővel bővebben is foglalkozott: Terentius művei és a hozzá kapcsolódó kommentárok hétszer fordulnak elő gyűjteményében. A nyelv kérdésénél maradván megállapíthatjuk, hogy görög és héber tanulmányokra utaló tételek is szerepelnek a listában: görög és héber nyelvű lexikon, nyelvtankönyv is megjelenik az olvasmányok között. A német nyelv jelenléte a korábban említett klasszikus szerzők mellett a teológiai és a szótáriradalomban is tetten érhető. A szerzők között feltűnő humanistákat tekintve, a korábbiakhoz képest új nevekké találkozhattunk: Justus Lipsius, Johannes Rivius vagy Johann Sturm munkáival. A korábban említett nyelvi sokféleség (latin, görög, német, héber) a rendelkezésre álló szótárak mellett a nyelvtankönyvek változatosságában is tükröződik. A logika, dialektika és retorika területén a kor kiemelkedő egyéniségeinek műveit használta, így: Johann Heinrich Alsted, Matthäus Dresser, Bartholomäus Keckermann.

Michael Apitius (?–1633) hagyatékát vizsgálva szembesülhetünk a felületes inventálási gyakorlat korábban már említett problémájával, jelen elemzés szempontjából kiemelkedően fontos tételeket csak összefoglalóan sorol fel a jegyzék: „*Allerhandt Predigten, Lectiones, Disputa(ti)o(n)es v(nd) Schuelbücher alte v(nd) thajls manc(i).*” Olvasmányai között héber, latin és görög grammatikát (Lucas Osiander, Laurentius Valla, Martin Crusius) is találunk, az antik szerzők közül Cicero, Plautus és Vergilius műveit szerezte be. Szempontrendszerünknek megfelelően kiemelendő még Dresser retorikája, Cyriacus Spangenberg katekizmus, valamint Vives jelenléte a könyvek lajstromában.

Andreas Vultuvius (?–1644) könyveinek száma a vizsgált bányavárosi tanítókönyvtárak tükrében meglehetősen alacsony. A gyűjtemény tartalmi összetételét tekintve eléggé egyhangú, főként teológiai munkákból áll, a klasszikus szerzők közül is csak Caius Plinius nevével találkozhatunk. Elias Setznagel (?–1656) magánkönyvtárában Arisztotelész, Cicero, Ovidius és Plautus műveit egyaránt megtaláljuk, csakúgy, mint Nicodemus Frischlin vagy Johann Rhenius grammatikáját. A tulajdonos filozófiai érdeklődése egyértelmű, elég, ha Lossius vagy Rudolph Schell dialektikájára, illetve Gregor Horst logikai munkájára gondolunk.

A beszercebányai tanárok közül Martin Schötter (Schreter) (?–1680) hagyatékában a teológiai irodalom van túlsúlyban, de latin-német szótárakat és retorikákat (Konrad Dieterich, Simon Pauli) is találunk gyűjteményében. Bár az antik szerzők közül csak Terentius komédiáit szerezte be, a rendelkezésére álló katekizmusokat német és szláv nyelven is olvasta. Georg Laurent (?–1693) gyűjteménye is filozófiai beállítottságról árulkodik, különös tekintettel a logika (Dieterich, Christoph Scheibler) és a metafizika (Petrus Tiffenbach) területeire. A klasszikus szerzők közül csak két Cicero-kötetet említhetünk meg, emellett Melanchthon latin grammatikáját is forgatta.

Bár Martin Faber (?–1702) egykori lőcsei Schulauditor olvasmányai között kevés a minden kétséget kizáróan azonosítható dokumentum, három jelenségre mindenképpen szeretnék rámutatni. Az egyik a német nyelvű könyvek általánossá válása a gyűjtemény-

ben, amely különösen a napi vallásgyakorlattal kapcsolatos irodalomra jellemző. A latin mellett német nyelvű *Bibliával* is rendelkezett és német nyelvű énekeskönyve volt. A feleseknek az erényről, tisztességről és nevelésről szóló német nyelvű, vallásos könyvecskével a nőirodalom is belép az olvasmányanyag tematikájába.

Samuel Günther (?–1711) könyvtárának elemzésénél talán akkor járunk el helyesen, ha szembeállítjuk azt Johann Haunold gyűjteményével. Ezt nemcsak a két könyvjegyzék kivételes hosszúsága miatt érdemes megtennünk, hanem azért is, mert így a tanítókönyvtárak esetében is rámutathatunk egy jellemző tendenciára, amely a kora újkori polgári könyvtárak egészére általában érvényes, vagyis: a 16. század során az olvasmányok *laicizálódása*, majd a 17. század második felében azok *reteologizálódása* figyelhető meg.³⁰ Samuel Günther könyvei között a klasszikus szerzők száma jelentősen visszaszorul; Caius Plinius, Cicero, Horatius, Iustinus, Ovidius, Seneca, Suetonius, Titus Livius, Vergilius, valamint Plutarkhosz és Arisztotelész munkái jelennek meg a listában. A teológiai irodalom túlsúlya egyértelmű, az olvasmányok döntő többségét a prédikációirodalom, a lelki-ségi és kegyességi irodalom adja, valamint a könyvtár a reformáció és a humanizmus korai szakaszának szinte teljes arcképcsarnokát felvonultatja. Az ebbe a klaszterbe sorolható munkák köre olyan gazdag, hogy azt mindenképpen érdemes külön tanulmány keretében is vizsgálni. Ha a gyűjteménnyel kapcsolatban saját szempontjainkat helyezük előtérbe, elmondhatjuk, hogy a retorikák (Dresser, Johann Michael Dilherr, Christian Funcke, Nicolas Vernulaeus) terén nagyobb változatosság mutatkozik, mint például a szótárirodalomban (August Buchner, Nicolas Clénard). A tulajdonos érdeklődése a teológia és a retorika mellett leginkább a logika (Alsted mellett Caspar Bartholin, Johann Conrad Dannhauer, Johann Scharf) és a politika (Georg Albrecht, Lipsius, Johann Jacob Müller, Johannes Riemer, Christian Weise) területére terjedt ki.

Lorand Joninsherus (?–1580), Johann Werner (?–1640) és Peter Leonhardi (?–1650) könyveinek számát ismerjük, könyveik listája azonban nem áll rendelkezésre.

Kész a leltár?

A tanulságokat levonva megállapíthatjuk: a kora újkori Felvidék németajkú, lutheránus tanítóinak lajstroma alapján színes, magas színvonalú, a humanista nevelés és oktatás talapzatán álló olvasmányműveltség bontakozik ki. Ami azonban a további potenciális források feltárását illeti, a leltár még korántsem teljes. Ugyan a könyvjegyzékek utáni kutatás lezártnak tekinthető, az újabb Kárpát-medencei tanítókönyvtárak rekonstruálására éppen az intézményi gyűjtemények régi könyves állományai kínálnak lehetőséget: a régi idők tanítóinak olvasmányait gyakran iskolai vagy egyházi könyvtárak őrizték meg. A rendelkezésre álló könyvek módszeres feltárásával, illetve a possesszor-bejegyzések regisztrálásával és elemzésével újabb magángyűjtemények kerülhetnek a szakemberek látóterébe. Embert próbáló feladat elé néz tehát a fiatal kutatók közössége, amelynek elvégzése a megfelelő tudás, szándék és forrás megléte esetén korántsem lehetetlen. Ugyanilyen égető feladatként jelentkezik a felvidéki tanítókönyvtárak kérdéskörének kontextualizálása, amelyre egy összehasonlító vizsgálat keretében nagyobb lehetőség kínálkozik a történeti Magyarország más érintett régiói (Erdély, Nyugat-Magyarország) esetében, mint a

³⁰ MONOK 1996. 333.

nyugat-európai források tükrében.³¹ Ígéretes iránynak tűnhet az egyes polgárikönyvtár-típusok vizsgálata komparatív módszerrel, tartalmi kritériumok alapján. Annál is inkább, mivel a tanító- és tanárképzés a 21. század pedagógikumának is kivételesen fontos ügye, és ma is ugyanazt a – bevezető soraimban megidézett – folyót jelenti, amelybe jelen tanulmány szerzője is nap mint nap belelép munkája során.

RÖVIDÍTÉSEK

ADB	Allgemeine Deutsche Biographie
DB	Deutsche Biographie
Eruditio	Bibliotheca Eruditionis. Régi Magyarországi Nyomtatványok és Olvasmányok adatbank
MOKKA-R	Magyar Országos Közös Katalógus Régi Nyomtatványok Tagozat
NDB	Neue Deutsche Biographie
VD16	Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts
VD17	Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts
VD18	Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 18. Jahrhunderts

FORRÁSOK

ADATTÁR 13	<i>Magyarországi magánkönyvtárak. 1533–1657.</i> Sajtó alá rend. VARGA András. Budapest, 1986. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13).
ADATTÁR 13/2	<i>Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721.</i> Szerk. MONOK István. Szeged, 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2).
ADATTÁR 13/3	<i>A bányavárosok olvasmányai. Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya. 1533–1750.</i> Szerk. MONOK István. Budapest–Szeged, 2003. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/3).
ADATTÁR 13/4	<i>Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552–1740.</i> Szerk. MONOK István. Budapest, 2009. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/4).
ADATTÁR 15	<i>Kassa város olvasmányai. 1562–1731.</i> Szerk. MONOK István. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15).

³¹ Lásd például: WITTMANN 1934. 105–112.

IRODALOM

- ADAM 1997 ADAM, Wolfgang: Magánkönyvtárak a 17. és a 18. században. Kutatási jelentés. 1975–1988. In: *Válogatás a német szakirodalomból*. Szerk. MONOK István–ÖTVÖS Péter–ZVARA Edina. Szeged, 1997. (A könyves kultúra. XIV–XVII. század, 2). 161–187.
- BERGER 1981 BERGER, Günter: Inventare als Quelle der Sozialgeschichte des Lesens. *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte*, (1981):5. 368–380.
- Čičaj 1993 Čičaj, Viliam: *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században. Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya*. Szeged, 1993. (Olvasmánytörténeti dolgozatok 4).
- KECSKEMÉTI 2014 KECSKEMÉTI Gábor: Értelmiségi pályák a kora újkori Magyarországon. A tipikus és az egyéni. In: *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írőcsoportosulások*. Szerk. BIRÓ Annamária–BOKA László. Nagyvárad–Budapest, 2014. 13–30.
- KOVÁCS KISS 2001 KOVÁCS KISS György: *Rendtartás és kultúra. Századok, mindennapok, változások Erdélyben*. Marosvásárhely, 2001.
- MADAS–MONOK 2003 MADAS Edit–MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon. A kezdetektől 1800-ig*. Budapest, 2003.
- MIZERA 2016 MIZERA Tamás: Könyv és mesterség a kora újkori Magyarországon. A magánkönyvtár-képződés tendenciái a polgárság körében, különös tekintettel a tanítók gyűjteményeire. In: *Szöveg, hordozó, közösség. Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban*. Szerk. GESZTHELYI Hermína–GÖRÖG Dániel–MARÓTHY Szilvia. Budapest, 2016. 229–243.
- MIZERA 2017 MIZERA Tamás: Magánkönyvtár, polgári könyvtár – tanítókönyvtár? A kora újkori Felvidék tanító értelmiségének olvasmányműveltségéről. In: *Válogatott tanulmányok a pedagógiai elmélet és szak módszertanok köréből*. Szerk. KARLOVITZ János Tibor. Komárno, 2017. 9–15.
- MONOK 1988 MONOK István: XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk. *Magyar Könyvszemle*, 104. (1988):1. 78–82.
- MONOK 1993 MONOK István: Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon. 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás. Szeged, 1993. (Olvasmánytörténeti dolgozatok 5)
- MONOK 1996 MONOK István: Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 1996. 332–338. (<http://mek.oszk.hu/02700/02717/02717.pdf>) [2017.12.01.]

- MONOK 1997 MONOK István: Könyvtárak és olvasás. 1526–1750. *Iskolakultúra*, 7. (1997):5. 17–22.
- MONOK 2005 MONOK István: *A löcsei polgárok olvasmányairól a XVI–XVII. században*. WEBFU. 2005. 1–8. (<http://www.univie.ac.at/webfu/texte/loecsei.pdf>) [2017.12.11.]
- MONOK 2017 MONOK István: A katalógusok és könyvjegyzékek recepciótörténeti forrásértékéről. In: *Tanulmányok Gebei Sándor 70. születésnapjára*. Szerk. BORBÉLY Zoltán–KRISTÓF Ilona. Eger, 2017. 231–237. (Acta Academiae Agriensis. Nova Series, Tom. XLIV. Sectio Historiae)
- NÉMETH 2002 NÉMETH András: *A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, egyetemi tudományválas, középiskolai tanárképzés*. Budapest, 2002. (Neveléstudomány-történeti tanulmányok 4.)
- NÉMETH 2005a NÉMETH András: *A magyar pedagógia tudománytörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, nemzeti sajátosságok*. Budapest, 2005.
- NÉMETH 2005b NÉMETH András: *A magyar pedagógus professzió kialakulásának előtörténete – a 18. században és a 19. század első felében*. *Pedagógusképzés*, 3. (2005):1. 17–32.
- NÉMETH 2007 NÉMETH András: A modern középiskolai tanári és tanítói szakmai tudástartalmak kibontakozásának történeti folyamatai. *Pedagógusképzés*, 5. (2007):1–2. 5–26.
- PUKÁNSZKY 2008 PUKÁNSZKY Béla (szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai*. Budapest, 2008.
- PUKÁNSZKY 2016 PUKÁNSZKY Béla: A néptanítói és a középiskolai tanári szakma professzionalizációja a 18–19. században Magyarországon. In: *Pedagogická činnost Juraja Páleša (1753–1833) v stredoeurópskom kontexte = Juraj Páleš (1753–1833) pedagógiai tevékenysége közép-európai kontextusban*. Békéscsaba, 2016. 13–35.
- RAABE 1982 RAABE, Paul: Bibliotheksgeschichte und historische Leserforschung. Anmerkungen zu einem Forschungsthema. *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 7. (1982):1–2. 433–441.
- SZABÓ 1997 SZABÓ Béla: Jogászaink olvasmányai a kora újkorban. *Iskolakultúra*, 7. (1997):5. 23–34.
- VARGA 1997 VARGA András: Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században. *Iskolakultúra*, 7. (1997):5. 35–39.
- VERÓK 2006 VERÓK Attila: Az erdélyi szász polgárság 16–18. századi könyvjegyzékeinek olvasmánytörténeti tanulságai. In: *Könyves műveltség Erdélyben*. Szerk. BÁNYAI Réka. Marosvásárhely, 2006. 22–42.

WITTMANN 1934

WITTMANN, Walter: *Beruf und Buch im 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Erfassung und Gliederung der Leserschaft im 18. Jahrhundert, insbesondere unter Berücksichtigung des Einflusses auf die Buchproduktion, unter Zugrundelegung der Nachlaßinventare des Frankfurter Stadtarchivs für die Jahre 1695–1705, 1746–1755 und 1795–1805.* Frankfurt am Main, 1934.

**The Meekest Stream
The Teachers' Libraries of Lutheran Germans in the
Upper Hungary of the Early Modern Period**

by Tamás Mizera

(Summary)

Our knowledge of the book culture of the citizens of the Carpathian Basin in the Early Modern Period is the outcome of decades of research conducted by generations of scholars. With the help of inventories, which are regarded as the most important sources, we can develop a nuanced picture of primarily the literacy of Lutheran Germans, and the same is true for the libraries of school teachers. Partly thanks to the more and more widespread approaches in the history of education based on reception history, the discipline became open to integrating the results of book-, library- and literacy history, and as a result, the libraries of school teachers which are interpreted as a type of civic libraries are in the center of attention for experts who work on the borderline of the two disciplines.

The 21 collections from Upper Hungary belonging to this group mean the highest level of book culture of school teachers in the Carpathian Basin between the 16th and the 18th centuries, both in terms of criteria of quantity and content. The presence of books of theology, daily religious practices, the literature of pedagogy and linguistics as well as books by classic authors point out an emphatic process. The books, arriving to the area of historical Hungary mostly from the German book market, brought the Western European intellectual trends with themselves including the spread of the early modern programs of pedagogy and education. We can reconstruct the phenomenon with the help of databases at our disposal containing the bibliographical data of old books. The present paper analyzes the collections of Lutheran, German speaking school teachers of Upper Hungary taking into account the considerations above.

Gordán Edina

Tofeus Mihály (1629–1684) könyvei a Dési Ferencs Rendház könyvtárában

Bevezetés¹

Tofeus Mihály erdélyi református püspök könyvtáráról jegyzék készült a halála után, a köteteket aukcióra is bocsáthatták. Könyveinek fennmaradt részét erdélyi és magyarországi könyvtárak őrzik. Jelen tanulmányban a Dési Ferencs Rendház gyűjteményében azonosított nyolc kötetet mutatjuk be. Arra keressük a választ, hogy Tofeus könyvei hogyan kerültek éppen egy katolikus gyűjteménybe, s használták-e még őket a 18. században.

Tofeus Mihály

Székelyhídi Tofeus Mihály² 1624. szeptember 29-én látta meg a napvilágot, és életének első éveit Székelyhídon töltötte. Itt kezdte meg elemi tanulmányait, amit Nagyváradon folytatott.³ Külföldi tanulmányútját a franekeri egyetemen kezdte meg 1646-ban,⁴ majd egy év múlva Utrechtben folytatta.⁵ Rövid harderwijki tartózkodása után Leidenbe ment, ahol teológiai doktori fokozatot szerzett 1649-ben.⁶ Egyik könyves bejegyzése szerint Leiden előtt Londonban is megfordult.⁷ Hazatérve először Nagyváradon vállalt tanári állást, majd a Sárospataki Református Kollégiumban tanított. 1653-tól a bodrogkeresztúri református gyülekezet lelkésze volt, majd Diószegen és Szatmáron folytatta lelképásztori munkáját. 1665-ben elfogadta I. Apafi Mihály meghívását és a fejedelem udvari papja lett. 1679-ben megválasztották az Erdélyi Református Egyház püspökének. Gyulafehérváron hunyt el 1648. október 23-án.⁸

Halála után könyvtáráról jegyzék készült, amelyet Técsi János másolt le 1697-ben Utrechtben. Ez utóbbit másolta le Koncz József és jelent meg az *Adattár* 16/3. kötetében. Könyvjegyzékén 351 tétel szerepel, de valószínű, hogy ennél nagyobb könyvtárral rendelkezhetett.⁹ A korban az egyik legnagyobb lelkészi könyvtárnak számított. Végrendeletében meghagyta, hogy amennyiben könyveit együtt eladhatják, a befolyt összeget felesége és gyerekei kapják meg.¹⁰ Könyvei halála után szétszóródtak, így nagy valószínűséggel

1 Külön köszönet Dr. Oláh Róbertnek, aki mindvégig segítségemre volt kutatásom során.

2 Életéről, a 17. században betöltött szerepéről és irodalmi munkásságáról lásd bővebben: HERPEI 1966. 75–82.; KONCZ 1893; KURTA 2011. 651–658.; ALBERT 2009. 15–23.; ALBERT 2007. 239–250.; KATHONA 1987. 401–425.; BOD 1766. 294.

3 KATHONA 1987. 401.

4 HELLEBRANT 1886. 607.

5 SEGESVÁRY 1935. 16.

6 ZOVÁNYI 1891. 433.; SZABÓ–TONK 1992. 1972.

7 GÖMÖRI 2005. 246.

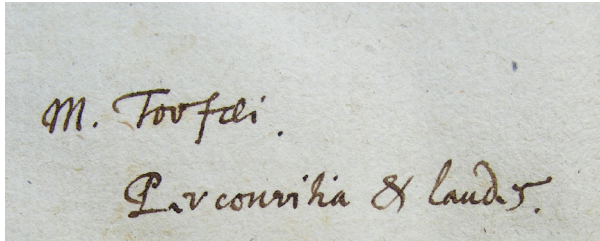
8 HERPEI 1966. 80–82.

9 ADATTÁR 16/3. 89–97.

10 KONCZ 1893. 61.

értékesítették azt. Mivel könyvjegyzékét Utrechtben másolták le, így az a felvetés is napvilágot látott, hogy a család Németalföldön kívánta eladni a könyveket.¹¹ Könyvtárának autopszia alapján azonosított kötetei azonban ma is a Kárpát-medence különböző könyvtárait gyarapítják, túlnyomó részt az erdélyieket. Különböző gyűjteményekben ma 41 kötetet ismerünk Tofeus egykori könyvtárából. Könyvtárának szakszerű elemzését Oláh Róbert végezte el doktori értekezésében.¹²

Tofeus Mihály könyvei könyven azonosíthatóak. A címlapon neve mellett feljegyezte jelmondatát is: „*Per convitia et laudes*”. Magyar fordításban ez így hangzik: „*Dicsőségben és gyalázatban*” (2Kor 6,8). Ugyanezt a jelmondatot többen is használták. Johannes

1. kép - Tofeus Mihály possessorbejegyzése

Goethals rézmetszetes portróját a már említett felirat keretezi. Ifj. Pápai Páriz Ferenc emlékalbumába Kamarási Pál ugyanezt a jelmondatot jegyezte fel 1721-ben Londonban.¹³ Petrus Dominicus á Rosius peregrinációs albumába Johannes Maxai gyulafehérvári kántor írta be a Tofeus által is használt jelmondatot 1755-ben Gyulafehérváron.¹⁴

A Dési Ferences Rendház könyvtára

A dési ferences kolostort 1712-ben alapították.¹⁵ Ekkor vetették meg a folyamatosan gyarapodó könyvtár alapjait is. A könyvtár jelenlegi állománya 1300 nyomtatványt és 56 kéziratot tartalmaz az 1850 előtti időszakból. Hamarosan nyomtatásban is megjelenik a könyvtár katalógusa, amelynek készítése során bukkantak elő Tofeus Mihály könyvtárának darabjai. A dési könyvtárban túlnyomó részt katolikus rendszeres és gyakorlati teológiai munkák, bibliák, misekönyvek, katekizmusok, prédikációskötetek és bibliamagyarázatok találhatóak. Kis számban ugyan, de más felekezethez tartozó teológusok munkái is jelen vannak. Ezen köteteket a ferences atyák a „*Liber haereticus prohibitus*” figyelmeztető megjegyzéssel látták el. A ferences rend szabályai szerint a számukra eretnek könyveket külön tárolták, és csak a tartományfőnök engedélyével olvashatták abban az esetben, ha megírták a mű feleletét. A dési ferences könyvtárban az eretnek jelzővel illetett könyvek még 1828-ban is csak a „megtűrt” kategóriába voltak sorolva a címlapon található bejegyzések szerint. A könyvtár állományának nagy részét 18. századi nyomtatványok alkotják, mintegy 230 kötetet pedig 1700 előtt nyomtattak.

A könyvtár, illetve a templom és a kolostor berendezésének leltárát 1728-tól kezdődően vezették. 1773-ban fr. Fazakas Fülöp könyvtáros megjegyzése szerint a könyvtár állománya egy kötettel gyarapodott az előző évi listához képest. Külön tételként azonban felsorolta, mely eretnek könyvek kerültek a könyvtárba Teleki Károly adománya révén.

¹¹ ADATTÁR 16/3. 97.

¹² OLÁH 2016a.

¹³ http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=3600 [2018.01.15.]

¹⁴ BERNHARD 2001. 117.

¹⁵ BOROS 1927. 104.

Teleki Károly 1731-ben született Teleki Miklós és Gerhardt Kata házasságából. 1759. október 2-án Désen feleségül vette Haller Júliát és áttért a katolikus hitre. 1777-ben tartományi kancellár, majd 1783-tól Erdély kincstárnoka és a Szent István rend középkeresztjének kitüntetettje.¹⁶ Désen hunyt el 1811. április 27-én, mint római katolikus kincstárnok.¹⁷ Teleki Károly összesen 32 könyvet adományozott a dési ferences kolostornak.¹⁸ Ezek közül négy kötet korábban Tofeus Mihály tulajdonában volt. Nagy valószínűséggel Cornelis van den Steen két bibliamagyarázata és a Schindler-féle ötnyelvű lexikon is Teleki Károly adománya révén került Désre, mivel azonban ezeket nem minősítették eretnek olvasmánynak, nem kerültek megemlítésre.

A Dési Ferences Rendház könyvtárában összesen 8 kötet található Tofeus egykori könyvtárából. Hét kötet ma is Désen található, egy kötetet azonban a leltárszámok tanúsága alapján 1965-ben a „Lucian Blaga” Központi Egyetemi Könyvtárba vittek. Kellő információ hiányában nehezebb megmondani, hogy majdnem száz év elteltével hogyan kerültek Teleki Károly birtokába a könyvek. Abból a feltevésből kell kiindulnunk, hogy Tofeus Mihály könyvtárát 1697-ben árverésre bocsátották Erdélyben. Teleki Sándor (1679–1754) is vásárolhatott Tofeus könyvei közül, vagy más úton, később kerülhettek birtokába a könyvek. Második házasságából származó fia, Teleki Sámuel (1739–1822) alapította a Teleki Tékát, ahol jelenleg is 18 kötetet őriznek Tofeus Mihály egykori könyvtárából. Teleki Károly pedig Teleki Sándor unokája volt. A Teleki családi könyvtárról (a Tékát alapító Teleki Sámuel kivételével) viszonylag kevés az információnk, a család könyvei generációról generációra öröklődtek, és egy részük szétszóródhatott a hozzátartozók között. További adatok hiányában ez tűnik a legvalószínűbb felvetésnek arra vonatkozóan, hogyan kerültek Teleki Károly birtokába Tofeus könyvei.

A Désen őrzött kötetek mindegyike teológiai munka. Ezek közül három bibliamagyarázat. A teljes könyvtárat vizsgálva azonban kevés kommentárt találunk. Az egyik kötet Lodewijk de Dieu Máté, Márk, Lukács és János evangéliumához írt magyarázatát tartalmazza. A németalföldi hebraista a négy evangélium héber, arab és szír variánsait, valamint a Vulgata, az Erasmus- és Béza-féle kiadásokat hasonlította össze. Szerkesztésében héber és perzsa nyelvtankönyvek is megjelentek. A reformáció térhódításával a keleti nyelvek előtérbe kerültek, a teológusok a Szentírás eredeti szövegét kívánták tanulmányozni, és ezáltal választ adni bizonyos teológiai kérdésekre. A héber tanulmányok a 17. század elejétől már itthon is fontos szerepet tölthettek be, míg a külföldi egyetemeken a teológiai stúdiumok elengedhetetlen részét képezték. A hebraisztika hasonlóan fontos szerepet játszott Tofeus külföldi tanulmányaiban és teológiai műveltségében is. Hazatérése után héber nyelvet tanított Nagyváradon. A Szentírás tanulmányozásához szintén elengedhetetlen volt Valentin Schindler wittenbergi hebraista ötnyelvű (héber, káld, szír, beszélt rabbinikus héber, arab) lexikona.¹⁹ A kötetben több bejegyzés is szerepel Tofeus kézírásával, ezek nagy része a lexikon tartalmára vonatkozik, illetve visszautalnak a kötet egyes oldalszámaira.

A másik két bibliamagyarázat Cornelius a Lapide jezsuita teológus munkája. A Szentírás összes fejezetéhez magyarázatot fűzött a *Zsoltárok* és *Jób könyvének* kivételével. Nép-

¹⁶ NAGY 1865. 91.

¹⁷ <http://digitalia.lib.pte.hu/books/teleki-szimposium-videokonyv-ddrkt-pecs-2012-10-30/htm/> [2018.01.15.]

¹⁸ ID.

¹⁹ Tofeus Mihály könyvtárának hebraista műveiről lásd bővebben: OLÁH 2016b.

szerű volt a katolikus és protestáns teológusok körében egyaránt. A dési ferences könyvtár leltárkönyve szerint 1772-ben Lapede teljes kommentársorozata megvolt a könyvtárban. Napjainkban csak a két, Tofeus kézjeggyel ellátott kötet található meg Désen. A *Prédikátorok könyvéhez* írt magyarázatot Tofeus Mihály nagyon alaposan és mélyrehatóan tanulmányozta, a kötet tele van a lapszéli bejegyzéseivel. Ezek nagy része a tartalomra vonatkozik, illetve röviden összegzi azt. Latin és magyar nyelvű bejegyzést egyaránt találunk tőle. A margináliák egy része polemizáló. Kritizálja a katolikusok bálványimádását, és – korára jellemző módon – több helyen kicsúfolja a katolikus hittételeket. Leginkább a szentkultusszal nem ért egyet. A szerzőt több esetben hipokritának és farizeusnak nevezi, vagy amennyiben nem álszent, akkor kijelentései alapján nem katolikus. Gúnyosan megjegyzi például, hogy a jezsuitáknak nem volna szabad asszonyok mellett ülniük. Több esetben is szót emel Pázmány Péter ellen, személyes ellenszenvvel viszonyul felé. A Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárában levő kolligátum-kötet lapszéli bejegyzéseiben is megemlíti Pázmányt.²⁰ A Máriával kapcsolatos részeket külön kiemelte, érdeklődést mutatott a téma iránt. A különböző tinta és a kétnyelvű bejegyzések alapján Tofeus kétszer is olvashatta a jezsuita páter munkáját. A ferencesek is olvasták a könyvet, a 69. oldalon kiemelték a Szent Ferencsel kapcsolatos részeket. Cornelius a Lapede *Bölcsességek könyvéhez* írt kommentárjában, a hátvédlapokon találkozunk Tofeus latin nyelvű bejegyzéseivel. Ezek azonban az előző könyv, a *Prédikátorok könyvéről* írt biblíamagyarázatnak az összegzését tartalmazzák. Tofeus Mihály *A Szent Soltárok resolútiója* című művében idéz Lapede *Prédikátorok könyvéhez* írott biblíamagyarázatából, így biztosan olvasta azt.²¹

Josua Stegmann pietizmusról szóló könyve nem szerepel sem a Tofeus halála után készült könyvjegyzéken, sem a dési kolostor leltárkönyvében. Így – eddigi ismereteink szerint – Tofeus Mihály könyvtárának mérete 351 kötetről 352-re emelkedett. Új információkkal szolgálnak a kolligátum-kötetek is, hisz Tofeus könyvjegyzékén csupán a kolligátum-kötet első részét említik meg, a többi mű itt nem került felsorolásra. Josua Stegmann kegyességről szóló könyvét Siderius István²² vásárolta meg öt forint tizennyolc dénárért. Később Tofeus Mihály tulajdonába került a kötet. A címlapon nem szerepel a püspök jelmondata, és más bejegyzést sem találunk az ő kézírásával. Az előzéklapon azonban egy ismeretlen 17. századi katolikus dühös bejegyzését olvashatjuk: „Az ordogeknek minde(n) kegyetlenseget a Poganyoknak minde(n) Istentelenseget megs haladja a Calvinista I(ste)nrül valo tudomany p. 746. Ez duhott Lebnel kicsoda gonoszabb.” A Teleki Tékában is őriznek egy kötetet,²³ amely egykoron Siderius István könyvtárát gyarapította, majd a püspök tulajdonába került. 1750-ben a Nagyenyedi Református Kollégium könyvtáráé volt, majd a Marosvásárhelyi Református Kollégium gyűjteményének része lett. Utóbbi állományát ma a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár őrzi. A kötet Joachimus Mencilius tanatólogiai kézikönyvét tartalmazza, amely elméleti és gyakorlati tudást kívánt biztosítani a halál és a haldoklás tudományában. Tofeus Mihály bejegyzései egyik könyvben sem szerepelnek, így valószínűleg nem olvasta azokat.

²⁰ KURTA 2011. 657.

²¹ TOFEUS 1683. 22.

²² SZABÓ 2017. 252.

²³ Joachim Mencilinus: *Thanatologia sive Dei morte tractatus theoreticus et practicus*. Basilea, Johann Jacob Genath, 1632. Teleki Téka Bo-9219.

Tofeus könyvei között megtaláljuk az armniánus tanok terjesztőjeként ismert Daniel Tilenius sedani székfoglaló előadását is. A sedani Akadémiát hugenották alapították és több, mint száz éven keresztül fontos szerepet játszott a francia lelkészképzésben. Tofeus olvasta Tilenius munkáját, az előzéklapokon a könyv tartalmára vonatkozó bejegyzéseket olvashatunk az ő kézírásával. John Bale konvertita teológus *Acta romanorum pontificum* című művében a monasztikus rendszer ellen emelt szót. A lapszéli bejegyzések alapján többen is olvashatták a könyvet, Tofeus Mihály azonban nem tartozott közéjük. A kötetbe kötötték még Petrus Boquinus jezsuiták ellen írott vitairatát is.

A Németalföldre száműzött William Bradshaw angliai puritanizmusról írott könyvével zárjuk a sort.²⁴ A kolligátumban megtalálhatók még Adam Boreel²⁵ és John Norton²⁶ munkái is. Utóbbi címlapjára Tofeus Mihály feljegyezte, hogy a könyvet Angliában vásárolta a nyomdásztól, és magával vitte Belgiumba is. A kötet jelenleg a „Lucian Blaga” Központi Egyetemi Könyvtárban található és nem a Teleki Tékában, ahogy Gömöri György említi.²⁷ Mindhárom tétel az angliai reformációhoz és a polemikus irodalomhoz kapcsolódik. Tofeus könyvtárában jelentős számú hitvita irat kapott helyett.

A Tofeus könyvjegyzékéből megismerhető egykori könyvtárat egy új kötettel és három művel gyarapítottuk a dési kutatás eredményeképpen. A Désen található kötetek szerzői között van jezsuita, arminiánus, református teológus és hebraista filológus is. Kis számban nonkonformista művek is helyet kaptak bibliotékájában.²⁸ A kutatás tovább folytatható a margináliák vizsgálatával, melyek új információkkal szolgálhatnak Tofeus olvasmányműveltségéről, teológiai nézeteiről.

²⁴ HOTEÁ–KOVÁCS–SOPORAN 2007. nr. 285.

²⁵ HOTEÁ–KOVÁCS–SOPORAN 2007. nr. 343.

²⁶ HOTEÁ–KOVÁCS–SOPORAN 2007. nr. 346.

²⁷ GÖMÖRI 2005. 246.

²⁸ OLÁH 2016c.

FÜGGELÉK

Tofeus Mihály könyvei Désen

Alább közöljük Tofeus Désen őrzött köteteinek bibliográfiai és példányleírását. A bibliográfiai leírást követi a kötetek mai raktári jelzete, majd a Tofeus könyvtáráról készült jegyzék (A) és a dési ferences kolostor leltárkönyvének (B) ide vonatkozó tételei.

DIEU, Lodewijk de: *Animadversiones sive commentarius in quatuor Evangelia, in quo collatis, Syri inprimis, Arabis, Evangelii Hebraei, Vulgati, Erasmi et Bezae versionibus, difficiliora quaeque loca illustrantur, et variae lectiones conferuntur. Accessit appendix in Matthaeum, in quo cum praetermissa quaedam, tum Aethiopicae versionis nonnulla adduntur et expenduntur. Lugduni Batavorum, ex officina Bonaventurae et Abrahamae Elzevir, 1631, in 8°.* – BVB BV001405421

Dés 1033

(A) 78. *L(ucovicus) de Dieu notae in Evangelium*

(B) *Commentariu(m) in (quarto) evangelia (quarto)*

Kötés: Négy pergamencsíkra fűzött, papírtáblás pergamenkötés. A könyvtest metszése kék festett.

Poss.: *Habitus Conventus Déés in Sua Bibliotheca 1828.* (címlap r.)

M(ichaelis) Tovfaei. Per convitia et laudes. (címlap r.)

Liber haereticus prohibitus. (címlap r.)

LAPIDE, Cornelius a (*Comment.*): *Ecclesiasticus Iesu filii Sirach, expositus accurato commentario ... Parisiis, sumptibus Petri Chaudiere, 1642, in 2°.* – BVB BV011050114

Dés 1208

(A) 113. *Ecclesiastica historica Convellii(!) a Lapide*

Kötés: Öt duplabordára fűzött, papírtáblás, vaknyomásos, pergamenkötés, két bőr zárószalaggal. A könyvtest metszése kék spriccelt.

Poss.: *Michaelis Tovfaei. Per convitia et laudes.* (címlap r.)

Megj.: Tofeus Mihály latin nyelvű lapszéli jegyzeteivel, szóaláhúzásaival és bejegyzéseivel az előzéklapokon.

LAPIDE, Cornelius a (*Comment.*): *Commentaria in Salomonis proverbia ... Editio altera ab auctore aucta. Antverpiae, apud Joannem et Jacobum Meursio, 1645, in 2°.* – BVB BV011050114

Dés 1207

(A) 316. *Commentaria Correntii(!) a lapide*

Kötés: Öt duplabordára fűzött, papírtáblás, vaknyomásos, pergamenkötés, két bőr zárószalaggal. A könyvtest metszése kék spriccelt.

Poss.: *Mich(aelis) Tovfaei. Per co(n)vitia et laudes.* (címlap r.)

Megj.: A hátvédlapokon Tofeus Mihály latin nyelvű bejegyzésével.

SCHINDLER, Valentin: *Lexicon pentaglotton, Hebraicum, Chaldaicum, Syriacum, Talmudico-Rabbinicum, et Arabicum in quo omnes voces Hebraeae, Chaldaeae, Syrae, Rabbinicae et Arabicae, adiectis hincinde Persicis, Aethiopicis et Turcicis,*

ordine alphabetico, ... Variorum item interpretum difficiles, ac discrepantes sententiae conferuntur, et examinatur ... Opus novum, nunc post authoris obitum, ex ipso autographo fidelissime descriptum, et in locis dubiis cum Bibliis regiis collatum, communique Reipubl. Christianae bono in lucem editum. Francofurti ad Moenum, typis Joannis Jacobi Hennëi, 1612, in 2°. – VD17 1:051625M

Dés 1171

(A) 1. *Lexicon pentaglotton in Folio*

Kötés: Öt duplabordára fűzött, papírtáblás 17. századi pergamenkötés vaknyomásos kerettel. A könyvtest metszése kék spriccelt.

Poss.: *M. Tovfaei. Per convitia et laudes.* (címlap r.)

Megi.: Tofeus Mihály héber és latin nyelvű bejegyzéseivel.

STEGMANN, Josua: *Studii pietatis icon, sive christognosiae pars altera. Ad praecipuos Scripturae textus de officio Christi agentes accomodata. Proprietate exulante in hoc avum revocanda, ex Scripturae Sacrae et patrum illustriorum floribus decerpta: nec non variis allegoriis, tropologiis, et allusionibus anagogicis, notis hieroglyphicis, hierographicis, et symbolicis, iconographicis et mythologicis ...* Marburg, typis et impensis Gasparis Chemlini, 1630, in 4°. – VD17 23:277209U

Dés 2

Kötés: Négy pergamenszalagra fűzött, papírtáblás pergamenkötés. A könyvtest metszése kék festett.

Poss.: *Michaelis Tovfaei* (címlap r.)

Ex libris Stephani Siderii Constat f(lorenos) 5 d(enarios) 18. (címlap r.)

Habitus Conv(entus) Déés in Sua Bibliotheca (címlap r.)

Liber haereticus prohibitus. (címlap r.)

TILENIUS, Daniel: *Syntagmatis tripartiti disputationum theologiarum in Academia Sedanensi habitarum. Pars prima ... Editio postrema, recognita; cui nunc primum tertia pars accessit: cum duplici indice.* Genevae, apud Petrum et Jacobum Chouët, 1622, in 8°. – SWB 064311260

Dés 188

(A) 79. *Danielis Tilleri Disputatio Theologicae(!)*

(B) *Syntagma tripartitum*

Kötés: Három pergamenszalagra fűzött, papírtáblás pergamenkötés. A könyvtest metszése kék festett. A könyvtestet kódexlap csíkokkal erősítették a kötéshez. Szúrágás nyomaival.

Poss.: *M(ichaelis) Tovfaei. Per Convitia et Laudes* (címlap r.)

Tollerat in sua Bibliotheca Conv(entus) Déés 1828. (címlap r.)

Liber haereticus. (címlap r.)

Megi.: Tofeus Mihály latin nyelvű margináliával és bejegyzéseivel az előzék- és hátvédlapokon.

BALE, John: *Acta romanorum pontificum, a dispersione discipulorum Christi, usq(ue); ad tempora Pauli quarti, qui nunc in Ecclesia tyrannizat: ... Nam tertia classis, de Papisvel Antichristis Romanis, in quinq(e); sectiones distribuitur: ut secundum diversas*

eorum operationes in ipso Papatu, apocalypticō Antichristo respondeat. [Francofurti ad Moenum, ex officina Petri Brubachij], (1567), in 8°. – VD16 B 230

Dés 292

(A) 247. *Acta Romana pontificum*

(B) *Acta romanorum pontificum post dispersionem discipulorum (Christi) in octavo*

Kötés: Három pergamenzalagra fűzött, papírtáblás fekete pergamenkötés, bőr zárószalagok nyomaival. A könyvtest metszése piros festett. Rongált, újrakötve.

Poss.: *Michaelis Toufaei. Per convitia et laudes* (címlap r.)

Tollerat in sua Bibliotheca Conv(entus) Déés 1828. (címlap r.)

Haereticus prohibitus. (aláhúzza, címlap r.)

Megj.: Az előzéklapokon és a lapszéleken latin nyelvű bejegyzések olvashatók több kéz írásával. Tofeus Mihály bejegyzése nem található a kötetben. A címlap alja hiányos.

(Coll. 1.) **BOQUINUS**, Petrus: *Assertio veteris ac veri Christianismi, adversus novum et fictum Iesuitismum seu Societatem Iesu.* Lugdunensem [Heidelberg], apud Joannem Mareschallum, 1576. – VD16 ZV 26434

BRADSHAW, William: *Puritanismus anglicanus, sive praecipua dogmata eorum, qui inter vulgo dictos puritanos in Anglia, rigidiores habentur.* Francofurti, prostat in Bibliopolio Aubriano, 1610. – VD17 12:111497A

KEK Rare 454

(A) 107. *Puritanismus Anglicanus*

(B) *Puritanismus Anglicanus*

Kötés. Bőrkötés.

Poss.: *Est [...]* (áthúzza, címlap r.)

Mich. Towfaei Per convitia et laudes. (címlap r.)

Tollerat Conv. Déés in sua Bibliotheca 1828. (címlap r.)

Liber haereticus prohibitus (címlap v.)

(Coll. 1.) **BOREEL**, Adam: *Ad legem, et ad testimonium sive erotematica proposito et deductio quorundam conscientiae casuum : praecipue de publico Novi Testamenti cultu, aliisque, Christianismo vel necessariis, vel utilibus exhibita Christianorum Ecclesiis et coetibus illis, qui solam Veteris et Novi Testamenti scripturam pro unico fidei et morum Canone profitentur.* [s. l.], [s. n.], 1645. – VD17 3:605392G

(Coll. 2.) **NORTON**, John: *Responsio ad totam quaestionum syllogem a clarissimo viro domino Guilielmo Apollonio, ecclesiae Middleburgensis pastore, propositam. Ad componendas controversias quasdam circa politiam ecclesiasticam in Anglia nunc temporis agitatae spectantem.* Londini, typis R. B. Impensis Andreae Crook, 1648. – BVB BV010576814

Megj. *Ezt a könyvet maga(m) vette(m) Angliába(n), ugyan a Typographustul es leg elsobe én hozzám Belgiumbannis.* (címlap r.)

FORRÁSOK

ID Inventarium Deesiensis. Kézirat, Dési Ferences Rendház Könyvtára, MS 18.

IRODALOM

- ADATTÁR 16/3 *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757.* Sajtó alá rend. MONOK István – NÉMET Noémi – VARGA András. Szeged, 1994. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3.)
- ALBERT 2007 ALBERT András: Tofeus Mihály (1624–1684) református püspök szerepe a XVII. századi erdélyi protestantizmusban. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7. Konferencia Sepsiszentgyörgyön 2005. Szeptember.* I. Szerk. S. LACKOVITS Emőke – SZŐCSNÉ GAZDA Enikő. Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 2007. 239–250.
- ALBERT 2009 ALBERT András: Tofeus Mihály (1624–1684) református püspök szerepe a 17. századi erdélyi protestantizmusban. In: ALBERT András: *Az erdélyi református egyház a 17–18. században.* Budapest, 2009. 15–23.
- BERNHARD 2001 BERNHARD, Jan Andrea: Petrus Dominicus Rosius a Porta peregrinációs albuma. Kolozsvár, 2001.
- BOD 1766 BOD Péter: *Magyar Athenas.* Nagyszeben, 1766.
- BOROS 1927 BOROS Fortunát: *Az erdélyi ferencrendiek,* Cluj-Kolozsvár, 1927.
- GÖMÖRI 2005 GÖMÖRI György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789 = Hungarian Students in England and Scotland 1526–1789.* Budapest, 2005. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 14.)
- HELLEBRANT 1886 HELLEBRANT Árpád: A franekeri egyetemen tanult magyarok. *Történelmi Tár,* 1886. 599–608.
- HEREPEI 1966 HEREPEI János: Tofeus Mihály (1650–51). In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II. Apáczai és kortársai. Herepei János cikkei,* Budapest–Szeged, 1966.
- HOTEA–KOVÁCS–SOPORAN 2007 HOTEA, Meda-Diana – KOVÁCS Mária – SOPORAN, Emilia-Mariana: *Catalogul cărții rare din colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” (sec. XVI–XVIII).* Cluj-Napoca, 2007.
- KATHONA 1987 KATHONA Géza: Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban (A zoltárrezolúciók elemzése). In: *Irodalom és ideológia a 16.–17. században.* Szerk. VARJAS Béla. Budapest, 1987. 401–425.

- KONCZ 1893 KONCZ József: *Tofeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete*. Kolozsvár, 1893. (Különlenyomat a Protestáns Közlönyből)
- KURTA 2002 KURTA József: *A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának néhány könyvéről. Tofeus Mihály kolligátuma. Református Szemle*, 95. (2002):3. 444–447.
- KURTA 2011 KURTA József: *Tofeus Mihály (1624–1684). Református Szemle*, 104. (2011):6. 651–658.
- NAGY 1865 NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. Tizenegyedik kötet. Pest, 1865.
- OLÁH 2016a OLÁH Róbert: *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály református lelkészek könyves műveltsége*. Doktori (PhD) dolgozat. Debreceni Egyetem, BTK Irodalomtudományok Doktori Iskola, 2016.
- OLÁH 2016b OLÁH Róbert: *A héber nyelv szerepe Tofeus Mihály műveltségében. Studia. Debreceni Teológiai Tanulmányok*, 9. (2016): 1. 51–62.
- OLÁH 2016c OLÁH Róbert: *Ortodoxia és okkultizmus? Nonkonformista művek Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyvtárában. Magyar Könyvszemle*, 132. (2016): 1. 31–46.
- SEGESVÁRY 1935 SEGESVÁRY Lajos: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636–1836*. Debrecen, 1935.
- SZABÓ 2017 SZABÓ András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*. Budapest, 2017.
- TOFEUS 1683 TOFEUS Mihály: *A szent 'oltárok resolútiója*. Kolozsvár, 1683.
- SZABÓ–TONK 1992 SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 1992.
- ZOVÁNYI 1891 ZOVÁNYI Jenő: *A harderwijki egyetem magyarországi hallgatói. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1. (1891):4. 433–436.

**The books of Mihály Tofeus (1629–1684) in
the Franciscan Friary Library of Dés**

by Edina Gordán

(Summary)

Mihály Tofeus Transylvanian Reformed Bishop's Library was inventoried after his death and his volumes could also be auctioned. The remaining books are kept in libraries from Transylvania and Hungary. In this paper we present the eight volumes identified in the Franciscan Friary collection from Dej. We are trying to find out how Tofeus's books came to a Catholic collection and whether they used them in the 18th century. The former library know from Tofeus's list has been enriched with a new volume and three works as a result of the research. The authors of the volumes from Dej include Jesuit, Arminian theologian and Hebrew philologist. A small number of non-conformist works were also once in his library. The research can be continued by examining the marginalia, which may provide new information about Tofeus's reading literacy, theological views.

Erdős Zoltán – Mátyás-Rausch Petra

Egy oktatástörténeti kuriózum

Jenei G. István iskolai jegyzetei¹

Jenei G. István (1604/1605–1661)² nem tartozik a 17. század nagy életművet hátrahagyó szerzői közé, lelkészként és esperesként azonban vitathatatlanul az erdélyi református egyháztörténet jelentős alakját tisztelhetjük benne. Életútját elsőként Herepei János rekonstruálta igen aprólékosan, később nagyrészt az ő adatait vette át Zoványi Jenő egyháztörténeti lexikonja is.³ Az életrajz néhány részletét Lakóné Hegyi Éva pontosította újabb források alapján.⁴ Jenei könyvtárának egykori állományáról Sipos Gábor kutatásai nyomán alkothatunk képet,⁵ legújabbban pedig leydeni és franekeri *Album amicorum*-át ismertette H. Kakucska Mária.⁶

Jenei G. István – ahogyan neve is utal rá – a Partiumbéli Borosjenőn született 1603-ban vagy 1604-ben.⁷ Tanulmányait szülővárosában, majd Váradon folytatta; 1626. augusztus végén itt disputált Kismarjai Veszelin Pál rektor elnöklete alatt.⁸ Jenei váradi tanulmányainak különösen érdekes emléke egy, a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található kéziratgyűjtemény (jelzete: Ms.R. 1539–1542), amelyre Sipos Gábor valódi oktatástörténeti kuriózumként utal.⁹ Jelen dolgozat azzal a céllal készült, hogy – bár a forrás jóval részletesebb elemzést igényelne – ismertesse a kézirat legfontosabb sajátosságait, illetve néhány oktatás- és eszmetörténeti jellegű megfigyelést tegyen. Nem vállalkozik azonban arra, hogy azonosítsa a füzetben szereplő egyes kézírásokat, feltárja a kéziratban megnevezett diákok életútját, vagy tartalmi szempontból részletesen elemezze a jegyzeteket, megjelölve azok lehetséges forrásait.

A 15,5x10,6 cm-es, összesen 252 lapot tartalmazó könyvecske nagyrészt latin nyelvű jegyzeteket, kivonatokat tartalmaz. Egy régi héber kódexből származó pergamenlappal borították; a kötés rossz megtartású, és több helyen sajnos a lapok is szakadozottak.

¹ A dolgozat elkészítéséhez nélkülözhetetlen segítséget nyújtott Balázs Aletta Júlia, Luffy Katalin és Sipos Gábor. Munkájukért és hasznos tanácsaikért ezúton fejezzük ki hálás köszönetünket!

² HERPEI 1966. alapján.

³ HERPEI 1966. 214–222.; ZOVÁNYI 1977. 248.; Vö.: SZABÓ–TONK 1992. No. 2615.

⁴ LAKÓNÉ 1997. 184–185.

⁵ SIPOS 1991. 59–67.; lásd még: SIPOS 2012. 176.

⁶ H. KAKUCSKA 2009. 363–364.

⁷ HERPEI 1966. 214.

⁸ SIPOS 1991. 59. A logikai témájú vitaanyaga megtalálható a kézirat 208r–210v oldalain. Kismarjai Veszelin Pálra: CSERNÁK 1992. 165.; CSORBA 2011. 148–152.

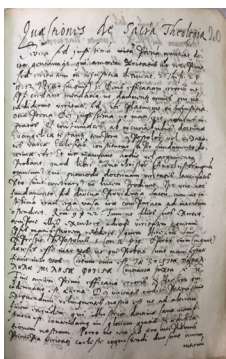
⁹ SIPOS 1991. 59. A középkorból és a kora újkorból ismeretes még néhány iskolai jegyzet. Holl Béla mutatta be Laskai Demeter pécsváradai bencés szerzetes 1433-ban keletkezett jegyzeteit. HOLL 1984; MÁTAI 1997. Mészáros István találta meg és közölte átiratban és fényképmásolatban a 12. században íródott esztergomi diákjegyzetet. MÉSZÁROS 1973. Szintén Mészáros István dolgozta fel a Méray István, majd testvére, János által használt jegyzetkönyvet, mely 1601–1607 között készült Szepsiben. MÉSZÁROS 1976. Hasonlóan szerencsés módon maradtak fenn Pápai Páriz Ferenc 1665-ben készült nagyenyedi jegyzetei. NAGY 1977. 18–20.

Néhány oldalt ráadásul a kötés után kivágtak, és a kézirat végén utólag elhelyezett két lap sem az eredeti helyén van (247–247a).

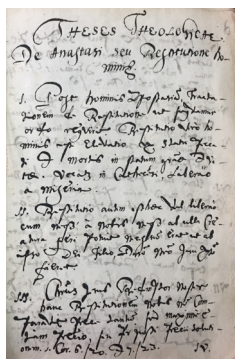
A kötet első néhány lapján vegyes bejegyzések és idézetek olvashatók, valamint megjelenik egy érdekes díszítőelem, a nyomtatott könyvekben szokásos, fametszetű ornamenseket utánzó tollrajz is. (1r–3v; 1. kép) Az ezeket követő iskolai jegyzetek három nagy egységre oszthatóak: az első rész különféle teológiai kérdésekről szóló disputációk anyagát tartalmazza (4r–89v), ezután egy angol teológus könyvéből készült kivonatok olvashatók (91r–186v), végül pedig logikai vitákhoz készített jegyzetek következnek (187r–229r). A jegyzeteket több tanuló közösen készítette: Jeneién kívül még legalább három kéz írása különíthető el a szövegben. (2–5. kép)

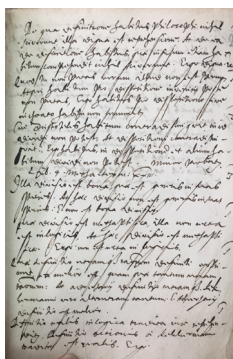
1. kép – Tollrajz a jegyzetek elején (3v)

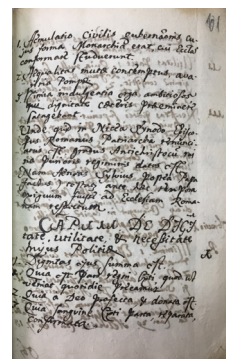
2. kép – Az első kéz alighanem Jenei kézírása (20r)

3. kép – A második kéz (6r)

4. kép – A harmadik kéz (205f)

5. kép – A negyedik kéz (101r)

A kézirat első szakasza összesen 24 teológiai disputáció anyagát tartalmazza. A viták egymásutánjának nincs egy észrevehető íve; így például a predestinációról szól az első és a tizedik disputáció, az isteni gondviselés kérdései pedig a harmadik és a tizenötödik vitában is előkerülnek. A legnagyobb hangsúlyt az istentani kérdések kapták, de szintén gyakran vitattak meg krisztológiai problémákat (pl. *De partibus et modo Redemptionis per Christum factae*) és szentségekkel kapcsolatos kérdéseket is (pl. *Theses et Antitheses de Baptismo*; *De coena Domini*). Mindez egyáltalán nem meglepő, hiszen a felnövekvő lelkészgenerációnak erre a tudásanyagra volt leginkább szüksége a katolikusokkal és az unitáriusokkal folytatott polemikában.

A kézirat második nagy egysége a *De politeia ecclesiastica Christi et hierarchica opposita libri tres* című mű kivonatos változata. Az eredeti könyv szerzője, Robert Parker angol teológus (1569–1614) 1607-ben menekült Leydenbe, majd Amsterdamba. A posztumusz megjelent, befejezetlenül is hatalmas, összesen csaknem 900 oldalas könyvét a presbiter-

riánus egyházszerzés egyik alpműveként tartják számon.¹⁰ A Parker-mű megjelenése a tananyagban jól megvilágítja a váradi iskolában folyó oktatás színvonalát és aktualitását. A kollégium élénk figyelemmel kísérte egyrészt a németalföldi teológiai és ekkleziológiai diskurzusokat, hiszen a feldolgozott könyv alig tíz éve jelent meg. Másrészt – természetes módon – naprakészen reflektált a hazai szellemi élet változásaira is. Az első, szintén tíz évvel korábbi presbiteriánus kezdeményezések után az egyházszerzeti reform gondolata búvópatakként élt tovább, míg néhány helyi jelentőségű próbálkozást követően az 1631. évi nyírbátori zsinat tiltotta meg a diákoknak a presbiteriánus irányzattal való minden kapcsolatot.¹¹ A Parker-mű váradi feldolgozása ebbe a köztes időszakba illeszkedik.

Valószínűnek tűnik, hogy a kivonatot nem a diákok készítették az eredeti mű alapján, hanem a füzetben azonosítható negyedik kéz már egy kész szöveget másolt le saját használatra. Erre utal, hogy minden oldal alján megvan az őrszó, míg ilyenrel a teológiai és logikai jegyzetek esetében nem mindig találkozunk, vagyis a kétféle szöveg esetében két különböző munkafolyamatot feltételezhetünk.

Robert Parker műve annak ellenére is észrevehető hatást gyakorolt Jeneire, hogy a későbbiekben nincs nyoma presbiteriánus nézeteinek. Fiatalon elsajátított ismereteinek mégis köze lehetett ahhoz, hogy jóval később, kolozsvári szolgálata idején is kiállt a presbiteriánus eszméket képviselő Gidófalvi János mellett, és 1656 nyarán örömmel fogadta Kolozsváron a magát szintén nyíltan presbiteriánusnak valló Apáczait.¹²

A jegyzetek harmadik része 13 logikai témájú disputáció anyagát tartalmazza. Bartholomäus Keckermannra (1572k–1608) több alkalommal is hivatkozik Jenei (pl. 191v); nem véletlenül, hiszen a danzigi professzor arisztotelaiánus szellemű logikai rendszerét a hitvédelem bástyájának tekintették. A tudós disputák mellett az oktatásban is komoly szerepet tulajdonítottak neki, nemcsak szakmai, hanem didaktikai okokból is: úgy látták, a keckermanni logika révén „*alkalmasan összekapcsolhatók a bölcsészet és a hit-tudomány elemei*”.¹³ Tankönyve 1639-től vált kötelezővé az erdélyi református iskolákban, de már ezt megelőzően is diákok nemzedékei nőttek fel rajta.¹⁴

A logikai vitáknak egy, talán *Quaestiones* vagy *Problemata Logicae* című tankönyv szolgálhatott vezérfonalként: Jenei minden disputáció címében megjelöli a pontos fejezetet, amelynek alapján az adott jegyzet készült (pl.: *Quaestiones logicae ex secundo et tertio capitibus*). A viták felölelték nemcsak a szűk értelemben vett logika témaköreit, hanem a metafizikával és a nyelvelmélettel határos kérdéseket is; erre utalnak az olyan témamegjelölések, mint például a *de materia et forma*, és a *de divisione et identita*, illetve a *de relatione et quatuor posterioribus praedicamentis*.

¹⁰ A mű első kiadása: Frankfurt, 1616.

¹¹ CSERNÁK 1992. 174.; MAKKAI 1952. 144. Érdemes megjegyezni, hogy Parker műve igazán csak a század derekától vált az ekkleziológiai diskurzus részévé Erdélyben. Szerencsi Mihály későbbi misztótfalusi lelkész az 1650-es években Londonban vásárolta meg egy példányát, és Medgyesi Pál is hivatkozott rá a zsinat szerepéről és felépítéséről írt művében. Tofeus Mihály és Kaposi Juhász Sámuel is rendelkezett a könyv egy-egy példányával. A mű további kiadásait a 17. század végén és a 18. század elején a szászvárosi református egyház és iskola, valamint a nagyenyedi, debreceni és pataki kollégium könyvtárában őrizték. *Adattár* 14. 105., 244.; *Adattár* 19/2. 152., 276–277., 302., 311.; *Adattár* 16/2. 138., 200., 204.; *Adattár* 16/3. 89., 251.; GÖMÖRI 1978. 460.; MEDGYESI 1660. 22.

¹² HERPEI 1966. 214., 221., 460.; MAKKAI 1952. 122–123.

¹³ A tarcali iskola törvényei. In: DIENES 2000. 286.

¹⁴ MAKKAI 1952. 83–85.; lásd még: DIENES 2000. 26.; DIENES 2001. 48.

Jenei jegyzete a református teológusképzés rendszerében

Az 1557-től fennálló váradi iskolát a 16–17. század fordulóján a legnívósabb képzést nyújtó intézmények között tartották számon, a pataki és a debreceni kollégiummal állt azonos színvonalon – annak ellenére is, hogy állandó fejedelmi támogatás hiányában a fenntartás kizárólag a városra hárult.¹⁵ A kollégium típusú iskolák gimnáziumi részlegén elemi ismereteket, latin nyelvet, majd retorikát és poétikát tanítottak. A diákok itt gyakorlászövegeket dolgoztak fel; egyes esetekben a tanári magyarázatot emlékezetből való visszaadás követte, máskor a tanulók maguk készítettek beszédeket és verseket.¹⁶ A magasabb képzést nyújtó, akadémiai részlegén teológiai és filozófiai képzést szerezhettek a diákok;¹⁷ a Jenei jegyzeteiben szereplő logikai és teológiai disputációk már az akadémiai tanulmányok során keletkeztek.

Az oktatás nyelve latin és görög (illetve teológusnövendékek esetében héber) volt; szigorúan tiltották, hogy a diákok az iskolában indokolatlanul magyarul beszéljenek.¹⁸ Jenei jegyzetei ennek megfelelően kivétel nélkül latinul készültek, de több terminus és idézet görögül is szerepel a szövegben; magyar kifejezés pedig az egész füzetben elvétve bukkan csak fel.

A tanítás módszertanára általában a „frontális osztálymunka” volt jellemző. A tanár a skolasztikára jellemző deduktív rendszerben adta elő a tananyagot, a passzív szerepben lévő diákok ennek minél pontosabb memorizálására és visszaadására törekedtek. Az iskola célja aprólékos lexikális tudással rendelkező, gyakorlott szónokok és ügyes vitázók kiképzése volt;¹⁹ ezt a célt szolgálták az előadások, a nyelvi és stílusgyakorlatok, valamint a disputációk.

A disputációt a tanulási folyamatban a többi óratípushoz képest különösen nagyra tartották, ezt mutatja legalábbis, hogy elmulasztásáért különösen súlyos büntetés járt. A gyulafehérvári kollégium régi törvényei szerint: „*Iskolai teendőket senkinek sem szabad csak immel-ámmal folytatnia. Mulasztások bírsága: egy-egy leczke 2, készülés 3, ismétlés 4, magyar stílusgyakorlás 2, fordítás 5 dénár a mulasztótól. (...) vitatkozás mulasztásáért az ellenvető 6, a ráfelelő 25 dénár*” köteles fizetni.²⁰ Alsted és professzortársai javaslata szintén kétszeres bírsággal sújtotta volna a disputát elmulasztókat, és ezt Apafi Mihály idején is hasonlóan szabályozták a gyulafehérvári kollégiumban.²¹ A disputációknak már csak azért is nagy jelentőséget tulajdonítottak, mert ezek a gyakorlatok hatékonyan készítettek fel a leendő lelkészeket a református tanítás védelmére, a hitvitákban való sikeres szereplésre, illetve a külföldi egyetemi tanulmányokra is. A diákok maguk is célszerűnek tartották az elméleti ismereteket nyújtó, skolasztikus rendszerű képzést; legalábbis ilyen indokokkal tiltakoztak a pataki diákok 1642-ben Tolnai Dali János újításai ellen.²²

¹⁵ CSERNÁK 1992. 78., 147., 164.; MAKKAI 1952. 79.; TARNÓC 1978. 36.

¹⁶ DIENES 2000. 280–282.; MÉSZÁROS 1976. 25.

¹⁷ MÉSZÁROS 1981. 239–241. A két szint közötti átmeneti forma a nem teljes kollégium: MÉSZÁROS 1988. 33–34.

¹⁸ VÁRÓ 1903. 120.; Vö. a székelyudvarhelyi kollégium 1670-ben készült, némileg engedékenyebb szabályozásával: GÖNCZI 1895. 73–74.

¹⁹ MAKKAI 1952. 43–44., 81–82.; MÉSZÁROS 1981. 254.

²⁰ VÁRÓ 1903. 100.

²¹ VÁRÓ 1903. 113, 120.

²² DIENES 2000. 186–188.

A gyulafehérvári szabályok szerint a tanárok az óráikat, természetesen tanártársaikkal egyeztetve, maguk oszthatták be; a disputációkra azonban minden héten egy meghatározott napot (a szerdát vagy a szombatot) jelöltek ki, de a diákoknak ezen kívül még egy napon (illetve a teológusoknak két nap) egy-egy előadást is tartaniuk kellett.²³ Székelyudvarhelyen általában a szombat volt a disputáció napja, a többi gyakorlatot szerdán tartották. Emellett gyakorlásként a rendes órák végén is rendezhettek rövidebb vitákat, főleg az alsóbb osztályokban.²⁴

Egy-egy disputációban több diák is szerepet kapott: „*A nyilvános vitatkozásokon mindig egy a felelő, hárman az ellenvetők*” – írja Alsted 1629-ben készült javaslata.²⁵ A felelő, vagyis a *respondens* – Jenei mindig csak az ő nevét jegyezte fel egy-egy jegyzet végén – bemutatta az adott témát, majd érveket sorakoztatott fel saját állítása mellett, aztán társai cáfolatokat hoztak fel vele szemben. A felelőnek a pataki kollégium szabályai szerint egy óra, az ellenvetőknek pedig egyenként fél óra állt rendelkezésükre, hogy kifejtsék érveiket.²⁶

A vitára kerülő témákat a tanárok maguk szabhatták meg,²⁷ avval a feltétellel, hogy „*hasznos tárgyakat válaszsának tanításra és vitatasra; kerüljék hát a hiú fitogtatást; tiszta tartalmat tiszta előadásban közöljenek.*” Az egyes témák kidolgozását a témavezető professzor irányította; az osztályvizsgákon is neki és legalább még egy professzornak kellett részt vennie.²⁸

A disputációk lefolyására és a felkészülés módjára a szabályozások mellett Jenei kézírta is vet némi fényt. A disputációkhoz egyes esetekben összefoglaló tételeket (*corollarium*) készített a felelő, és sokszor már az ellenvetésekkel és a viszontválaszokkal is találkozunk a kéziratban, ami azt sejteti, hogy a vitatkozásra együtt készültek fel felelők és ellenvetők, előzetesen megvitatták és lejegyezték egymás érveit és ellenérveit. A diákok közös munkája mindenütt megszokott volt. Patakon kilencfős tanulócsoportokat (*collatio*) alakítottak ki, hozzávetőlegesen azonos tudású, képességű diákokból, akik együtt ismételték át az előadások anyagát, és a disputációra is közösen készültek fel; ugyanazon a napon vizsgáztak, és a sikeres vizsgát kisebb lakomával, *symposiummal* ünnepelték meg.²⁹

A füzetbe szinte minden esetben tisztázatok kerültek, ritkán fordul elő akár csak egy-egy szó vagy félmondat kihúzása, betoldása (csak a második kézre jellemző a rendetlenebb íráskép, több áthúzással és beszúrással). Jenei és társai az összeállított gondolati anyagot világosan pontokba szedték, a lap szélén jelezve a felmerülő kérdések, válaszok és ellenvetések sorszámát, jellegét. A jegyzetek készítői egyes disputációk anyaga után üresen hagytak 2–4, egy alkalommal 7 oldalt, talán azért, hogy ide utólagos jegyzeteket, kiegészítéseket vagy tematikailag ide illeszkedő disputációk vázlatait szűrthassák be.

²³ VÁRÓ 1903. 113., 115.

²⁴ GÖNCZI 1895. 81.

²⁵ VÁRÓ 1903. 115.

²⁶ MÉSZÁROS 1981. 312.

²⁷ Ahogyan nem volt kötelező tananyag, úgy a tankönyvek kiválasztásában is nagy szabadságot élveztek a tanárok. MÉSZÁROS 1981. 323.

²⁸ VÁRÓ 1903. 113. Tarnai Andor arra utal, hogy a professzor nemcsak irányította a téma kidolgozását, hanem maga készítette el az értekezést, amit azután a vizsgázó előadott és megvédett. TARNAI 1968. 274.

²⁹ CSORBA 2011. 158.; MÉSZÁROS 1981. 313.

Úgy tűnik, hogy a kézirat mai formája utólagosan alakult ki: az egyes jegyzeteket összehajtott irkafüzetekre készítették, és ezeket később, a tanév végén fűzhatték össze egy egységes kötetbe a kívánt sorrendben.³⁰ Erre utal egyrészt, hogy egyetlen jegyzet szövege sem folyik át egyik irkafüzetből a másikba, másrészt pedig az, hogy a teológiai és a 150–200 oldallal hátrébb olvasható logikai jegyzetek egyazon időben készültek.³¹ Az utólagos összeállítás és kötés ellen szól azonban, hogy a Parker-mű kivonatáról készült másolat nem egy új íven kezdődik, és hogy a kötet legutolsó két lapján (251r–252v) még olvasható két latin vers Jenei kézírásával; az első (Márialaky Pálnak ajánlott) vers 1625-ből származik, ez pedig legegyszerűbben úgy képzelhető el, ha a szerző egy már létező kötet végére jegyezte fel a költeményeket. A kész, rendezett bekötött füzetet eredeti tulajdonosa Helmecei Király Márton volt, aki az előzéken olvasható bejegyzés szerint 1627. augusztus 18-án Váradon adta át a jegyzeteket kedves barátjának, Jenei Istvánnak. (2v; 6. kép)

6. kép – Jenei bejegyzése a füzet ajándékozásáról (2r)

Jenei diáktársai

A kéziratban – Jenein kívül – összesen 14 diák neve szerepel. Bár az ő származásuk, további pályájuk felderítése meghaladná a dolgozat kereteit, jelzésszerűen mégis érdemes megemlíteni, hogy közülük néhányan a váradi tanulmányok után együtt vagy közel azonos időben iratkoztak be németalföldi egyetemekre.

Talán Jenei egykori váradi iskolatársával azonosíthatjuk azt az Esztergomi N. Istvánt (42r), akinek a disputációja Jeneié mellett szerepel egy 1640-ben Leydenben megjelent, a szociniánus tanokat cáfoló gyűjteményes kötetben.³² Szintén nem lehetetlen, hogy a kéziratban szereplő Szalárdi Mihállyal (89v) azonosítható az a diák, aki néhány évvel később, 1635 májusában bukkant fel Leydenben, két évvel később pedig Franekerben; 1631-ben még Kolozsvárott tanított, majd a fejedelem támogatásával indult külföldre.³³

Maga Jenei 1631 márciusában a leydeni egyetemre iratkozott be, a következő tanévben viszont egy félétvet Franekerben töltött. 1633 szeptemberében indult haza Gdanskon

³⁰ Ugyanezt az eljárást követte jóval korábban Laskai Demeter. MÁTAI 1997. 13.

³¹ A dátummal ellátott teológiai jegyzetek 1626. július 24. és szeptember 16. között készültek, a mindössze két datált logikai anyag ugyanebben az intervallumban, augusztus 29-én és szeptember 1-jén íródott.

³² A disputáció címe: *De officio Christi propheticocomplectens...* (RMK III. 6215.)

³³ SZABÓ–TONK 1992. No. 1952.

keresztül.³⁴ Az ezekben az években készült *Album amicorum*a több bejegyzést őriz diáktársaitól, professzoraitól és a hazaúton megismert értelmiségiektől.³⁵

A jegyzetek sorsa

A váradai iskolai jegyzetek értékére vall, hogy azokat Jenei még jóval tanulmányai lezárása után is őrizte, holott nívós szakkönyvekben egyáltalán nem szenvedett hiányt: egyetemi éve alatt és később, lelkészi szolgálata során is folyamatosan fejlesztette könyvtárát.³⁶ Ennek magyarázata, hogy az órákat frontális előadásra építő, a tananyagot lényegében tollba mondó és a disputációk előkészületét is közvetlenül felügyelő oktatók az anyagon az évek során nem sokat változtattak, csak cizellálták, pontosították azt. Így egy-egy nagy gyakorlattal rendelkező tanár előadásain készített jegyzetek valóban jól használhatóak voltak, pontos és rendszerezett ismereteket tartalmaztak.³⁷ Nem véletlen, hogy Laskai Demeter is magával vitte pécsváradai jegyzeteit a krakkói egyetemre,³⁸ és hogy Debreceni Ember Pál szintén olyan értékesnek tartotta menekülése során hátrahagyott egyháztörténeti jegyzeteit, hogy minden követ megmozgatott azok visszaszerzése érdekében.³⁹

A Jenei kezébe került iskolai jegyzetek nem maradtak végleg az ő birtokában, a tanulmányai befejezése után egyik korábbi iskolatársának adta át azokat. Alighanem ennek az új tulajdonosnak a kézírásával készült korábban a 2. és 4. teológiai vita anyaga (3. kép), utóbb pedig ugyanő készített rövid történeti jegyzeteket a kötet végén üresen maradt ívekre. Három oldalon Dés városával kapcsolatos egyházi feljegyzések kaptak helyet, majd további kilenc oldalon az 1657–1662 közötti évek eseményeit megőrkítő, rövid, napló-szerű bejegyzések következnek magyar nyelven. Az utolsó sorok Barcsai Ákos temetéséről, Kemény János nagyszőlősi vereségéről és haláláról szólnak; „*Apafi Mihály az Fejedelemségben így marada ez maji napigh*” – fejeződnek be a történeti feljegyzések (241r).

A könyvecske ekkor alighanem a dési egyházközség vagy az iskola könyvtárához tartozott. Erre utal nemcsak a kortörténeti feljegyzések szerzőjének érdeklődése a dési iskolamesterek iránt (236r), hanem mindenekelőtt az „*itt az mi Várasunkban, Désen*” kitétel (238r). Szintén a dési kötődést erősíti, hogy az iskolai jegyzetek közé ékelve lejegyezték a Pápai Páriz Imre temetésén, 1667 májusában elhangzott beszédet (193r–194v): Pápai Páriz ugyanis 1649 és 1656, majd 1658 és 1661 között maga is a dési esperesi posztot töltötte be.⁴⁰ A kézirat Désig vezető útját nem tudtuk rekonstruálni; Jenei ugyanis az

³⁴ HERPEI 1966. 215. Jenei leydeni egyetemi éveiből két disputációját ismerjük. 1631-ben *De Missae Sacrificio ejusque abusibus* címmel disputált (RMK III. 1468), 1633 áprilisában pedig *De Instauratione generis humani per Christum Redemptorem* címmel tett vizsgát Polyander professzor előtt (RMK III. 1495.). Ez utóbbi disputáció 1640-ben egy, a szociniánusok nézeteit cáfoló gyűjteményes kötetben is megjelent, több más magyar diák munkájával együtt (RMK III. 6215).

³⁵ H. KAKUCSKA 2009. 363–364.

³⁶ HERPEI 1966. 215.

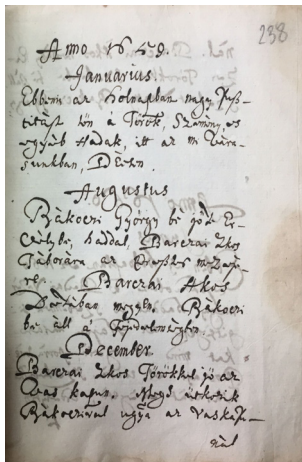
³⁷ CSORBA 2011. 157. A kisebb jelentőségű gyakorlószövegeket is érdemes volt megőrizni, hiszen ezek segíthették a füzeteket megőrkítő fiatalabb családtagok munkáját, esetleg a diák, évek múltán tanárrá válva saját munkája során maga is használni tudta a régi példamondatokat, szövegeket. MÉSZÁROS 1976. 9–10.

³⁸ MÁTAI 1997. 21.

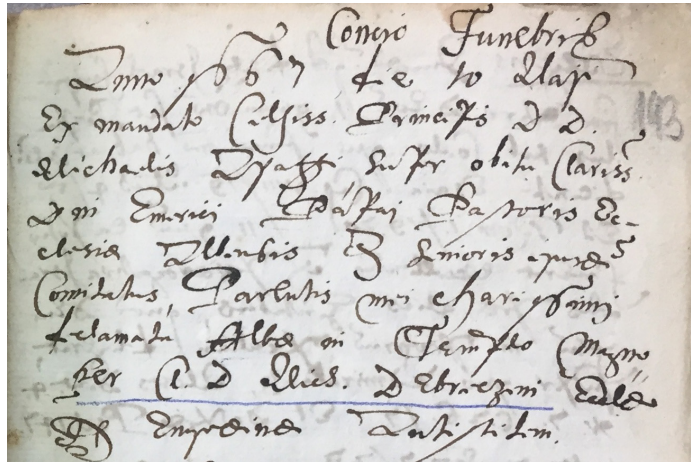
³⁹ CSORBA 2011. 153.

⁴⁰ ZOVÁNYI 1977. 456.

1650-es évek második felétől haláláig Zabolán szolgált,⁴¹ a dési egyházzal való személyes vagy intézményes kapcsolatának pedig a szakirodalomban egyelőre nem találtuk nyomát.

7. kép – A történeti feljegyzések egy oldala (238r)

8. kép – A temetési beszéd jegyzeteinek kezdő sorai (193r)

Mindössze annyi tűnik bizonyosnak, hogy a Désre került jegyzeteket egyazon személy használta, legalábbis az 1662 elején befejezett történeti feljegyzések és az öt évvel későbbi temetési beszédről készült jegyzet alighanem azonos kéztől származnak. (7–8. kép) Ugyan a kézirat később bizonyosan Pápai Páriz Ferenc birtokába került,⁴² mégsem valószínű, hogy bármelyik szöveg az ő munkája lenne: a történeti feljegyzések elkészülte idején még túl fiatal volt, és az sem tűnik igazán életszerűnek, hogy az apja temetésén elhangzott beszédet egy mástól örökölt iskolai füzetbe, két logikai jegyzet között üresen hagyott lapokra jegyezte volna le.

MELLÉKLETEK

1. Teológiai viták (Ms.R. 1539)

1	4r – 5v	<i>De Praedestinatione, Locus Tertius.</i>
2	6r – 10v	<i>Theses Theologicae. De Anastasi seu Restitutione hominis.</i>
3	11r – 12r	<i>Locus quintus. De Prouidentia Dei.</i>
4	13r – 15r	<i>Theses Theologicae. De partibus et modo Redemptionis per Christum factae.</i>
5	17r – 19v	<i>Locus 8 De Sacramentis in g[e]n[er]e. Prima de definitione.</i>
6	20r – 21r	<i>Quaestiones de Sacra Theologia.</i>

⁴¹ Zoványi Jenő adatai szerint Jenei 1653 táján került Zabolára; mivel azonban Herepei János kutatásai alapján 1656-ban még Kolozsvárott tartózkodott, költözésének idejét az 1650-es évek második felére tehetjük.

⁴² SIPOS 1991. 60.

7	23r – 29v	<i>Questiones Theologicae.</i> Datum: 1626. Respondens: Steph[hanus] Debreceny
8	30r – 30v	<i>De ep[isto]la Jacobi.</i>
9	31r – 31v	<i>De iudicac[i]e S[anctae] Scripturae.</i>
10	32r – 32v	<i>Questiones Theologicae de S[acro] S[ancta] Trinitate in communi.</i> Respondens: Steph[anus] G. Jeney
11	36r – 38r	<i>Questiones Theologicae in specie de Sacro Sancta Trinitate.</i> Datum: 1626. Respondens: Steph[hanus] Fanczikay
12	41r – 45v	<i>Quaestiones Theologicae. De praedestinatione Dei ad vitam aeternam.</i> Datum: 1626.07.24. Respondens: Steph[hanus] Strigoneus
13	47r – 49r	<i>Disputatio extraordinaria. De Sacramentis in genere pro ra[ti]one temporis.</i> Datum: [1626.]08.19. Respondens: Lucas Sz. Miklosi
14	51r – 51v	<i>Theses et Anthitheses de Baptismo.</i> Datum: 1626.09.12. Respondens: Steph[anus] Hodosi
15	54r – 56r	<i>Quaestiones Theologicae. De coena Domini.</i> Datum: 1626.09.16. Respondens: Johannes Dioßeghi
16	59r – 59v	<i>Theses de creatione.</i>
17	62r – 63r	<i>Quaestiones de providentiae Dei.</i>
18	66r – 67r	<i>Quaestiones de malo in genere et in specie peccato Protoplastorum.</i>
19	69r – 72v	<i>Quaestiones de Nat[ivita]te et persona Jesu Christi Servatoris.</i>
20	74r – 78v	<i>Quaestiones de officio Servatoris nostri J[esu] Christi.</i>
21	80r – 80v	<i>Theoramata de Vocatione hominum ad salutem.</i> Respondens: Steph[anus] Hodosi
22	83r – 84r	<i>Quaestio de libero hominis arbitrio.</i>
23	88r	<i>Theses de Justificatione.</i>
24	89r – 89v	<i>Disputatio de Eccl[esi]a Chatholica.</i> Respondens: Mich[ael] Szalardi

2. Logikai viták (Ms.R. 1541)

1	187r – 190v	<i>Quaestiones Logicae ex primo capite Syste[mata] Logici.</i>
2	191v – 192v	<i>Quaestiones logicae ex secundo et tertio capitibus.</i> Respondens: Stephanus Csecheti

3	196r – 198v	<i>Quaestiones logicae ex capitibus IV, V. et VI.</i> Respondens: Valentinus Jehannes [?]
4	200r – 202r	<i>Quaestiones logicae ex cap[itibus] VII. et VIII. Lib[er]. I. Sect[io]. I.</i> Respondens: Johannes Budaj
5	204r – 205v	<i>Quaestiones logicae ex capitibus IX. X. XI.</i> Respondens: Michael Szobozlai
6	208r – 210v	<i>Problemata logica. De relatione et quatuor posterioribus praedicamentis ex capitibus XII. XIII.</i> Datum: 1626.08.29. Respondens: Michael Kalnai (Praesidente Paulo Kismariaj)
7	211r – 212v	<i>Quaestiones logicae ex cap[itibus] 14. et 15.</i> Datum: 1626.09.01. Respondens: Franciscus Ladany
8	213r – 214v	<i>Arg[umen]ta Comprobant[i]a Corpus X[ris]ti esse ubique.</i>
9	214r – 214v	<i>Problemata Logica Ex cap[itibus] XVI, XVII. De materia et Forma.</i>
10	218r – 219r	<i>Quaestiones logicae. Ex cap[itibus] XVIII. XX. XXI.</i>
11	221r – 221v	<i>Disputatio logica de accidente, proprio et com[m]uni, toto et parte.</i>
12	224r – 224v	<i>Problemata logica de divisione et identita ex cap[itibus] 3. et 4. Libri I. sec[tio] 2.</i>
13	228r – 229r	<i>Quaestiones logicae Ex Capitibus 5. et 6. Lib[er] 1. Sec[tio] 2.</i>

3. Temetési beszéd

[193r] *Concio funebris*

Anno 1667 die 10 May ex mandato celit[udi]ss[imi] principis D[omini] D[omini] Michaelis Apaffy super obitu[m] clariss[imi] D[omi]ni Emerici Pápay Pastoris Ecclesiae Albensis et senioris ejusd[em] comitatus, parentis mei charissimi declamata Alba in Tempto magno per C[e]l[iti]dissimum D[ominum] Mich[aelem] Debreczeni Ecclesiae Enyedinae Antestetem. Ex 2. Chron[ica] XV. V. 3.

Dies multi aguntur Israelitis sine Deo vero et sine sacerdote, docente, et sine lege.

Summatim h[uius] describ[us] status Eccl[esi]ae Israeliticae, quo semel redacta fuerat regnante Rege Asa Hyerosolimis sed quod transierint multae dies Israelitis abs[que] vero Deo, Sacerdote, Doctore et sine Lege.

(széljegyzet: partes, összekapcsoló jel) 1. si status illius humilis ecclesiae Israeliticae in descripti[bus], in hisce 4, quod sine Deo, Sacerdote, Doctore, Lege fuerint

2. duratio istius et datis statuo ecclesiae dies multi acti sunt

[193v] Exegesis. Invid[um] est dicib[us] Israel fuisse sine vero Deo? I. quin no[n] sit Populus sub Coelo qui suum no[n] habeat Deum dicente Esaia Cap VIII/19. Elias 4/50. et Rom. 1/19-20. II. quod ea poti[us] fuerit excellentia et praerogativa Israelis pro aliis Gentibus, quod Deus ipsu[m] in propriu[m] peculium delegerit super quo admirantib[us], alores deut 4. nr. 7. C. 26/7. et David Psal. 147. ult. 2. Sam. 7/23.

Sed R[espondentibus] dicib[us] Israel fuisse sine Deo no[n] sine plicib[us] quasi nullu[m] habuerit deum, verum aut falsu[m]. Imo tum habebat, Deos delato plures in singulis fere civitatib[us] Juda et Benjamin sunt infra videre est IV 8. in quorum cultu[m] ipsa etiam alater Regis Alahacha prolapsa fuerat. Et qua[m] postea Asa a Principatu orba erat, quos tandum instrictu est ritus Dei N[ostr]ae no[n] intimante Promptum obes destruxerat, es az Cedron Pal Kánál [?] meg égeti, verumque veri [194r] Dei Israelis cultum sed integram vitum.

Sed II. R[espondentibus] dicib[us] fuisse sine vero Deo h.e. absque vero Dei Israelis cultum.
2. Qu[orum] [?] Cur dicibus fuisse sine sacerdotum? I. R[espondentibus] similib[us] no[n] quod sine plicib[us] caruerit (vero aut falso) sed quod no[n] fuerint tum vero etiam sacerdotes, q[uan]to nimirum Israel et Juda a vero Dei cultu deficiebat, falso Idoloru[m] Cultu, falsos etiam statim Sacerdotes consterint, qui aut ipsi antea vere Sacerdotes sed postea falsi facti fuerunt sciut Jud. 18. 23-24. nequa[m] illa ventosus a vita Ki az Alica Istene melle alla, aut vero constituebant Sacerdotes qui no[n] erant ex Felicis Levi, verum az törvény közzül, ut videre est 1. Reg. 12. IV. 31.

3 Quo[rum] [?] Invidum q[uo]d etiam dicibus fuisse sine Docente? R[espondentibus] similib[us] h. e. vero sed an docens ille alius a Sacerdote fuerit.

[194v] 2. Non n. vident[ibus] fuisse Doctores in Vestro T. Alinistri n. Ecclesiae Vestrae T. ordinarii fuerunt, Patriarches, Sacerdotes, Levitae, Scribes, Extraordinarii vero Prophetae. At in N. demnum Testamento, ubi Ch[ris]tus in Ecclesia N. T. alinistros instituit, Doctorem etiam instituisse legitur. Eps. 4/11.

Ad de quod at Tremellius no[n] videt[ur] separatim intelligere Doctorem a Sacerdote. Ait n. Israelem sine Sacerdote[m] dicente fuisse (Tanito Pap nelkül)

Invidum igitur dicend[um] an relatu[m] Ungarum Translator distinguat Sacerdotem a Doctore

An bene? R[esponsio] quod sic quod non quasi Sacerdotes etiam Docentes no[n] fuissent, quorum officium erat, no[n] solum ut Sacrificia offerent, Populo bene dicerunt, aut pro Populo orarent ac interfuerunt, verum etiam et Doctrina[m] a Deo acceptam alios docerunt.

Sed II. R[esponsio] quatenus id quod erat manus [?] Doctorum N. T. agebant tum aliis aut s. Prophatae quibus successive dicunt a Theologis nostris Doctores Novi T. scit.

4. Történeti feljegyzések (Ms.R. 1542)

[235r] Dees oppidum ex ipsis Arrianismi foecib[us] qvibus pascebat ovile Deesini, Lucas Bonus Deesinus Arrianus, circa Annum Ch[ris]ti Millesimu[s] Quingentesimu[s] Septuagesimu[s] secundum & seque deinceps, ut in Antiquissimis annorum monumentis, in hoc eodem Oppido in loco Óvár fiet erectum & inscupltu[m] videre licet, hoc tenore:

Hunnus de Scythicis digressus secibus hospes
Pannoniae glebam transfert huc gramen et undam
Ter clamans Deus hac liceat tellure potiri
Deesiacamq[ue] Dei dixit de nomine Terra[m].

[235v] Monumentum (inqvam istud in rudera pene redactum, erat renovatum Anno supra scripto tum

Dum Fabius renovat Judex monumenta Nepotum,

Et Lucas Deesius pascit ovile Dei, ut eadem
haec ibidem vtuntur.)

Ex ipsis (inqvam) Arrianismi foecibus repurgatum, Deo duae et fiali [?] Viroru[m] piorum, ac Doctissimorum Ministerio, in veram et orthodoxam S[acrae] sanctae Trinitatae confessionem et fidem, adductum primo quidem circa Annum Domini Millesimu[m] plus minus sexcentesimo[m], (quantu[m] conjicere licuit.

[236r] Ministerio (inqvam), Reverendi Viri Georgii Caroli Academici cui succedat circa Annu[m] 1610 et seq[ue] Valentinus Ruber Claud [?] Senior Tum Georgius Dobai.

Anno 1621 et seq[ue] Petrus Vaci Academicus senior.

Anno 1631. et seq[ue] Franciscus Petri Academicus Senior.

Anno 1639. et seq[ue] Franciscus Szigethi Academicus Senior.

Anno 1648. et seq[ue] Emericus P. Pápai Academicus Senior.

Anno 1656. et seq[ue] Stephanus Tsengeri de Várad Acad[emicus] Senior.

[237r] Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Quingesimo Septimo, Mense Augusto Az Lengyelek puštetást tőnek Munkacz táján. Rakoczi György Táborá benn Lengyel oršágban lévén kozák oršágh táján, Tatár rabságban esék sok Ezer ember az Rákoczi Táborából. Maga Rákoczi nagy Summa Pénzen, Per Compositionem, az Lengyelek kozzúl jőhetet valaki.

1. Novembris. Ebben 1657.

Redai Ferencz válasštatek Fejedelemségre, Fejérváratt. De hamar Januariusban[n] Medgyesen, el bomlék Rakoczi által.

[237v] Anno 1658. September. Ebben az holnapban a' Tatár keserves rablast tőtt Erdélyben es a' Partiumban, égetést es rettenetes puštítást. Boros Jenőt es annak tartományát az Török megh vévé; A' benne valok megh adák Charánsebest, es Lugostis hasonlokeppen. November, December.

Barczai Akos Fejedelemmé tetetik. Rákoczi György Eczedben vagon.

[238r] Anno 1659. Januarius.

Ebben az holnapban nagy puštítást tőn a' Török, Szemény, es egyéb Hadak, itt az mi Uárasunkban, Deésen.

Augustus

Rákoczi György bėjöve Erdélybe, haddal, Barczai Akos Táborára az Kereštes mezejére. Barczai Akos Devában megyen. Rákoczi be áll a' Fejedelemségben.

December.

Barczai Akos Törökkel jő az Uas kapun. Megh ütkozik Rákoczival ugya[n] az Vaskapu-
[238v] nál. Barczai Ákos néhány Ezer Törökkel Szebenbe bé száll. Szebent vitattya Rakoczi Gyorgy.

Anno 1660. Junius

Ebben az holnapban az 1660 eštendőben, a' Budai Vezér nagy haddal jő Szebennek segítségére, az Hajdu városokat mind el egeté, porrá tevé Poczajt el rontá, Szekelyhíd városát el egeté, Erdélyben [239r] bé érkezvén, Colosvár táján Lona es Gyalu között, akkor Fejedelem Rakoczi György Táborával megh ütközik, Rakoczi hada megh veretek, maga az harczon igen megh sebesedik; mindazáltal Váradra ki érkezvén, azon sebekben

megh hala. Az Budai Vezér hada azon uton vißba méne, nagy rablással, pußtitással, es egetéssel.

Cholosvár hatvan ezer Tallerban s mégh többen megh satzola; Nagy Bánya tiz Ezer Tallerokban megh satzolván maradtanak megh.

[239v] Barczai Akos az Fejedelem. Az Török ki méne Szebenből.

Julius.

Ujjab had, es Uezér ally érkezik, sűrű pogánysagh az Portárol. Váradot vijja, a' Török. Váradot a' Török meg vévé nem sok idő mulva.

[240r] Anno 1661. Januarius.

Ebben az holnapban, nagy haddal, bé jöve Kemeny Janos. Barczai Gáspár Örményesen megh öleték, le vágák az Katonák. Barczai Akos Görgény Uárában ßorula. Barczai Andras Fogarasban. Medgyesen Kemeny Janos Fejedelemmé válaßtatik. Fogarast megh adák. Barczai Andrast fel akaßták. Barczai Akos fogsagban tartaték Görgeny várában.

[240v] I. Barczai Akkor ki hozatik Görgeny Uárából, es az utan az ßekerből ki vonnyák az Katonák, vagdalták, verték, lötték, es ßörnyű halállal megh ölték. El temetteték gyalázatosan Kozma nevű Faluban az pelengér mellett.

II. Kutsuk Passa Hada, melly vala Segesváratt, Apafi Mihaly Fejedelemmel edgyütt, ki jövéen Kemeny Janos ellen az Török Had, Szölös nevű Falunal, megh veré Kemeny Janos Hadát, magat Kemeny Jánost le vágák, az [241r] az Hada el oßla. Apafi Miháy az Fejedelemségben így marada ez maji napigh.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- ADATTÁR 14. *Partiumi könyvesházak. 1623–1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah.* Sajtó alá rend. FEKETE Csaba – KULCSÁR György – MONOK István – VARGA András. Budapest–Szeged, 1988. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14)
- ADATTÁR 16/2. *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely.* JAKÓ Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával. Sajtó alá rend. MONOK István – NÉMETH Noémi – TONK Sándor. Szeged, 1991. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2)
- ADATTÁR 16/3. *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források.* Sajtó alá rend. MONOK István – NÉMETH Noémi – VARGA András. Szeged, 1994. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3)
- ADATTÁR 19/2. *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon, 1530–1750. Jegyzékszerű források.* Sajtó alá rend. OLÁH Róbert. Szerk. MONOK István – SZÉKELY Júlia. Budapest, 2009. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/2)

- CSERNÁK 1992 CSERNÁK Béla: *A református egyház Nagyváradon, 1557–1660.* Nagyvárad, 1992.
- CSORBA 2011 CSORBA Dávid: *A zászlós bárány nyomában. A magyar kálvinizmus 17. századi világa.* Debrecen, 2011.
- DIENES 2000 DIENES Dénes: *Mint hogy immár schola mestert tartanak... Református iskolák Felső-Magyarországon, 1596–1672.* Sárospatak, 2000. (Acta Patakina IV.)
- DIENES 2001 DIENES Dénes: *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655).* Sárospatak, 2001.
- GÖMÖRI 1978 GÖMÖRI György: *Magyar látogatók a Cromwell-kori Angliában. Irodalomtörténeti Közlemények, 82.* (1978):4. 459–462.
- GÖNCZI 1895 GÖNCZI Lajos: *A székelyudvarhelyi evang. reform. kollégium értesítője az 1894/95. iskolai évről.* Székelyudvarhely, 1895.
- HEREPEI 1966 *Apáczai és kortársai. Herepei János cikkei.* Szerk. KESERŰ Bálint. Budapest–Szeged, 1966. (Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 2)
- H. KAKUCSKA 2009 H. KAKUCSKA Mária: *Jenei G. István emlékkönyvéről. Magyar Könyvszemle, 125.* (2009):3. 363–364.
- LAKÓNÉ 1997 LAKÓNÉ Hegyi Éva: *A zilahi nagytemető néhány régi sírköve. Erdélyi Múzeum, 59.* (1997):1–2. 182–206.
- MAKKAI 1952 MAKKAI László: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen.* Budapest, 1952.
- MÁTAI 1997 MÁTAI Mária: *Első magyar verses imádságunk. A Laskai Sorok (1433).* Universitas, 1997.
- MEDGYESI 1660 MEDGYESI Pál: *Isteni és istenes synat.* In: *Magyarok hatodik jajja.* Sárospatak, 1660. (RMK I. 960.)
- MÉSZÁROS 1973 MÉSZÁROS István: *A XII. századi esztergomi diákjegyzet.* Budapest, 1973. (Pedagógiai Múzeum 2)
- MÉSZÁROS 1976 MÉSZÁROS István: *Iskolai jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról.* Budapest, 1976. (Nyelvtudományi értekezések, 90.)
- MÉSZÁROS 1981 MÉSZÁROS István: *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között.* Budapest, 1981.
- MÉSZÁROS 1988 MÉSZÁROS István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája, 996–1948.* Budapest, 1988.
- NAGY 1977 NAGY Géza: *Pápai Páriz Ferenc (1649–1716).* In: *Pápai Páriz Ferenc: Békességet magamnak, másoknak.* Bev., jegyz.: Nagy Géza. Bukarest, 1977. 5–133.
- SIPOS 1991 SIPOS Gábor: *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században.* Szeged, 1991. (Olvasmánytörténeti dolgozatok 1)
- SIPOS 2012 SIPOS Gábor: *Reformata Transylvanica. Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez.* Kolozsvár, 2012.

- SZABÓ–TONK 1992 SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*. Szeged, 1992. (Fontes Rerum Scholasticarum IV.)
- TARNAI 1968 TARNAI Andor: Pax Aulæ. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 72. (1968):3. 273–284.
- TARNÓC 1978 TARNÓC Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Budapest, 1978.
- VÁRÓ 1903 VÁRÓ Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma, I. füzet*. Nagyenyed, 1903.
- ZOVÁNYI 1977 ZOVÁNYI Jenő: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk. LADÁNYI Sándor. Budapest, 1977.

**A curiosity in the history of education.
The lecture notes of Jenei G. István**

by Zoltán Erdős – Petra Mátyás-Rausch

(Summary)

The study presents the lecture notes from the Kolozsvár (Cluj-Napoca) University Library, which belonged to István G. Jenei, a Calvinist priest of Zilah (Zalău), Kolozs (Cluj), and then of Zabol, the dean of the Diocese of Kolozs-Katola (Cluj-Kalotan). Jenei studied at the Reformed College in Várad (Oradea), and then enrolled in University of Franeker.

The manuscripts were produced in Oradea in 1626–1627 and can be divided into three divisions: the first part of the material consist of 24 theological disputes, the second part is an extract from the work of Robert Parker *De politeia ecclesiastica Christi et hierarchica opposite libri tres*, and the third contains 13 disputes from the field of logic. The notes give light to the methods of theological education, the important role of the disputes and the nature of the collective labour of the students.

The owner of the notes has not replaced the material for a long time, and has also added new notes decades later, which shows its value. Thus, a booklet of Hungarian records from between 1657–1661 and an outline of the Latin eulogy given at the burial of Imre Pápai Páriz were implemented to the blank pages.

The topics of the theological and logic debates are listed in the appendix of the study; furthermore the historical records and the eulogy can be red in the transcript of the text.

Farmati Anna

Emlékezet-gesztusok a zilahi református kollégium könyvtára körül

„*Mint hogy Pap Társaságunknak legidősebb Tagja vagyok, k. vallásunknak leg idősebb könyvével kedveskedem a Zilahi virágzó Oskolának.*” (Nagy Péter rátoni prédikátor, 1816)¹

A mottóul választott mondat a Zilahi Református Kollégium könyvtárának egy 16. századi Kálvin-kötetében található bejegyzés. A mintegy 125 művet tartalmazó 16. századi állomány más példányában nem találni hasonló indíték bejegyzését, a könyvtár történetének ismerete azonban igazolja és általánosítja ezt az expliciten is megjelenő adományozói szándékot.

Lehet ezt a mondatot a humor és a szellemesség felől is értelmezni, de talán érdemes az adományozó és az adomány közös tulajdonságára is odafigyelni, mégpedig a régiségre – melynek értéke, jelentése a századok során módosulhatott ugyan, de mindvégig érték maradt. A 19. század elején még tekintélynek számított az idős ember, főként ha pap vagy értelmiségi volt. A jelképes adomány és a szintén jelképes gesztus a könyvtárba egyszerre viszi be a reformáció kezdeteinek, a könyvnyomtatás első századának, az európai kultúra egy szegmensének az emlékezetét, valamint elég gyakran a könyv előző használóinak nevét – és magáét az adományozóét.² Ritka esetben a történészek akár meg is rajzolhatják egy-egy személyes példány több évszázados útvonalát a könyvtárig.

Az adományozás oka nagyon egyszerű: a kollégiumnak – több megsemmisülést követően – nem voltak könyvei, 1816-ra egyetlen kötete maradt.³ De már az 1762-ből származó jegyzékben is majdnem mindenik könyv „periit”, vagyis „elveszett” megjegyzéssel szerepelt. 1767-ben már csak 14 könyvet jegyeztek fel. (Az első katalógus 1713-ból való: *Libri Scholae Zilahiane Anno Domini 1713. Rectore Iohanne Remetei. Duodecimo Calendae Aprilis in hunc ordinem digeste*: 45 mű felsorolása következik.) Az 1816-os esztendő azonban más szempontból is fordulópontot jelentett az iskola életében: új, a bentlakók számára készülő épületről született terv, és az iskola vezetőségi struktúráját, a következő években pedig a tanterveket is átszervezték.⁴

A könyvtár viszont csak a 19. század második felében gazdagodhatott igazán újabb és újabb kötetekkel, ugyanis 1843. március 17-én az előjárósági gyűlés „*hasznos felállítási könyvtár létrehozását veszi figyelembe*”.⁵ Egy 1859-es gyűlésen merül fel, a könyvtár-helyiség új épületbe helyezésekor, a nemzeti gyarapítás kérdése. E célra Báró id. Wesselényi Ferenc 500 forintos alapítványt tett.

1 A bejegyzést Ősz Előd is rögzíti, lásd Ősz 2014. 253.

2 Már a pusztá possesszor-bejegyzés által, de egy ilyen jellegű ajánlással az adományozó saját magának is emléket állít: a könyv így is lehet életbiztosítás – a halhatatlanság kis előlege. Vö. Eco 2008. 15.

3 Pethe Ferenc: *Mathesis*, Bécs, 1812.

4 SOMOGYI 1895. XVII–XIX.

5 SOMOGYI XLI. a 2., 5., 9. pont

A reformáció és a nyomtatott könyv fogalma az utókor emlékezetében talán már ekkor szorosan összefonódott, később pedig olyannyira, hogy gyakran túlzó ok-okozati összefüggéseket is eredményezett, amelyeket a mai kutatások igyekeznek kiegyensúlyozni – ezzel együtt természetesen igaz marad, hogy a protestantizmus jó választ adott a medialitás forradalmának, teret adott az eszmék nyilvánosságának. A hálózatként értelmezhető kommunikációs minta alkalmas volt az új eszmék terjesztésére és konszolidálására, a mentalitásformálásra egyaránt.⁶

Az egyik ilyen intézményrendszer, amely ezt a hálózatot építette és továbbépítette, a protestáns kollégiumok hálózata volt. Ezért akár kicsit furcsállhatjuk is a fenti adatokat. A háttértörténet viszont, nagyon röviden vázolva is, magyarázatot ad erre.

A Szilágyság iskolarendszere, könyvkultúrája és a reformáció

A Szilágyság igen korán befogadta a lutheri, majd kálvini tanokat, a régió magyarlakta részei mindmáig protestáns területekként élnek a köztudatban. A térség apostolaként Derecskei Demetert szokták emlegetni, noha személye körül viták is folynak.⁷ Ennek ellenére a reformációval oly szívesen (és természetesen nem alaptalanul) összefüggésbe hozott korai könyvkultúra nyomai talán itt a legnehezebben fellelhetők, folyamatai itt a legnehezebben követhetők, az említett hálózat itt a leghiányosabb, illetve annak rétegei itt alakulnak a legnehezebben – de teljesen mégsem hiányoznak. Az erdélyi iskolák könyvtárai sem vetekedhetnek a nyugati iskolákéval, ám a partiumi iskolakönyvtárak még ennél is szegényebbek. Állományuk fokozatosan alakult ki, gyakran szinte teljesen kicserélődött (Zilah) vagy elpusztult (Szatmárnémeti, Máramarossziget), más hasonló könyvtárba került (Nagybánya). Találó Jakó Zsigmond megállapítása, mely szerint „*a XVI–XVII. századi Erdélyben a könyv nem a bibliofília tárgya, hanem valóban az intellektualizmus szerény, de fontos munkaeszköze.*”⁸

Ez a 16. századi állomány is munkaeszköz volt – de a 19. században kapott egy másik funkciót is, amelyet különböző korokban különbözőképpen teljesíthetett: a spontán használattól az államosításon és a zároláson át a szabályozott és felügyelt használatig, „*a máig rendezetlen állapotokig.*”⁹

Az 1621–1730 közötti időszakot feldolgozó, 1988-ban megjelent *Partiumi könyvesházak* című *Adattár*-kötet a zilahi gyűjteményről, a Wesselényi Kollégium (ma Silvania Nemzeti Kollégium) könyvtáráról – akkor még adatok hiányában – mindössze kétoldali leírást nyújtott,¹⁰ ennek fő oka az 1990 előtti politikai helyzet, amely ennek a gyűjteménynek a kutatását teljességgel ellehetetlenítette. Azóta sem egyszerű a hozzáférés, mert bár az iskola épületében maradt, sem a könyvtárat, sem az iskolát nem szolgáltatva vissza az állam. Intézményileg ma is a Szilágyság Megyei Pedagógusok Házához (Casa Corpului Didactic din Sălaj) tartozik. A könyvállomány kutatása azonban lehetséges, a

⁶ MÉSZÁROS 2014. 1213. és 33–35.

⁷ Vö. SIPOS 2012. 13–21.

⁸ JAKÓ 1967. 24.

⁹ Lásd KURTA 2011. 131.

¹⁰ MONOK 1988. 425–428.

könyvtár történetéről is jelent már meg újabb, megfelelően dokumentált, sok érdekes részletet feltáró és megvilágító tanulmány.¹¹

Mint az iskola egykori diákja, lehetőségem adódott – az akkor a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban dolgozó, és a zilahi könyvtár sorsát szíven viselő¹² Zaharia Etelka biztatására – 1994 őszén a reformáció századának könyvterméséből idekerült 16. századi köteteket kutatni, illetve azokról egy részletes katalógust¹³ készíteni. A gyűjteményben, amely akár zár alatti zárnak is tekinthető kis fülkében rejtett, akkor 125 többnyire latin nyelvű 16. századi nyomtatványt találtam, közöttük – a szakbibliográfiák szerint – néhány ritkaságszámba menőt is. Az egyetlen magyar nyelvű Werbőczy István *Decretum*ának 1571-es kolozsvári kiadása, illetve egy német nyelvű könyv is található közöttük, mégpedig a miniszter és korai reformátor, Johannes Matthesius prédikációi alapján összeállított kötet Jézus életéről (*Historia uneres lieben herzen und Heylands Jesu Christi*, Nürnberg, 1572).

A könyvtár fentebb említett állománygyarapítási módjából, idejéből nyilvánvaló, hogy a kötetek nem a 16. században kerültek az iskolába és a könyvtárba, hiszen az iskolát csak a 17. század első felében alapították. A könyvek hosszú térbeli útját pedig sok esetben jelzik a többszörös possessor-bejegyzések.

Ahhoz, hogy ezt a helyzetet megértsük, érdemes felidézni a régió nagyon vázlatos kultúrtörténetét az iskolázottság szempontjából: a Szilágyság fekvésénél fogva, Erdély és a Partium határán, igencsak megsínylette a történelmi eseményeket, s ez különösen a magyarság művelődésének alakulásában érzékelhető. A török- és tatárjárás korán megbontotta az etnikai egységet, a középkori művelődés központjai, a kolostorok ezen a vidéken nagyon rövid életűek voltak, és kevés információnk van arról, hogy milyen műveltség hordozói lehettek ezek a viszonylag rövid életű kolostorok. Nem valószínű, hogy jelentősebb iskolák működtek volna mellettük. Erre enged következtetni a vidék alacsony iskolázottsági színvonala. A neves iskolák messze voltak, az ifjúság igen kis létszámban látogatta a külföldi egyetemeket. A 15–16. század fordulóján összesen 16 diák tanult felsőfokú iskolában az 1320–1700-as lélekszámú területről. (Területi megoszlás szerint: Zilah 7, Diószeg 3, Borzás 2, Kusaly 2, Szilágyszeg 2 fő).¹⁴ Sokáig nem létezett a Szilágyságban olyan központi intézmény, amely biztosította volna a szegényebb rétegből kikerültek középfokú oktatását. Márpedig ezen a területen ez a réteg volt túlsúlyban. A statisztika szerint a külföldön tanuló diákok 39,5%-a királyi városokból származott, 8,7%-a püspöki városokból, 28,6%-a mezővárosokból, 15,2%-a faluról, 2,8%-a ismeretlen helyről.¹⁵ Ezen a vidéken csak mezővárosokkal és falvakkal találkozunk. Zilah ugyan királyi városnak tartotta magát, de ezt a címét sohasem ismerték el.¹⁶

A reformáció valamelyes változást hozott: a protestáns papság közvetlenebb függőségi viszonyban állt a világi hatalmakkal, sokkal inkább kényszerítve érezte magát a szellemi

¹¹ KOVÁCS 2007.

¹² Lásd ZAHARIA 1992; ZAHARIA 1996.

¹³ FARMATI 1995. Kézirat. Tartalmazza a teljes címlapot, a könyv méreteit, állapotára vonatkozó esetleges megjegyzéseket, a benne található (olvasható) possessor-bejegyzéseket, az egybekötött könyvek sorszámain, a bibliográfiai vonatkozásokat. Szerzők, nyomdahelyek és nyomdászok mutatója, possessor-mutató tartozik hozzá.

¹⁴ TONK 1979. 348.

¹⁵ TONK 1979. 65.

¹⁶ PETRI 1901–1904. II. 569.

fejlődésre. Ennek következtében valamivel fokozottabb igény alakulhatott ki a tanulásra. Népiskolákat egyre több helységben hoztak létre, de az inkább gazdálkodással foglalkozó lakosság nem mindig használta ki kellő mértékben az oktatásra nyíló lehetőségeket. Gyakran esik szó a gyermekek iskolakötelezettségéről (szödemeteri, sámsoni, zsibói egyházgyűlések jegyzőkönyvei tudósítanak erről), mégis csak nehezen, fenyegetések és büntetések árán értek el némi eredményt. A vármegyében a 16–18. században csupán három jelentősebb tanintézet működött: egy-egy református iskola Tasnádon és Zilahon, majd sokkal később egy minorita algimnázium Szilágyosmlyón.

Triviális iskolák sok helyen alakultak, de egyedül a zilahi vált kollégiummá 1620 körül.¹⁷ Alapítói Varga Pál György és felesége, Éltető Kata voltak. Gimnáziummá 1630 körül vált, Hermán István papsága alatt. Első pártfogója Apafi Mihály fejedelem, 1682-ből való az adománylevele.¹⁸ Legjelentősebb támogatója az idők folyamán a Wesselényi család. Wesselényi Ferenc és felesége, Rhédei Zsuzsanna 1741-ben tettek alapítványt az iskola részére.¹⁹ Főiskolai kurzusokról az 1646-os albumban történt először említés, melyet a 8. osztály után végezhettek el a diákok (2 év). Utána többnyire Enyeden vagy Kolozsváron tanultak tovább. A kollégium tanárai is főként Kolozsvárról vagy Enyedről érkeztek. A zilahi kollégium az enyedinek volt a partikulája.

A zilahi kollégium könyvtára: gyarapodásának módja és üteme

A *könyvtár történetéről* először a már sokat idézett Somogyi Jenő, az iskola földrajz–történelem szakos tanára gyűjtött össze adatokat a kollégium Millenáris Értesítőjéből a 19. század végén. Nem célunk itt ezt kimerítően ismertetni, az adatok felsorolása csak azt szolgálja, hogy rálássunk a könyvtárépítés ütemére, az igyekezetre, a viszontagságokra – és a gesztusokra.

Az első két évszázadról nagyon keveset tudunk meg. A korai századokból csak egy-két anyakönyvi bejegyzés maradt, könyv nem.²⁰ Ezek a bejegyzések könyvek adományozásáról vagy karbantartásáról szólnak: „*Anno 1689. die 20. Augusti, Nemzetes Szüts Bálint uram ő kegyelme, felesége Nemzetes Varga Erzsébet asszony újította meg az Coetus Bibliáját.*” További bejegyzések 1689-ből: „*Kurthy István uram, hajdan Somlyai hasznos Schola Mester adott az Zilahi Scholának öt könyveket: Zepperi in leges Mosaicas, Lisznyai Chronologia, Buzinkai pleninis Logica, Bellarmini (...) Rami Logica, (Album 4–5.).*²¹ *Tiszteletes F. Debreceni István uram, a Zilahi Ecclesianak hasznos Lelki Pásztorja és a Szent Társaságnak érdemes Seniora, a Zilahi Schola számára vett két könyveket: Communes Locos Petri Martyris, Manuale Georgii Pasoris, Rectore Stephano V. Szoboszlai (Album 5.).*” 1706-ban a következő adatokat jegyezték be: „*Laskoi István uram Schólához való buzgó indulatjából adott egy Váradi Magyar Bibliát. Rectore Georgio Bitskey.*”

A 19. századi fejleményekről azonban már részletesebb leírást találni. A könyvtár az önálló beszerzésen túl magán- és egyesületi könyvtárakkal gyarapodott. Az 1848-ban feloszlott nőegylet könyvtárát a kollégium örökölte. Báró id. Wesselényi Ferenc 1860-ban

¹⁷ Ez Petri Mór vélekedése; Somogyi Jenő szerint 1630-ban alakult, az első album viszont csak 1646-ból való.

¹⁸ A levél szövege: SOMOGYI 1895. VI.

¹⁹ SOMOGYI 1895. VI.

²⁰ SOMOGYI CCXXII.

²¹ Az Albumnak 1848-ban nyoma veszett. Lásd Kovács 2007. 75.

ígéretet tett új könyvek hozatására. Kovács Ferenc szilágysomlyai pap özvegye elhunyt férjének könyveit adta át a kollégiumnak 1851-ben (461 db). Dr. Salamon József, a könyvtár (újra)alapítója négy ízben adományozott könyveket, összesen 810-et, ebből 342 az 1871. évi végrendeletében szerepelt.

Az adományozók további névsora, a teljesség igénye nélkül: Újfalvi Sándor (128 db – 1851), (58 db – 1857), özv. Kiss Lajosné (31 db – 1859), Madas Sándor (58 db – 1853), dr. Borsos Sándor (166 db – 1853), Zoványi Imre (214 db – 1857), Sebes Ferenc (54 db – 1859), Gazda Zsigmond (85 db – 1859), (Őri László 14 db – 1859), a saját műveit adományozó Zilahi Kiss Károly (4 db – 1859). Később hozzájuk csatlakozott Bereczky György (3 db), Veress György egész könyvtárával (511 db), Heckenast Gusztáv, Torma Károly (archeológus) és Szőke József udvarhelyi ny. tanár.

A könyvtárban 1867-ben már kb. 7000 kötet kapott helyet, ebből mintegy 1000 volt kettős példány. Régi tárolási helyük már nem volt megfelelő, az oktatási törvény is változott, ezért 1868-ban nagyobb terembe költöztették, 1882-ben előcsarnok készül a könyvtáros számára, Bárány Wesselényi Ferenc újabb, 525 forintos alapítványt tett a könyvtár részére, ebből rendelete szerint „*csak maradandó becsű magyar könyvek*” vásárolhatók.²²

Igyekeztek a legfontosabb akadémiai kiadványokat beszerezni. A tanárok 1882-től évente 100 forintot kaptak szakkönyvek vásárlására. A könyvtár közben az Egyházi főtanács és az igazgatótanács adományaival is gyarapodott, 1895-ben 8077 kötetet írtak össze.

Ezekből a szelektált, vázlatos adatokból is kitűnik, hogy a könyvtárnak végig elég mostoha sorsa volt. Nem érte különösebb katasztrófa,²³ mint az enyedi, debreceni kollégiumok értékes gyűjteményeit, mégsem fejlődött folyamatosan olyan ütemben, amilyent az oktatás színvonala megkövetelt volna. Ennek oka főként a gondatlanság volt. Salamon József mérte fel először a helyzet tarthatatlanságát, amikor 1815 őszén elkezdte tanári munkáját a tanintézetben: elképzelhetetlennek és hihetetlennek tartotta, hogy egy ilyen iskolának már csak egyetlen könyv legyen a birtokában. Ezért kérte meg a szilágy-szolnoki egyházmegye papjait és híveit, hogy adományaikkal járuljanak hozzá a könyvtáralapításhoz. Így kerültek egymás mellé a különböző magánkönyvtárakban rejtőzködő több száz éves könyvek.

Az első könyvkatalógusokat szintén Salamon József (1815–1830), majd a katedrán öt követő Hiri Ferenc (1830–1833) készítette. Török István (1850–1886 között) a könyveket már szakok szerint rendezte, a könyvtárat haláláig kezelte: A theologia, B hellén és latin classicusok, C történelem, D philosophia, E törvénytani könyvek, F szám-, mértan, természettan, természetrajz, G orvosi tudomány, H gazdaszat, ipar, háztartás, I szépirodalom, irodalomtörténet, nyelvészet. A sorrend egyben értékrend is, a mennyiségi megoszlás is eszerint alakult. Származásukat és a könyvtárat használó intézmény jellegét tekintve ez természetes.

Míndezt Kincs Gyula foglalta össze sokkal bővebben Somogyi Jenő 1895-ben kiadott iskolatörténetének függelékében,²⁴ aki tanárként 1886 és 1897 között a könyvtár őre is volt, kifejezve azon reményét, hogy a betűrendes és a szakkatalógusok elkészültével a könyvtár egészen rendben lesz.

²² SOMOGYI 1895. CXLV.

²³ Az iskola történetében az 1848-as év számított válságos esztendőnek.

²⁴ KINCS 1895. CCXXIII–CCXXIX.

Még ma sincsen egészen rendben, nincs a mai tudományos igények szerint feldolgozva. Azóta funkciója is megváltozott. A század elején nyilvános könyvtárként működött, 1963-ig továbbra is az iskola könyvtárának része volt – tartalmi szempontból viszont ennek egyre kevésbé felelt meg. Később, 1963 és 1973 között a kolozsvári Egyetemi Könyvtár fiókja volt, 1973-tól pedig a zilahi Pedagógusok Házának dokumentációs könyvtára.²⁵ Közben állományához csatolták a zilahi kaszinó 2000 könyvét (főleg század eleji szépirodalom). Jelenleg 45 000 kötetet őriz, ebből 7000 iskolai évkönyv. Származás szempontjából értékes darabja a Wesselényi család könyvtárából idekerült néhány kötet, Gyarmathi Sámuel hagyatéka, itt található továbbá Cserei Heléna egyik levele, Wesselényi Ferencnek a berlini egyetemen 1829-ben szerzett diplomája, Hegel aláírásával.

A könyvtár egyik legnagyobb kincse: a 16. századi állomány

Amint az előbbiekből kiderült, a zilahi református kollégium könyvtára csak a 19. század második felétől létezik. A könyvek zöme azonban 16., 17. és 18. századbeli. Útjuk kiadási helyüktől ezen iskola könyvtáráig egyáltalán nem, vagy csak nagyon kevés esetben követhető nyomon. A 16. századi könyvek, egy kivételével, mind Nyugat-Európából származnak, többnyire híres kiadók, nyomdászok műhelyeiből. Annak a felpezsdült nyomdaipari tevékenységnek a termései, ami a reformációt követte. Nyelvük, egyetlen német könyvet leszámítva, latin, a kor nemzetközi tudományos nyelve. Teológia, történet- és természet-tudomány ezen a nyelven volt a leghozzáférhetőbb. A tudományterületek közötti megoszlás egyértelműen az „A kategóriás” teológiai könyvek túlsúlyát mutatja – ami jellemző arány egész Erdélyben.²⁶

Nem valószínű, hogy ezek a könyvek rögtön a kiadásukat követő néhány évben erre a vidékre kerültek volna. A kötésekre nyomott évszámok és név-kezdőbetűik valószínűleg a külföldi possessor-jelzéseknek tekinthetők.

A könyvek származásáról elárulnak egy-két dolgot a possessor-bejegyzések. Persze nem mindegyikben találni ilyet. De olyan is akad köztük, amelyben három-négy bejegyzés jelzi a könyv vándorújtját.

Legtöbbjük *ex libris*szel ellátott, díszes kötésű könyv. Első tulajdonosaikról ezek alapján általában semmit sem tudhatunk meg. A hazai bejegyzések viszont sokkal beszédesebbek. Van köztük három 16. századi, ezek közül egyik magyar (Georgius Szamosközi), másik német (szász), a harmadik latinosított név. Tizenkét possessor-jelzés származik a 17. századból, ezen személyek közt is sok a német, köztük találjuk a szebeni Valentin Franckot, a szászok történetíróját, akinek a műveit a szebeni Brukenthal Múzeum könyvtára őrzi, Báthori Zsigmondot, valamint a század más, nagy valószínűséggel szilágysági könyvtulajdonosát (Angyalosi Sámuel, Hadadi Sámuel). A 18. századból tizenkilenc bejegyzés maradt fenn.

²⁵ Értékét ma már a román nyelvű könyvtörténeti szakirodalom is elismeri és integrálja, noha nem tesz hozzá semmit az addigi kutatási eredményekhez. Vö. OROS–MÁRZA 2010. 72–73.

²⁶ DANKANITS 1974. 25. Hasonlóan domináns kategória más könyvtárakban is, például Debrecenben (a szilágysági református egyház sokáig a Tiszántúli Egyházkerülethez tartozott, Debrecenben szintén továbbtanultak szilágysági diákok), azzal a különbséggel természetesen, hogy tárgyában, nyelvében színesebb, illetve a könyvtárépítés módja következetesebb folyamat volt. Vö. FEKETE 1988. 413–415.

Ezekből a bejegyzésekből is kitűnik, hogy a könyvek nagyrészt Erdély más vidékeiről kerültek ide. A közel 100 possessor-bejegyzésből mindössze 16-ról mondható kisebb-nagyobb valószínűséggel, hogy szilágysági, vagy legalább is ideiglenesen ott lakó, ott szolgáló könyvtulajdonos neve. Ezekről kicsit bővebben is érdemes szólni:²⁷ már a 13. századból ismert az Ajtai, a Wajas, Vajasdi család, nemesek, tisztviselők, egyháziak egyaránt akadnak köztük. Az Angyalosiak, a Csengeriek a 16. században tűnnek fel először. Pontosan azonosíthatók: Barta János: 1794-ben szenátor, Werestói Cseri Sándor: Kolozsváron született (1801), ákosi rektor, majd szilágycsehi, zilahi református pap, közép-szolnoki esküdt, aljegyző, képviselő; Hadadi István: krasznai assessor 1712-ben; Halmágyi László: alispán, a magyarországi országgyűlés közép-szolnoki követe; Halmágyi István: királyi előttemező; Mohai János: hadadi, majd zilahi református pap; Szikszai Lajos: Szebenben is tanult, talán ő hozta magával a szebeni bejegyzésekkel ellátott könyveket vagy közülük néhányat; Sárkány Farkas: 1804–1828 között kusalyi, ippi református pap.

A könyvek többsége teológiai, egyháztörténeti mű.²⁸ Mire a könyvtárba kerültek, legtöbb elavult, de amint a mottóul kiválasztott adományozói megnyilatkozásból kiderül, a könyvek funkciója nem pusztán a legújabb szakirodalom beszerzése volt. Neves teológusok, a maguk korában nagyra értékelt szerzők munkái ezek, ráadásul egy olyan korszakból, amely a felekezet identitásának gyökereihez vezet. A 19. század elején a régi könyvek kezd már emlékezeti értéke is lenni, tárgyként is, tartami szempontból is.

Ha végigtekintünk ezen a gyűjteményen, időrendben máris az elsők közé tartozik a még nem reformátor Erasmus egyik, 1523-ban Bázelen megjelent műve (*János evangéliumához fűzött magyarázatok*, Bazel, 1523). Míg Luthernek egyetlen, Kálvinnak tizenkét műve tűnik fel, ezek többnyire exegetikai munkák. A Kálvin-művek Erdély-szintű katalógusát Ősz Előd állította össze.²⁹

Philipp Melanchthon nevével inkább kommentárok kiadásaival találkozunk e gyűjtemény keretében: Arisztotelész- és Cicero-magyarázatokat találunk, illetve a katalán humanista pedagógus Ioannes Lodovicus Vives (Juan Lluís Vives) *De anima et vita* című, pszichológiai ismereteket összegző munkájával együtt kiadott *Liber de anima* című művét (Zürich, 1563). Jelképes lehet viszont, hogy a Lutherrel közösen írt teológiai megfontolásainak (*Propositiones Theologicae...*) második, 1558-as wittenbergi kiadása szerepel a gyűjteményben. A reformáció emlékezete szempontjából fontos kötet még Ambrosius Lobwasser műve, a Dávid zoltárainak parafrázisai (*Psalmorum Davidis prophetae regii paraphrasis...*, Heidelberg, 1596), valamint Zacharias Ursinus katekizmusa (*Enchiridion catecheticum*, Oberpfalz, 1596) és Caspar Olevianus hitvallás-magyarázata (*Expositio symboli apostolici...*, Frankfurt, 1580).

Megtalálható a gyűjteményben néhány reformáció előtti mű is, például a 12. századi Petrus Lombardus püspök négy könyvből álló teológiai kurzusa (*Petri Lombardi episcopi Parisiensis libri IIII*, Párizs, 1560), illetve egy híres 15. századi egyházi író, karthauzi szerzetes, Dionysios Carthusiensis Ószövetség-kommentárjai is (*D. Dionysii Carthusiani enarrationis piae ac erudite in libros*, Köln, 1535).

Erdélyben kevésbé népszerű írók művei is jelen vannak itt: Benedictus Aretius kommentárjai az Aposolok cselekedeteihez (*Commentarii in Sacram Actuum Apostolicorum...*,

²⁷ PETRI 1901–1904. 5–6. kötetek alapján.

²⁸ DANKANITS 1974.

²⁹ ŐSZ 2014. 231–445.

Morges, 1584), Danaeus Lambertus (Lambert Danau) francia jogász és kálvinista teológus szentírásmagyarázatai (*Symboli apostolici explicatio quatuor thesibus...*, Genf, 1592), Petrus Martyrus (Peter Martyr Vermigli) firenzei professzor Sámuel könyvéhez és a Királyok könyvéhez írott magyarázatai (*In duos libros Samuelis prophetae...*, Zürich, 1567). Utóbbi egyike a leghíresebb protestáns teológusoknak, de Dankanits Ádám szerint Erdélyben ritkán lehet találkozni a műveivel.³⁰ Lelkes filológus, teológus és prédikátor volt, Juan de Valdés tanait terjesztette titokban. Elsősorban Biblia-magyarázatait és dogmatikai kommentárjait tartották értékesnek a reformáció képviselői. Műveit rendszeresen használták a teológiai oktatásban.

Filozófiai írásokat is elég nagy számban találunk e könyvek között, ezek többnyire ismert protestáns tudósok művei. Érdeemes megemlíteni Franciscus Patricius (Francesco Patrizi) olasz platonikus filozófust, aki Arisztotelész ellen hadakozik itt jelenlévő könyvében, bizonyítva, hogy Platón sokkal inkább keresztényi tanokat vallott (*Francisci Patrici discussionum perpateticarum tomi IV ...*, Bázél, 1581).

Elég kevés a nyelvtani, filológiai mű, de megtalálható a humanista Laurentius Vallának, a 15. század egyik legnagyobb filológusának, az antik világ egyik újralfelfedezőjének latin nyelvtana (*Laurentii Vallae de linguae latinae elegantia libri sex...*, Köln, 1577), mely a 16. századi nyelvtanítás tankönyve volt, de Ramus Cicero-magyarázatait is ide sorolhatjuk (*Petri Rami praelectiones in Ciceronis Orationes octo consulares*, Bázél, 1575).

A történetírás gazdagabban képviselt. Egyik Erdély-szerte is legkedveltebb mű Halikarnasszosi Dionüsziosz *Római régiségek* című munkája (*Antiquitatum sive originum romanorum libri XI.*, Bázél, 1532) és Johann Carion *Krónikájának* Melanchthon által gondozott kiadása (Velence, 1564), amely nagy szerepet játszott a protestáns történelemszemlélet alakulásában, de ide sorolhatók Platyna Bart pápa-életrajzai (*Platyne de viti maxi. ponti. historia*, Velence, 1518), Mattheus Dresserus főműve, az *Isagogae historica* (Lipce, 1591) történeti munkája. Az ókori írók közül Arisztotelész, Cicero, Herodotos, Plutarchos, Titus Livius nevével találkozhatunk.

Természettudományos mű elég kevés van – ez részben érthető is, ennek ellenére előfordulnak köztük a maguk korában értékes munkák: az olaszországi Udinében gyakorló sebész, Hieronymus Crassus orvosi könyve (*Hieronimi Crassi Utinensis doctoris chirurgi tractatus...*, Velence, 1562), amelyet az orvostörténet kompilációként tart ugyan számon,³¹ de a gyakorlati tudás számára alapvető volt, a híres térképész, Gerardus Mercator és a genfi filozófia-professzor, Mattheus Beroaldus (Matthieu Brouard) *Chronológiája* (Bázél, 1577), Orteliusnak, II. Fülöp spanyol király geográfusának *Synonimia geographica* című műve (Antwerpen, 1578), akinek 1570-ben megjelent Atlasza minden további kutatás alapjává lett.

A régi nyomtatványok mint az emlékezet őrei

A bevezetőben említett emlékezet-gesztus – azt gondolom – ezek után nem szolgál különösebb magyarázatra. A „helyei” többes száma talán igen. Mert a legegyszerűbb volna magát a könyvtárat emlékezet-helynek tartani, csakhogy az említett elzártsága miatt a

³⁰ DANKANITS 1974. 46.

³¹ PANCKOUCKE 1842. 347.

széles közönség számára nem töltheti be ezt a funkciót – csak a beavatottak vagy a kutatók ismerik úgy, hogy jártak is ott, a helyszínen. Azt hiszem, itt nehezen megvalósítható volna egy olyan kiállítás, mint amilyen a reformáció emlékévében több könyvtárban is megtörtént. Az „emlékhelyek” gyakorlatilag azok a könyvtár történetéről, az egyes kötetekről vagy kötet-csoportokról megjelenő tanulmányok, tudományos vagy népszerűsítő cikkek, amelyek itt-ott napvilágot látnak. Nem tudom, milyen terminus technicus írhatná le jól ezt az emlékezetet...

Ez a kis gyűjtemény ma már nemcsak a reformációnak állít emléket, hanem annak is, ahogyan a 19. században nagylelkű, figyelmes adományozók nemcsak hasznos, hanem jelképes könyveket felajánlva már emléket állítottak ennek a meghatározó szellemi mozgalomnak, egy kisebb közösség kultúra-igényeinek, küzdelmeinek. A róla megjelenő, belőle építkező tanulmányoknak pedig megvan az esélyük arra, hogy szintén az emlékezet helyeivé váljanak, amennyiben megfelelően befogadó olvasóközönségre találnak – pótolva akár a nyilvánosság fórumait is, amilyen például egy megemlékező kiállítás lehetne.

Emlékezhely mellett – vagy sajátos helyzetéből adódóan talán sokkal inkább – a tudás helyévé (*lieux de savoir*) válhat ez és minden hozzá hasonló gyűjtemény. Kutatásuk így olyan gesztussá válik, amely tudáshelyeket mozgat és hoz létre: Christian Jacob³² műszavának és meghatározásainak megfelelően rendelkezik mindazzal, amivel az emlékezhely; az egyetlen különbség az, hogy nincs kizárólagos nemzeti jellege, hanem lényegét tekintve komparatív igényű, és kultúrák között teremt kapcsolatot. Egy nyugat-európai, latin nyelvű, többnyire protestáns és ezen belül is elsősorban kálvini szellemet hordozó, változó tulajdonú, többnyelvű kortárs kezelők szellemi munkáján át a köztudatba kerülő gyűjtemény számára ez olyan élet-lehetőség, amely teljesen kompatibilis a digitális felhőkkel – tudáshelyekkel, vagyis a mai tudományos olvasáskultúrával és gyakorlati fordulattal (*practical turn*).³³ Szerény törekvések, mégis reménykeltő, hogy az intézményi hovatartozás ellenére is vannak olyan nem feltétlenül szakmabeli értelmiségiek, akik felmérik ennek a tudásnak és spirituális-intellektuális emlékezetnek a jelentőségét. Azt, hogy a tudás nem pusztán tartalmi elem, hanem építkezési folyamat, körforgás, közvetítés. Két helyi román újságíró a könyvtárat népszerűsítő cikkének *A zilahi kincses könyvtár* (*Biblioteca cu comori din Zalău*) címet adta.³⁴ „*A tudás helyei nem szükségszerűen épületek, se nem állandó helyek, még akkor sem, ha gyakran ebben a formában jelennek meg. A tudás helye alapvetően ilyenként alakul meg a cselekvő egyének, az eszközök, a reflexív, a grafikai, a technikai, spirituális cselekvési formák által...*”³⁵

32 JACOB 2014.

33 JACOB 2014. <http://books.openedition.org/oep/653>, 9-11. [2017.12.17.]

34 FARCAS 2015. <http://www.graiulusalajului.ro/biblioteca-cu-comori-din-zalu-a-48322> [2017.12.17.] Illetve MIREL, Matyas: Comoară din Zalău. *Caiete Silvane*, 2015 iunie (<http://www.caietesilvane.ro/articole/2712/Comoara-din-Zalau.html>) [2017.12.17.]

35 JACOB 2014. <http://books.openedition.org/oep/656>, 1. [2017.12.17.] A teljes bekezdés: *«Si l'on considère les savoirs non du point de vue de leurs contenus, mais de celui de leur processus de construction, de circulation et de transmission, à travers des pratiques, des acteurs et des instruments spécifiques, leur inscription dans l'espace est l'un des paramètres de leur intelligibilité. En tant que formes de l'activité humaine, individuelles ou sociales, en tant qu'artefacts résultant de cette activité, les savoirs sont toujours situés, non seulement dans une époque, dans une culture et dans une société, mais aussi dans des lieux particuliers, qui peuvent leur être dédiés temporairement ou de manière durable. Les lieux de savoir ne sont pas nécessairement des bâtiments ni des lieux permanents, même s'ils prennent souvent cette forme. À un niveau fondamental, un lieu de savoir est institué comme tel par les acteurs,*

Cselekvési forma volt az idős református rátoni lelkipásztor gesztusa: egy több száz éves Kálvin-kötet adományozása az éppen felívelőben lévő iskola részére, és azóta is cselekvési forma annak kézbevétele, a gyűjtemény kutatása, illetve kinccsé nyilvánítása egy egészen más kultúra képviselőjének részéről. Esély az emlékezethellyé válásra – születőben van ismét egy szimbolikus jelentés, kezd feléledni az emlékezés szándéka az elfelejtett³⁶ könyvtárral kapcsolatban.³⁷

IRODALOM

- ECO 2008 ECO, Umberto: *Memoria vegetală și alte scrieri de bibliofilie*. București, 2008.
- DANKANITS 1974 DANKANITS Ádám: *XVI. századi olvasmányok*. Bukarest, 1974.
- DÉNES 1995 DÉNES Csilla: Istoria unei biblioteci uitate, 1995 *BiblioRev* nr. 17. (<https://www.bcucuj.ro/bibliorev/arhiva/nr17/carte-biblio5.html>) [2017.12.17.]
- FARKAS 1988 FARKAS Gábor: A kollégium nagykönyvtára. In: *A Debreceni Református Kollégium története*. Szerk. BARCZA József. Budapest, 1988. 413–415.
- FARMATI 1995 FARMATI Anna: *XVI. századi nyomtatványok a Zilahi Kollégiumi Könyvtárban* [Szakdolgozat. Kézirat] BBTE–BTK, Kolozsvár, 1995.
- JACOB 2014 JACOB, Christian: *Qu'est-ce qu'un lieu de savoir?* Marseille, 2014. OpenEdition Press. doi:10.4000/books.oep.423 [2017.12.17.]
- JAKÓ 1967 JAKÓ Zsigmond: Az erdélyi értelmiség kialakulása. *Korunk*, 26. 1967. szeptember, 20–28.
- KINCS 1894 Kincs Gyula: A Zilahi Ev. Ref. Kollégium könyvtárának régi magyar nyomtatványai. In: *A Zilahi Evang. Reform. Kollégium értesítője az 1893/94. iskolai évről*. Zilah, 1894. 37–43.
- KINCS 1895 Kincs Gyula: A Zilahi Ref. kollégiumi könyvtár története. In: *A Zilahi Evang. Reform. Kollégium értesítője az 1894/95. iskolai évről*. Zilah, 1895. CCXXIII–CCXXIX.
- KOVÁCS 2007 KOVÁCS Miklós: A zilahi református kollégium könyvtára. *Honismeret*, 35. (2007):4. 74–81.
- KURTA 2011 KURTA József: Az erdélyi református kollégiumi könyvtárak államosítása és visszaigénylése. *Studia Doctorum Theologiae Protestantis*, 2. (2011) 171–184.

les instruments et les formes d'activité, réflexive, graphique, technique, spirituelle qui y prennent place, qu'il s'agisse d'une activité de production, d'objectivation ou de transmission, que cette activité soit individuelle ou collective.”

³⁶ DÉNES 1995. <https://www.bcucuj.ro/bibliorev/arhiva/nr17/carte-biblio5.html#sus> [2017.12.17.]

³⁷ Vö. NORA 2010. 27.

- MAGYARÓSI 1880 MAGYARÓSI István: *A zilahi ev. ref. anyaszentegyház története*. Kolozsvár, 1880. [A könyvtárról: pag. 23.]
- MÉSZÁROS 2014 MÉSZÁROS Márton: *Reformáció, közvetítés, nyilvánosság*. Budapest, 2014.
- MONOK 1988 *Partiumi könyvesházak, 1621–1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah*. Sajtó alá rend. FEKETE Csaba – KULCSÁR György (=BURA László) – MONOK István – VARGA András. Szerk. MONOK István – VARGA András. Budapest–Szeged, 1988, JATE–MTAK. 425–428. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14)
- NORA 2010 NORA, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2010.
- OROS–MÁRZA 2010 OROS, Ioan Maria – MÁRZA, Eva, *Dimensiuni ale culturii moderne în Țara Silvaniei (secolele XVII–XIX). Cărți și proprietari*, Cluj-Napoca–Zalău, 2010, (Bibliotheca Musei Porolissensis)
- PANCKOUCKE 1842 PANCKOUCKE, Charles-Joseph: *Dictionnaire des sciences médicales: Biographie médicale*, 3. Vol., Paris, 1842.
- PETRI 1901–1904 PETRI Mór: *Szilágy vármegye monográfiája* 1–6., 1901–1904.
- ŐSZ 2014 ŐSZ Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica. Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*. Erdélyi Múzeum Egyesület – Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2014.
- SIPOS 2012 SIPOS Gábor: *Reformata Transylvania. Az Erdélyi Református Egyház 16–18. századi történetéhez*. Kolozsvár, 2012.
- SOMOGYI 1895 SOMOGYI Jenő: *A zilahi evang. reform. kollégium története*. Zilah, 1895.
- ZAHARIA 1992 ZAHARIA Etelka: A zilahi református Wesselényi Kollégium Könyvtára. Könyvesház. A *Művelődés* melléklete, 2. (1992):1. 14–15.
- ZAHARIA 1996 ZAHARIA Etelka: A zilahi dokumentációs (volt Wesselényi Kollégium) könyvtár múltja és jelene. In: *Magyar Könyvtárosok III. Szakmai Találkozója. Budapest, 1992. augusztus 16–18. Válogatás a találkozói előadásából*. Szerk. BERKE Barnabásné – NÉMETH Mária. Budapest, 1996. 75–77. (http://vilagtalalkozo.oszk.hu/talalkozo_1992) [2017.12.17.]

Memory-gestures around the Library of the Reformed College of Zilah/Zaláu

by Anna Farmati

(Summary)

The study starts from a possessor's note found in a volume by Calvin in 1816 by the old preacher Nagy Péter who has donated this 16th century book to the school library. This symbolic gesture will be used as guide in a process of establishment of a particular memory-construction. Through the presentation of school's and library's history, and mainly through the interpretation of the catalogue of this 16th-century Latin books is built up an interpretation which specifies this library not as a *memory place*, but rather as a *science place* (Christian Jacob's term) in the context of his current use and cultural assessment.

MŰHELY

Monok István

A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei és a Muzeális Könyvtári Dokumentumok Nyilvántartása¹

Induljunk ki annak a kérdésnek a megválaszolásából, hogy miért kell egyáltalán nyilvántartani a muzeális könyvtári dokumentumokat? Sokféle szempontból adható válasz. A könyvkereskedők, illetve a könyvgyűjtők egy része is azt mondja, azért, mert anyagi értéke van, kincsképző, értékőrző. Jó befektetés, és emellett szép, tartalmilag érdekes. Ha csak ez lenne a válasz, akkor azt is mondhatnánk, hogy szervezzék meg, és végezzék el ők a nyilvántartást, nem kell ehhez közpénzeket felhasználni. A könyvtári, közgyűjteményi válasz az, hogy azért, mert nem közgyűjtemény az, amelynek nincsen nyilvántartása (katalógusa). Ha nem tudjuk, mit őrzünk, nem is létezik a gyűjtemény. Ez a válasz ugyancsak belterjesnek mondható. A katalógus ugyanis jobb akkor, ha tudjuk, miért állítjuk össze. Több, illetve sok gyűjtemény közös nyilvántartásának létrehozásához pedig több érvet tudunk felsorolni, mint azt, hogy a közgyűjtemény akkor válik közössé, ha nem csupán a dokumentumok kezelői tudják, hogy mit őriznek, hanem a kutatók, olvasók, érdeklődők is (nyilvános nyilvántartások).

Az Európai Unió kulturális és tudományos intézményeinek dolgozói – dacára annak, hogy az EU politikusai és főleg annak nagyszerű vállalkozói világa csak közös piacot kíván építeni – komolyan gondolják, hogy létezik (de mindenképpen létezett) egy kulturális Európa. Az itt élt sokféle kulturális csoport közös jellemzőkkel is bírt, és ezeknek a közös jellemzőknek a felmutatásával talán közelebb léphetünk a *consensus Europaeus*ra alapozott és nagyon is kívánatos *conscientia Europaeana* kialakulásához (pontosabban visszanyeréséhez). Európának – a nyugati kereszténység által kialakított kulturális hagyományörökítési modell szerint élt Európának – ugyanis van közös öröksége. Olyannyira, hogy ez az örökség sok ponton tagadja a nemzeti örökségek létezését. Ebben az Európában alkották – írták, fordították, adták ki, kommentálták, díszítették, illusztrálták, kötötték – azokat a szövegeket, amelyek fizikai megőrzésének feladatát ma már nem csak Európa, hanem a világ köz- és magángyűjteményei látják el. A szövegeket számtalan kis és nagyobb gyűjteményben szedték össze, amelyek aztán szétszóródtak, újabbakat alakítottak ki. Sajnálatos módon nagy arányban el is pusztultak dokumentumok, ezekre vonatkozóan vannak azonban levéltári források. A leginkább kívánatos tehát, hogy a muzeális könyvtári dokumentumokra vonatkozóan nem csupán magukat a dokumentumokat tartsuk nyilván, hanem a történetükre vonatkozó levéltári dokumentumokat is.

Európa szintjén több ilyen nagy vállalkozást indítottak el a feladatokat pragmatikusan szétválasztva. Egyelőre. Hiszen – az emberrel ellentétben – a technológia fejlődik. Már ma is, de a jövőben biztosan együttesen lehet majd kezelni azokat az adatbázisokat, amelyek az egykor volt gyűjtemények anyagát írják le, illetve azokat, amelyek a sok he-

¹ A tanulmány a „Tradíció és innováció. Muzeális gyűjteményeink helyzete, állapota, feldolgozottsága, digitalizálása” című konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. A konferencia Egyházi Könyvtárak Egyesülése (EKE) és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSZEK) szervezésében 2017. október 2-án a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Dísztermében került megrendezésre.

lyen szerteszét a világban fennmaradt gyűjteményi darabokat dokumentálják. Az európai „ernyő-vállalkozások” az *Incunabula Short Title Catalog* (ISTC)² és a *Consortium of European Research Libraries* (CERL)³ szervezte adatbázis. Említhetők specializált közös nyilvántartások is (könyvkötés, nyomdászelvény stb.). Persze ezek is olyanok, mint az egyes országok országos, illetve regionális közös katalógusai és az ezekhez viszonyított intézményi nyilvántartások: egyik közös adatbázis sem teljes, az ISTC példánynyilvántartásában a *proveniencia* adatok nincsenek meg, és sok más hiányosságot is fel lehet sorolni, ha az ideális képhez viszonyítjuk. E hiányosságok okainak vizsgálatakor közelebb jutunk ahhoz a kérdéshez, hogy miért kell országos szinten kiküszöbölni a hibákat vagy erre törekedni.

Mit jelent azonban az „országos” jelző a régi könyvek és kéziratok közös kezelésében? Ez az a kérdés, amelyben a mai országok között nézeteltérés lehet, és van is sok helyen. Hogy ne legyen, azért kezdtem a mondandómat az európai dimenzióval. Ha a kulturális örökség *appropriálása* létező jelenség, hiba lenne azt gondolni, hogy az csak a szélsőséges politikusok fejében létezik. Ők általában nehezen olvasnak, vagyis ilyen gondolataik sincsenek nagyon, hacsak nem valamelyik szakmai olvasottsággal bíró tanácsadó nem adja a szájukba a mondókát. A politikusoknak azonban rá kellene ébredniük arra, hogy nem mindegy, ki, mikor, milyen nyelvű keresőfelülettel, milyen teljességgel helyezi a világhálóra a nemzetinek gondolt kulturális örökséget dokumentáló, leíró adatokat, illetve a teljes dokumentum digitális másolatát.

Szakmai szempontból teljesen mindegynek mondható, hogy mondjuk Dudith András könyveit melyik honlapon érjük el (32 könyvtárban maradtak fenn a könyvtár ismert darabjai), de ha ez egy horvát–angol kereső felületen érhető el együtt, akkor más az üzenete, mint ha mondjuk, magyar–angol lenne ez. Vagy mondjuk lengyel–angol, jelezve, hogy Dudith Wrocław kulturális múltjához tartozik – dacára annak, hogy a sziléziai város akkor éppen inkább Breslau volt, mint Wrocław. Ideális az lenne, ha a szakemberek egyszerre, minden lehetséges helyen nyilvánosságra hoznák az ilyen rekonstruált állományokat bemutató adatbázisokat. Ma már tudjuk, hogy az 1652-ben elhunyt Czobor Imre könyvtára Mnichovo Hradiště (Münchengrätz) kastélyában (Wallenstein család), Csehországban maradt fenn. Ez a könyvtár méltán érdeklí a magyar, a szlovák, a cseh és az osztrák kollégákat. Hogy melyik ország öröksége? Mindegyiké, no meg még azoké, ahonnan a könyvek származtak, ahol a könyveket író szerzők éltek, és még sorolhatóak a szempontok, amelyek szerint ez a könyvtár is egyszerűen európai örökség.

Magától értetődik, mondanánk sokan, de legalább ennyien vannak, akik mégis szeretnének hangsúlyokat tenni, meg persze olyanok is, akik – még a szakemberek is – szeretnének dokumentumokat inkább nem elővenni, semmint hogy azok egy másik kultúrára emlékeztessenek, vagy egy másik, esetleg jelentősebb kulturális jelenlétre utaljanak. A sok ősnymtatvány vagy 16–18. századi könyv Bukarestben eszköz arra is, hogy a Valachia nyugati orientációjáról alkotott képet időben jóval előbbre helyezze. Aktuálpolitikai célként szolgál tehát az olyan katalógus, amely ezt összegzi, ha mondjuk – sokféle indokra hivatkozva – a *proveniencia* adatokat nem közlik a kötetben/adatbázisban.

A mai magyarországi *Muzeális Könyvtári Dokumentumok Nyilvántartása* tehát csak törvény szerint (*de jure*) korlátozódhat a mai Magyarország területén lévő, nyilvános gyűj-

² http://data.cerl.org/istc/_search [2018.02.27.]

³ <https://www.cerl.org/> [2018.02.27.]

teményben őrzött 1851 előtti dokumentumokra (és még azokra, amelyeket muzeálisnak nyilvánítanak), *de facto* mégis a MOKKA R és a MOKKA MS rendszert⁴ kell építeni. Itt kell összegyűjteni azokat az adatokat is, amelyek bármely katalógusban/adatbázisban előforduló hungaricumot dokumentálnak. Olyan gyűjteményekről is, amelyek ma már nem léteznek, amelyekről biztosan tudjuk, hogy elégték, megsemmisültek. Mert egy kulturális közösségnek a tudományos és kulturális horizontját dokumentálják. A MOKKA R és MOKKA MS rendszer tehát a retrospektív nemzeti bibliográfiai adatbázisra alapozódik (ez az egyik nézet, értve mind a nyelvi, területi, szerzői és tematikus hungaricumokat), ugyanakkor a rekordok másolata mellé minden egyes fennmaradt vagy valaha pontosan ismert (dokumentálhatóan megvolt) példány leírását is oda kell helyezni. A MOKKA R és MOKKA MS az egész Magyar Királyság és Erdély művelődéstörténetének könyvtörténeti részét kell, hogy dokumentálja. Ez egyben a szlovák művelődéstörténetnek és Szlovákia művelődéstörténetének is adatbázisa. És mert európai kulturális közösségekről van szó, az európai nyilvántartásokban is fel kell a rekordoknak tűnniük.

Azért is, mert a nemzeti bibliográfiai rekordokon túl a bárhonnan származó nem hungaricumokat is számba veszi, lehetőséget kínálva arra, hogy az egyes kulturális közösségek egymásra gyakorolt szellemi hatását, a könyvek keveredésének történetét is megmutathassa.

A közös cél tehát a közös örökség nyilvántartása. Ezért kell közösen dolgozni, nem csupán országon belül, és nem csak a magyarokkal együttműködni. A *Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei* katalogizálási program tehát ebbe a gondolatmenetbe illeszkedően indult. Több intézmény fogott össze az induláskor. Az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK), a piliscsabai Pázmány Péter Katolikus Egyetem régi magyarosai, a Szegedi Tudományegyetem könyvtörténészei, az egri Eszterházy Károly Egyetem könyvtárosai és határon túli intézmények. Az igazat megvallva főleg személyek, szakemberek fogtak össze, az intézményi együttműködés addig tartott, ameddig a személyek lelkesedtek.

A cél azoknak a régi könyv- és kéziratállományoknak a rendezése, katalogizálása, a leírások adatbázisba szervezése és kötetkatalógusban történő kiadása, ahol a gyűjteményekben nincsen vagy csak kevés szakember dolgozik. A munka során – mivel jellemzően fiatalok, egyetemi hallgatók vagy doktori képzésben résztvevők, illetve könyvtárosok végzik – megismerkednek egymással, a történelmi ország helyszíneivel, a területre vonatkozó szakirodalommal. A helyszíneken – és ezért is kell az intézményes keret – nem egyszerűen könyvtárrendezés folyik, hanem könyvtárak létrehozása. A kis falvakból, elnéptelenedett gyülekezetektől az egyházi központba hordták a könyveket, és ott egy újabb könyvtárat hoztak létre.

Programszerűen a Partiumban és Erdélyben folyt a munka. Emődi András a két partiumi római katolikus püspökségben (Szatmár és Nagyvárad) fizikailag rendezte a könyveket, majd kisebb segítséggel le is írta azokat. A terület szerzetesi közösségeinek is rendeztük a könyvtárait (a ferencesekét Kaplonyban, a máramarosi és nagykarolyi piaristákét Nagykarolyban). Emődi András ma a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben végez hasonló munkát.

⁴ MOKKA R = <http://www.eruditio.hu/mokka-r/>; MOKKA MS = <http://www.eruditio.hu/lectio/mokka-ms> [2018.02.27]

Erdélyben az örmény örökség feltárásába bekapcsolódott a lipcsei *Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa* (GWZO),⁵ amelynek során Erzsébetváros, Csíkszépvíz, Gyergyószentmiklós és Szamosújvár egykori örmény gyülekezeteinek könyvtárait rendeztük és katalogizáljuk. A római katolikus főegyházmegye legnagyobb gyűjteménye, a Batthyaneum Gyulafehérvárt ma még román állami gyűjtemény, a román nemzeti könyvtár része. Türelemmel dolgozunk az együttműködés lehetőségének megteremtésén. A gyulafehérvári Hittudományi Főiskolán azonban létrejött egy Fejér megyéből összehordott régi könyvanyag. Nem csupán az egyes plébániák múltját lehet ezzel dokumentálni, hanem az alvinci bulgarita ferencesek és a tövisi pálosok könyvtár-maradványa is itt került megőrzésre. A dési ferences könyvtár még a Bukarestbe vitt ősnymtatványait is visszakapta, az ott őrzött könyvtár rendezése megtörtént. A gyulafehérvárihoz hasonló, több plébánia könyveit őrző könyvtár jött létre Székelyudvarhelyen, Gyergyószentmiklóson és Karcfalván. A református egyház nagy gyűjteményei Kolozsvárt kapnak tőlünk katalogizálási segítséget, továbbá a dél-erdélyi szórványból összeszedett, Nagyenyeden kialakított könyvtár is.

A román állami intézmények anyagának feldolgozása nem a mi feladatunk, törekszünk azonban az együttműködésre. Kolozsvárt a Román Tudományos Akadémia Könyvtára, Marosvásárhelyt a Teleki Téka, Csíkszeredán a Megyei Múzeum és Sepsiszentgyörgyön a Székely Nemzeti Múzeum olyan hatalmas anyagot őriz, amelynek feldolgozása nagyobb kapacitást igényel. Fontos lenne azonban, hogy a teljes erdélyi anyag leírása másolatban a MOKKA R és MOKKA MS rendszerbe is bekerüljön. A szászok hatalmas könyvtárai is. A kisebb szász gyűjtemények, amelyek ma a lutheránus egyház kezelésében vannak, kértek és kaptak is segítséget tőlünk. Brassóban a Honter Gyülekezet és külön a Trausch Gyűjtemény katalógusa is elkészült. De lenne munka Segesvárt, Medgyesen és Nagydisznódon is.

Délvidéken kevés egyben maradt régi könyvállományt ismerünk. A zombori karmeliták rendházában rendeztük a könyvtárat és a katalógus is megjelent.

Külön nehézséget okoz a szlovákiai munkában az ottani állami szereplők idegenkedése a közreműködésünkkel kapcsolatosan. Füleken a ferences anyag leírása elkészült, de a rimaszombati református egyházi bibliotéka anyagának rekonstrukcióját nem tudtuk befejezni. A Kassai Püspöki Könyvtár anyagát (15–17. század) katalogizáltuk ugyan, de megjelentetéséhez nem kaptunk engedélyt. Az olyan nagy könyvtárak, mint a jászói premontrei vagy a szepesi káptalani, reménytelenül sok szervezési és végrehajtó munkát igényelnének.

Jól állunk viszont Burgenlandban. Németújváron található a legnagyobb, nem a fővárosban, Kismartonban lévő gyűjtemény. Itt a katalogizálást már a ferences atya, Theodor Tabernigg elvégezte, a maga szempontjai szerint. Eredményeire alapozva azonban be tudtuk fejezni a munkát. Hasonlóan a ma már Grácban őrzött kismartoni ferences anyagot pater Michael Weiss rendező munkája után katalogizáltuk. Burgenlandban a nagy kérdés és nagy feladat a kismartoni Esterházy Kastélykönyvtár anyagának megismerése. Sok munkát elvégeztünk, részkatalógusokkal jelentkezünk a közeli jövőben. (*A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei* című sorozatban megjelent katalógusokat a mellékletben közöljük.)

⁵ <http://research.uni-leipzig.de/gwzo/> [2018.02.27.]

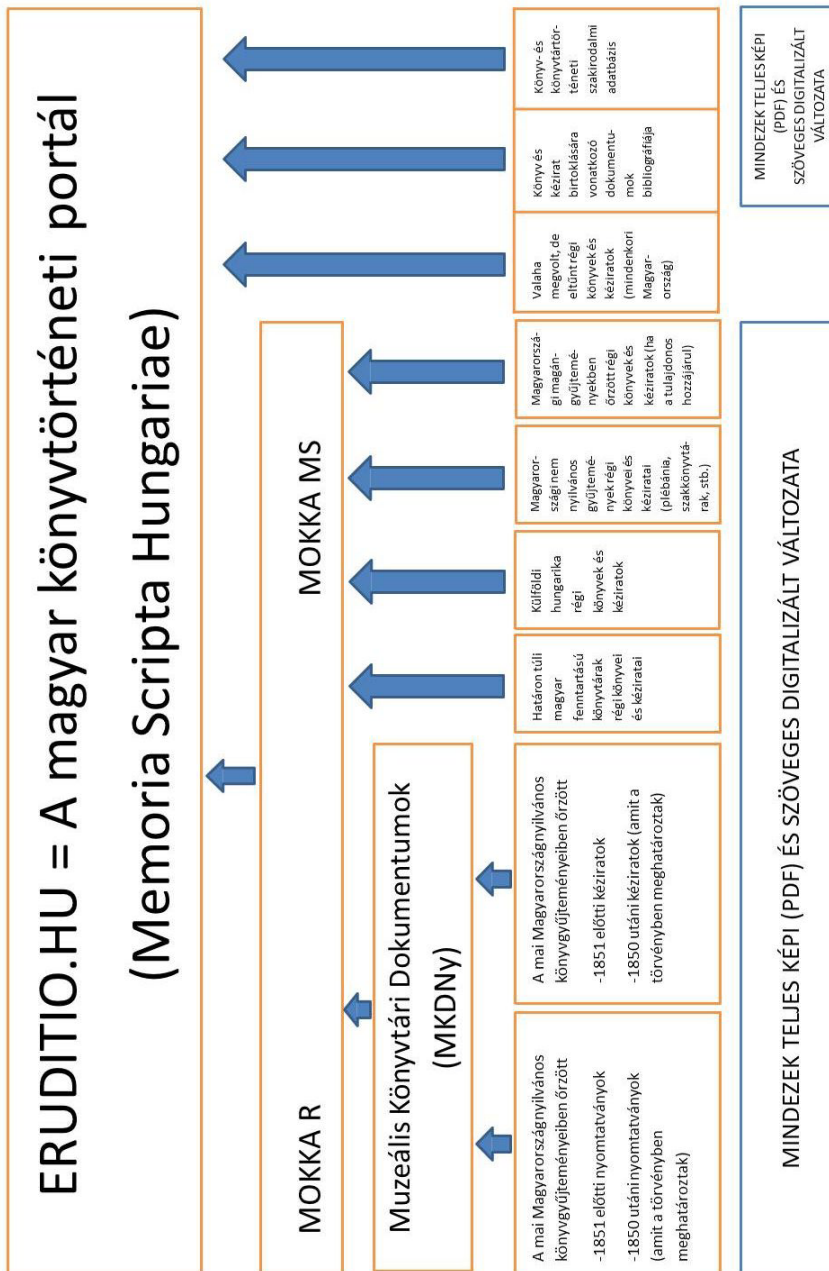
A legnagyobb hiányok azonban mégis a magunk háza táján vannak. A falusi plébániákon, parókiákon számos kisebb gyűjtemény található, sokszor rendezetlenül, de mindig katalógus nélkül. A régi könyves könyvtárosok képzésének újjászervezése mentén fontos lenne egy, az egyházakkal egyeztetett program elindítása. Részben, ahol ez indokolt, és a helyi gyülekezet szándékával nem ellenkezik, az egyházmegyei, egyházkerületi könyvtárakba kellene behordani az anyagot, részben helyben katalogizálni.

Vannak jó hírek is ez utóbbi kérdéskörrel kapcsolatban, akár esettanulmánynak is elfogadhatók. Ha Sárospatak és Sátoraljaújhely régi állományait látó körünkbe vonjuk – ez meg is történt –, akkor jól látszik az, hogy a Tiszáninnyi Református Egyházkerület Nagykönyvtára mellett figyelmet kell fordítani a pataki Szent Erzsébet Házra, a Magyar Nemzeti Múzeum Sárospataki Vármúzeum könyvgyűjteményére, a sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnáziumra, és ne feledjük el a Központi Piarista Könyvtárat sem. Nem tudjuk persze, hogy mit rejt a Tokaji Városi Múzeum Könyvtára, illetve azt sem, hogy a Sárospataki Zrínyi Ilona Városi Könyvtár, illetve az egeri Eszterházy Károly Egyetem Sárospataki Comenius Campus Könyvtára mennyi régi könyvet szedett össze, és honnan. Ha összességében nézzük az így kapott adatbázist, akkor kiadható (1) az egyes mai gyűjtemények állomány-katalógusa, (2) rekonstruálható a 17. századi sárospataki jezsuita könyvtár (van kiegészítő levéltári forrás), (3) a tokaji-sátoraljaújhelyi piarista könyvtár (van korabeli katalógus, 1798), (4) a pataki Trautsohn és Bretzenheim könyvtár, (5) adalékokat nyerhetünk a sátoraljaújhelyi pálos gyűjtemény, illetve (6) a pataki Református Kollégium Könyvtára történetéhez. És ezzel nem érintettük a terület vallási összetételének illusztrálásához nyerhető adalékokat, egy régió olvasmány- vagy éppen mecénatúra-történetének fontos pillanatait stb.

Az állami fenntartású levéltárak, múzeumok és gimnáziumok régi könyvtárait egy kérdőívvel fel kellene mérni, hogy egyáltalán képet alkothassunk, illetve egy elképzelést alakítsunk ki, milyen formában lehetne az ottani könyvtárak anyagát is a leírt gyűjtemények sorába emelni. Fontosságuk az előbbi, zempléni példán is jól látható.

A katalogizálási program jelzésszerű bemutatása visszavezet az alapvető kérdéshez. A fenntartót kell valamilyen formában meggyőzni arról, hogy a muzeális állomány katalogizálása, a katalógus nyilvánossá tétele, integrálása az országos, regionális és európai szintű nyilvántartásokba nem öncélú könyvtárszakmai érdek, hanem arról van szó, hogy vagyunk, mint a kő vagy léteünk, mint az ember. Ha előbbi, akkor nem kell katalogizálni, imitálni kell a munkát, az életet, enni, inni, szaporodni, anyagcserélni és meghalni, közben magunkat jól érezni. Ha meg utóbbi, és tudni akarjuk, hogy kik vagyunk mi, és miért vagyunk, akkor ennek a munkának az elvégzése egy fontos adalék céljaink elérésére.

Az eruditio.hu ambiciózus programként indult. A terv most ajánlott változata (1. ábra) világosan elkülöníti, mi az, amit ma, 2018-ban az Országos Széchényi Könyvtár feladatának látok (ez az MKDNY), mi az, ami az OSZK koordinációjával a könyvtári közösség feladata (MOKKA R és MOKKA MS szint), és mi az, amit a könyvtáraknak a kutatóintézetekkel, illetve a nem magyarországi könyvtárakkal közösen kellene megvalósítaniuk. De ez eruditio.hu honlap, illetve a mögötte lévő/volt/talán lesz(?) tartalmak története jelzésértékű a könyvtárügy modernizálása, illetve jövőképe szempontjából. A harmincöt éves anyaggyűjtés, folyamatos szoftver- és tartalmi fejlesztés, bővülés eltűnt ugyanis a világhálóról, miután a szoftverfejlesztés, illetve a fenntartás finanszírozása megszűnt. Technikailag még megmenthető, dolgozunk rajta. (lásd 1. ábra)

1.ábra – Az ERUDITIO.HU honlap programterve

Melléklet

A KÁRPÁT-MEDENCE MAGYAR KÖNYVTÁRAINAK RÉGI KÖNYVEI
ALTBÜCHERBESTÄNDE UNGARISCHER BIBLIOTHEKEN IM KARPATENBECKEN

HRSG. V./SOROZATSZERKESZTŐ
MONOK ISTVÁN

1. EMÖDI András: *A Nagyvárad Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya. I. Ósnyomtatványok, XVI. századi nyomtatványok, régi magyar könyvek. Katalógus.* Budapest–Akadémiai Kiadó – Egyházmegyei Könyvtár – OSZK, Nagyvárad, 2005.
2. EMÖDI András: *A Nagyvárad Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya. II. XVII. századi nyomtatványok. Katalógus.* Egyházmegyei Könyvtár–OSZK, Budapest–Nagyvárad, 2008.
3. RÁCZ Emese: *Az egykori nagyenyedi minorita rendház könyvtárának régi állománya.* OSZK – Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Budapest–Cluj Napoca, 2009.
4. MAGYAR Árpád – ZVARA Edina: *A kaplonyi ferences rendház könyvtárának régi állománya.* OSZK, Budapest, 2009.
5. EMÖDI András: *A Szatmári Római Katolikus Egyházmegye Műemlékkönyvtárának régi állománya. – Altbücherbestand der Bibliothek der Diözese in Sathmar.* Szatmári Római Katolikus Püspökség – Varadinum Script Kiadó, Nagyvárad, 2010.
6. KEVEHÁZI Katalin – VARGA András: *A Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár 1701 előtti nyomtatványai. – Altbücherbestand vor 1701 der Universitätsbibliothek-Szeged.* SZTE, Szeged, 2010.
7. MARTI Tibor: *A füleki ferences könyvtár régi könyvei.* EKF, Eger, 2012.
8. CSESZNEGI Viktória – STOHL Róbert: *A zombori kármelita rendház könyvtárának régi állománya. Katalógus.* MTA KIK – EKF, Budapest–Eger, 2015.
9. KURTA József: *A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárának régi állománya. – Altbücherbestand der Bibliothek des Protestantisch-Theologischen Instituts in Klausenburg.* PTI, Kolozsvár, 2015.
10. VARGA András: *A Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtár 1701–1800 közötti régi nyomtatványai. – Altbücherbestand zwischen 1701–1800 der Klebelsberg-Universitätsbibliothek-Szeged.* SZTE, Szeged, 2015.
11. FARKAS Katalin – VARGA András: *A Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtár 1801–1850 közötti régi nyomtatványai. – Altbücherbestand zwischen 1801–1850 der Klebelsberg-Universitätsbibliothek-Szeged.* SZTE, Szeged, 2018.

ARMENIAN CULTURAL HERITAGE IN THE CARPATIAN BASIN

ED. BY

KOVÁCS, BÁLINT – MONOK, ISTVÁN – TROEBST, STEPHAN

1. DROST-ABGARJAN, Armehuni – KOVÁCS, Bálint – MARTI, Tibor: *Catalogue of the Armenian Library in Elisabethopolis*. GWZO–EKF, Leipzig–Eger, 2011.
2. HORVÁT, Mária – LUPTÁK, Annamária – MONOK, István – NAGY, Kornél: *Catalogue of the Armenian Library in Csíkszépvíz*. MTA KIK–GWZO–EKE, Budapest–Leipzig–Eger, 2018.

Ásványi Ilona

Megmaradva-megújulva

Az egyházi-felekezeti könyvtárak helyzete, feladatai a 21. század elején

Minden könyvtártörténettel foglalkozó tudja, hogy az egyházi-felekezeti könyvtárak az egyik legrégebbi könyvtártípus, hiszen az írásbeliség kezdetén könyvtára valamely egyházi, illetve világi méltóságnak vagy közösségnek volt. Ugyancsak ismeretes a magyarországi egyházi-felekezeti gyűjtemények sorsa a „magyar történelem zivataros századaiban”.

Dolgozatunk célja, hogy rámutasson néhány, az egyházi könyvtárakban az elmúlt 25 évben történt változásra, és rövid helyzetképet adjon napjainkról. Ezért történetükből csak a 20. század második felére, az 1948, illetve az 1950 utáni sorsukra utalunk.

A második világháború, majd a „fordulat éve” (1948) és a szerzetesrendek feloszlatása (1950) után a magyarországi felekezeti könyvtárak zöme részben vagy teljesen megsemmisült, könyvraktárként létezett, vagy bezárult a nagyközönség előtt. Csupán kb. tíz könyvtár – leginkább a teremkönyvtárral is bírók – működtek korlátozottan nyilvános tudományos szakkönyvtárként, még inkább turistalátványosságként, múzeumként. Bár Magyarországon – a környező szocialista országokkal ellentétben – a zirci ciszterci és a gyöngyösi ferences könyvtár kivételével az egyházi-felekezeti könyvtárak fenntartója az egyház maradt a „szocialista politikai berendezkedés” alatt is, maga a fenntartó csak korlátozva létezhetett.

A 20. század második felében az egyházi könyvtárak mint könyvtárak kiestek a szakmai köztudatból, és kimaradtak a magyarországi könyvtári hálózatból, melynek gerincét az 1950 táján alakult megyei könyvtárak alkotják. Módszertani központként működve ez utóbbiak köré szerveződtek a közművelődési – ma településinek mondott – könyvtárak. Külön csoportot alkottak a rendszeren belül a történelmi-társadalmi berendezkedés következtében létrejött vállalati, intézményi (pl. kórházak, bíróságok stb.) és szakszervezeti könyvtárak, illetve az oktatási intézmények – közoktatástól a felsőoktatásig – könyvtárai. Kiemelt helyen álltak és állnak a könyvtári rendszerben a nemzeti kulturális vagyoni részét képező muzeális gyűjteménnyel is bíró országos könyvtárak: OSZK, ELTE Egyetemi Könyvtár, MTA könyvtára, az országos hatókörű szakkönyvtárak és az egymáshoz lazábban kapcsolódó különböző egyéb szakkönyvtárak.

Az egyházi könyvtárak tetszhalott állapotukból nagyon lassan kezdtek el éledezni a rendszerváltást követően. Ennek az oka egyrészt az, hogy egy politikai-társadalmi-ideológiai váltás után nem a kulturális terület változik meg először, hanem a „társadalmi berendezkedés”, az intézményi hálózat, az ezek alapját adó gazdaság stb. A kultúra területén is először általában az oktatás alakul át, meg a média, és csak ezután az egyéb szakágak. A másik ok a félelem volt: az egyházi intézmények megszüntetése, a keresztény emberek ellehetetlenítése, a vallásüldözés még eleven élményként és tapasztalatként élt az emberek szívében; voltak, akiknek lelkében elhalványult a hit, formálissá vált vagy megszűnt a valósággyakorlat, és felnöttek olyan nemzedékek, amelyek már nem kaptak vallásos nevelést.

Az egyház szabad működésére vonatkozó első „biztatást” az 1990-ben hatályba lépett vallásszabadságról szóló törvény¹ jelentette, mely lehetővé tette az egyházak működését különböző területeken, így a kultúra területén is.

Ahogy az országban bekövetkezett változásnak és változtatásnak is megvolt a törvényszerű sorrendje, úgy az egyház felelédésének is. Az egyház eredeti, elsődleges küldetése és feladata a pasztoráció, evangelizáció. 1990 után először a hitélet, a vallásgyakorlat vált szabadabbá.²

A hitélettel párhuzamosan másodikként az egyház másik alapfeladata, a szociális munka éledt fel. A kultúra területén először az oktatás változott, és csak ezután a többi terület: média, sajtó, kiadványok... és a sor végén következtek a közel ötven év alatt inkább „archívum” könyvtárak, levéltárak, gyűjtemények-múzeumok. A muzeális gyűjteményekkel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az egyházi *múzeumok* anyagának nagy része még a közelmúltban is mindennapi használati tárgy volt a liturgiában: miseruha, kehely... stb.; akár száz vagy kétszáz éves casulát is viseltek, használtak. Az egyházi *levéltárakban* őrzött középkori vagy akár újkori oklevelek és egyéb iratok jelentőségét nem kell hangsúlyoznunk, és az is vitathatatlan, hogy a *könyvtárak* muzeális gyűjteménye a nemzeti kulturális örökség részét képezi. Az is igaz, hogy az egyházi könyvtáraknak azért is volt raktár vagy archívum jellegük, mert szakmai öngyilkossággal ért fel, ha valaki egyházi-vallási témát választott tudományos fokozata megszerzéséért. Legfeljebb a vallási néprajz vagy a kultúrtörténet, esetleg nyelvészet vagy régi magyar irodalom felől lehetett bújtatva-rejtve becserkészni és legalább a tudományos élet valamely területén bemutatni ezeket a gyűjteményeket.

1989 után a megváltozott körülmények között nyilvánvalóvá vált, hogy gyorsabb és hatékonyabb lenne az egyházi-felekezeti könyvtárak életre keltése, ha szervezetbe tömörülnének. Így alakult meg a BETH-et³ tartva szem előtt, alig több mint 24 könyvtár

1 1990. évi IV. törvény a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról.

2 Dolgozatunk témájához nem tartozik, de érdemes elgondolkodnunk azon, hogy az elzárás és korlátozás évtizedei alatt, 1962 és 1965 között zajlott le az egyház nagy reformja, a második vatikáni zsinat, melynek állásfoglalásai csak lassan és nehezen törtek át a vasfüggönyön, és ellenzői is voltak világszerte és hazánkban is. Éppen ezért 1990-ben a hitélet és vallásgyakorlat felélesztése, megélénkítése és megújítása éppen elég nagy feladat volt.

3 Napjainkban három olyan külföldi szakmai szervezet ismert, mely az egyházi-felekezeti könyvtárakat fogja össze. Ezek: az Arbeitsgemeinschaft Katholisch-Theologischer Bibliotheken (AKThB = <http://akthb.de/> [2018.02.24.]), a német katolikus teológiai könyvtárak munkaközössége, a Bibliothèques Européennes de Théologie (BETH = <https://theo.kuleuven.be/apps/press/beth/> [2018.02.24.]), korábban Conseil International des Associations de Bibliothèques de Théologie, a teológiai könyvtárak egyesületei nemzetközi tanácsa és az American Theological Library Association (ATLA = <https://www.atla.com/Pages/default.aspx> [2018.02-24.]), az amerikai teológiai könyvtárak társasága (egyesülete). Magyarország uniós tagsága előtt kiemelt jelentőséggel bírt, hogy az Európai Unió által is elfogadott BETH, mely az európai egyházi (felekezeti) könyvtárakat fogja össze ökumenikus jelleggel, kezdettől meghívta tagjai közé az Egyházi Könyvtárak Egyesülését. A megfigyelői státusz után 2002 óta az Egyesülés rendes tagja a szervezetnek. A BETH 1996-ban és 2005-ben Magyarországon tartotta éves összejövetelét; 1996-ban Pannonhalmán, 2005-ben Debrecenben. Mindkét alkalommal több elnökségi tag jelen volt a rendezvényen. A külföldi találkozókon minden évben részt vesznek az EKE delegáltjai. 2004-ben a tisztújító közgyűlés után az egyesület az ATLA-val is kereste az együttműködés lehetőségeit, ám a nagy távolság, illetve anyagi okok miatt a személyes kapcsolattartást nem tudta vállalni a társasággal. Az AKThB-val idővel a kapcsolat elhalt, de tervezik az új kapcsolatfelvételt.

összefogásával 1994-ben az Egyházi Könyvtárak Egyesülete (EKE),⁴ mely e könyvtárceport szakmai-érdekképviseleti szervezete, ugyanakkor ökumenikus szellemiségű spirituális közösség is. Napjainkban közel 70 magyarországi és határon túli magyar könyvtár a tagja.

Az egyházi könyvtárak megújulásának anyagi fedezetét segítette az 1997-ben létrejött és 1999-től hatályos ún. *Vatikáni megállapodás*,⁵ mely biztosította az állam által évenként adott egyházi közgyűjteményi támogatást,⁶ melyet a mindenkori költségvetés függvényében kaptak és kapnak az egyházi fenntartók. Az összeg az elmúlt két évtizedben többször változott – voltak évek, amikor növekedett, és voltak, amikor drasztikusan csökkent.

Az 1997-es „kulturális törvény”⁷ már számolt az egyházi könyvtárakkal is, bár e törvény egyik újdonsága éppen abban is állt, hogy nem a korábbi tipizálást használta, hanem nyilvános és nem nyilvános könyvtárról beszélt, előírva a nyilvános könyvtárak jegyzékének vezetését. A nyilvános státuszt vállaló egyházi könyvtárak⁸ számára megnyílt az út különböző hazai, elsősorban a Nemzeti Kulturális Alap által kiírt,⁹ majd uniós pályázatokhoz is.

Az egyházi-felekezeti könyvtárak *gyűjteménye* (a muzeális könyvek mellett az adott vallásfelekezet szakirodalma), *szolgáltatásai* (gyakran intézményi ajánláshoz kötött helyben kutathatóság, fenntartói engedély a védett vagy különböző okokból zárolt anyag tanulmányozására, digitalizált másolatok rendelkezésre bocsátása, közzététel publikációs

4 Az egyesület honlapja: <http://www.eke.hu> [2017.12.05.]

Ismertető az egyesületről: ÁSVÁNYI 2004a; ÁSVÁNYI 2004b; ÁSVÁNYI 2004c; ÁSVÁNYI 2007; ÁSVÁNYI 2009; ÁSVÁNYI 2014a; ÁSVÁNYI 2014b.

5 1999. évi LXX. törvény a Magyar Köztársaság és az Apostoli Szentszék között a Katolikus Egyház magyarországi közszolgálati és hitéleti tevékenységének finanszírozásáról, valamint néhány vagyoni természetű kérdéstről 1997. június 20-án, Vatikánvárosban aláírt Megállapodás kihirdetéséről – „*Megállapodás, amely létrejött egyfelől a Magyar Köztársaság, másfelől az Apostoli Szentszék között a Katolikus Egyház magyarországi közszolgálati és hitéleti tevékenységének finanszírozásáról, valamint néhány vagyoni természetű kérdéstről*”.

6 Az egyházi közgyűjteményi támogatás összegének változása 1997 és 2016 között (év/MFt): 1997: 265,5; 1998: 300; 1999: 390; 2000: 418,4; 2001: 447,7; 2002: 479; 2003: 792,6; 2004: 792,6; 2005: 805,6; 2006: 500; 2007: 500; 2008: 325; 2009: 716; 2010: 652; 2011: 750; 2012: 750; 2013: 750; 2014: 2846; 2015: 2846; 2016: 2891,5. Az adatokból látható, hogy a támogatás összege 1997 és 2005 között növekedett, majd 2006-ban közel 40%-kal csökkent, 2007-ben stagnált, majd 2008-ban ismét 35%-kal csökkent. A 2009-ben kapott összeg az előző évekhez képest magasabb, 716 MFt, ám még mindig kevesebb volt, mint a 2005-ben kapott támogatás, és az összeg 2010-ben ismét kb. 9%-kal csökkent. 2011-ben növekedett, majd 2013-ig stagnált. 2014-ben négyszeresére emelkedett, és ez az összeg maradt 2015-ben is, 2016-ban pedig még ez a szám is növekedett.

7 1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről – 64/1999. (IV. 28.) Kormányrendelet a nyilvános könyvtárak jegyzékének vezetéséről – módosítás: 120/2014. (IV.8.) Korm. rendelet. Lásd még: 2015. évi CCVII. törvény a Nemzeti Kulturális Alapról szóló 1993. évi XXIII. törvény és a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről szóló 1997. évi CXL. törvény módosításáról.

8 ÁSVÁNYI 2014c.

9 1993. évi XXIII. törvény a Nemzeti Kulturális Alapról – 9/2006. (V. 9.) NKÖM rendelet a Nemzeti Kulturális Alapról szóló 1993. évi XXIII. törvény végrehajtásáról – 2015. évi CCVII. törvény a Nemzeti Kulturális Alapról szóló 1993. évi XXIII. törvény és a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről szóló 1997. évi CXL. törvény módosításáról.

engedéllyel stb.) és *könyvtárhasználói* (tudományos kutatók, doktori iskolások, szakdolgozók) *szakkönyvtári jellemzőket*¹⁰ mutatnak.

Ám ahhoz, hogy a rendszerváltozás után az egyházi könyvtárak újra visszakerüljenek a szakmai köztudatba, az élő és működő könyvtári rendszerbe, a nyilvános státusszal járó, vagy pusztán „a” könyvtárra, mint *közművelődési intézményre* jellemző „közszolgálati”, *közművelődési és közgyűjteményi* feladatokat is vállalniuk kellett.¹¹ Létezésüket és működésüket többek között azzal próbálták legitimizálni, hogy a hatályos alkotmányra hivatkoztak, melyben az információhoz való hozzáférés alanyi, alapvető jogként szerepelt, márpedig lehet, hogy bizonyos – akár kultúrtörténeti – információk éppen egy kódexben, ősnymtatványban maradtak fent, nem beszélve a teológiai szakirodalomról.

A következő évek feladata az lesz, hogy az egyházi könyvtárak a szakkönyvtári identitásukat erősítsék, e jellemzőket markánsan megjelenítsék és megmutassák. Ezek: *muzeális gyűjtemény, műemlékkönyvtár, így régikönyves tudományos kutatóműhely, régikönyves szakkönyvtár, másrészt teológia és segédtudományai* témában *modern szakkönyvtár*, de a teológia-tudomány – melyre állandóság és változás egyszerre jellemző – jellegéből adódóan *történeti szakkönyvtár*.

Az egyházi-felekezeti könyvtárak feladata gyűjteményük jellegéből adódóan mindig kettős volt. Egyrészt a *muzeális könyvanyag* állományvédelme, a 20–21. századi elvárásoknak megfelelő feltárása, digitalizálása, hozzáférhetővé tétele, másrészt a *modern teológiai irodalom*, nyomtatott könyvanyag és adatbázisok szerzeményezése, gondozása, szolgáltatása, szintén a mai, modern könyvtárhasználói igényeket kielégítve.

Míg állományvédelem alatt a muzeális könyvanyag esetén sokan csak restaurálásra gondolnak, a modern könyvállománnyal bírók pedig a lopásgátló rendszerekre, az egyházi-felekezeti könyvtárakban ez összetett feladat. Valóban beletartozik, mégpedig kiemelt helyen a preventív, általános állagvédelem, az egyedi restauráltatás, a tűzvédelem, a vagyonsvédelem, de a jogi védelem is – nem is annyira a szerzői jogi védelem, de a tulajdonjogi védelem, sőt a digitalizálás is, melynek elsődleges célja az, hogy óvják a védett köteteket: nem az eredeti művet kell a kutató kezébe adni hosszabb tanulmányozásra. Az 1993-ban létrejött NKA-nál az egyházi könyvtárak 1997–1998-tól, a nyilvános státuszt vállalók 1999–2000-től különösen is tudtak pályázati támogatást nyerni, főként restaurálásra. 2013-ig az egyházi-felekezeti könyvtárak éltek is ezzel a lehetőséggel, ám az utolsó években az elnyerhető összeg egyre kisebb lett, és utána ez a pályázati cél-téma szinte teljesen megszűnt. Az Egyházi Könyvtárak Egyesülése 1999-ben, Sopronban foglalkozott először komolyabban éves összejövetelén az állományvédelemmel. 2002-től az éves konferenciák tematikája úgy alakult, hogy az egyik évben szorosán vett értelemben állományvédelemmel (a gyűjtemények gondozása, prevenció, egyedi és általános restauráltatás, a gyűjtemények kultúrtörténeti értéke, általában a kulturális örökség védelme), a

¹⁰ ÁSVÁNYI 2014. 4.

A 2016-ban először, majd 2017-ben másodsor is megrendezett konferencia a magyarországi szakkönyvtárak identitáskeresését jelzi, valamint azt, hogy a nem korszakú és a sokféle szakterület és szakág miatt nagyon sokféle könyvtárat magába foglaló könyvtárcsoport keresi helyét és artikulálni igyekszik magát a magyar könyvtári rendszerben. A két szakkönyvtári seregszempléről itt tájékozódhatunk: 2016: (http://konyvtar.ksh.hu/index.php?s=seregszemle_2016) [2017.12.05.] 2017: (http://konyvtar.ksh.hu/index.php?s=seregszemle_2017) [2017.12.05.]

¹¹ ÁSVÁNYI 2011; ÁSVÁNYI 2017.

másik évben az *információ-technikai kihívásokkal* (régi gyűjtemények számítógépes katalógizálása, korszerű integrált rendszerek bevezetése, adatbázis-építés, internetes segédletek használata a könyvtári munkában, a régi és sok esetben holt anyag életre keltése, bemutatása kiállításokon és múzeumpedagógia eszközökkel, digitalizálás, az egyházi könyvtárak evangelizációs szerepe a 21. században) kapcsolatos előadásokat hallhattak a résztvevők. Ha a digitalizálást is állományvédelemnek tartjuk, közvetetten, minden második évben beszéltek állományvédelmi kérdésekről is.¹²

Átfogó felmérés az állományvédelemről az egyházi könyvtárakban 2005-ben készült.¹³ A kiértékelt felmérést szakmai jelentésként, helyzetkép-dokumentumként az Egyházi Könyvtárak Egyesülése benyújtotta a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumához. Ennek eredményeként a szokásos NKA-s pályázatokon kívül kvázi meghívásos pályázat keretében 2006-ban jelentős támogatást kaptak az egyházi könyvtárak a minisztériumtól állományvédelmi eszközök beszerzésére. 2006 és 2012 között szakfelügyeleti vizsgálatok történtek az egyházi könyvtárakban. Az alap és minőségi vizsgálatokhoz ugyanazokat a kérdőíveket használták, mint más könyvtártípusokban, de tartozott hozzá egy, a muzeális gyűjteményre vonatkozó melléklet is. A 2005-ös, az állományvédelemre vonatkozó felmérés óta több mint 10 év telt el. Szinte minden könyvtárban történt fejlesztés, változás. Különböző nagyságrendekkel folytatódott az állományvédelmi munka, különösen a restaurálás. Olykor a szükség diktálta a feladatot: beázás, penészedés. De épületrekonstrukció okán több könyvtárban megtörtént a tűz- és vagyonvédelmi rendszer kialakítása vagy korszerűsítése is.

A muzeális állomány megőrzésére irányuló állományvédelemmel egy időben, az információs kommunikációs technológia fejlődése és a 20–21. századi könyvtárhasználói-kutatói igények megváltozása miatt a 1990-es évek közepétől az egyházi könyvtárakban is elkezdődött a *számítógépes katalógizálás, feltárás*.¹⁴ 2000-re már minden egyházi

12 Konferenciák 2002 és 2014 között: 2002. Pannonhalma: *Régi és új – Az egyházi könyvtárak szerepe és feladata az információs társadalomban*; 2003. Sárospatak: *Kulturális örökség védelme*. 2004. Kalocsa: *Egyházi könyvtárak a változó hazai könyvtárügyben (Stratégia, cél, jövőkép, menedzsment)*. 2005. Csurgó: „A tudás gyökere keserű, gyümölcs pedig gyönyörűséges” (Apáczai Csere János) *Iskolai és egyházi felsőoktatási könyvtárak régen és ma*. 2005-ben az éves találkozó mellett konzultációs napot tartottak „Állományvédelem a rendőr, a biztonságtechnikai szakember, a jogszabályalkotók, a restaurátor és a könyvtáros szemszögéből” címmel. A szakmai nap címe is jelzi, hogy az állományvédelmen komplex munkát értünk. Ebben az évben történt meg a 2001-es, a kulturális örökség védelméről szóló törvény módosítása. 2006. Szeged: *A jövő korszerű könyvtárai: modernizálás műemléki környezetben, könyvtárépítés, könyvtártechnológia*. 2007. Szombathely: *Kultúra – kultusz – hagyományörzés*. 2008. Eger: *Könyvtár és kiállítás. A Biblia Éve*. 2009. Gyulafehérvár: közös konferencia a Magyar Egyházi Levéltárosok Egyesületével (MELTE) és az Egyházi Múzeumok Egyesületével (EME) 2010. Székesfehérvár: *témák: egyes egyházi gyűjteményekről és feladatokról és gyakorlatokról*. 2011. Pécs: *témák: könyvtári portálok, katalógusok, tartalomszolgáltatás, digitális könyvtárak, repozitóriumok*. 2012. Veszprém: *témák: marketing, menedzsment, pályázatok, jelenlét a médiában*, 2013. Pápa: *témák: e-könyvek, hagyományos és digitális képgyűjtemények, minősített könyvtár, arculattervezés*. 2014. Vác: *Örökségünk jövője – A 21. század kihívásai a muzeális állományok gondozásában, feldolgozásában és szolgáltatásában I–II. a következők: lásd 22. jegyzet*.

13 Eredménye a következő helyen olvasható: ÁSVÁNYI 2006.

14 A számítógépes katalógizálás bevezetéséről a következő cikkből tájékozódhatunk BARANYA–KÖVÉCS 2005a; BARANYA–KÖVÉCS 2005b; BARANYA–KÖVÉCS 2005c.

könyvtár használt valamilyen szoftvert, néhány gyűjtemény integrált rendszert.¹⁵ Az egyházi könyvtárak első közös katalógusa, a THECA¹⁶ 2000-ben jött létre, alapja a még nem integrált Orbis program volt. 2004–2005-ben szakmai napot, értekezletet és konzultációt tartottak, előkészítve az egyházi gyűjteményekben az integrált rendszerek bevezetését. Egy átfogó felmérés¹⁷ nyomán elemző szakmai anyagot nyújtott be az Egyházi Könyvtárak Egyesülése a minisztériumhoz. Részben a NKÖM támogatásának köszönhetően 2006-tól minden egyházi könyvtár integrált rendszert használ. A THECA fejlesztése 2006-ban leállt. 2009-ben indult el az UNITAS,¹⁸ az Egyházi Könyvtárak Közös Katalógusa és Információs Hírportálja. Az egyházi könyvtárak részt vesznek a hazai adatbázis-építésben (pl. MOKKA-R¹⁹), de saját gyűjteményeiket helyi adatbázisokban és nyomtatott katalógusokban is feldolgozzák.²⁰

Az állományvédelem kapcsán említettük már a *digitalizálást*, de természetesen az egyházi könyvtárakban sem ez az egyetlen oka és célja ennek az eljárásnak. A digitalizált dokumentumok elkészítése azon túl, hogy segíti a kutatók munkáját, lehetővé teszi, hogy a muzeális dokumentumokat szélesebb, bár inkább szakmai és érdeklődő közönségnek bemutassuk, például faksimile kiadványok, szövegkiadások, fordítások, akár kritikai kiadások formájában vagy elektronikus változatban. Ez utóbbi lehetővé teszi, hogy e dokumentumok bekerüljenek az intézményes oktatásba, és azt is, hogy ismeretterjesztési céllal nagyobb körben publikussá váljanak. Az igényes digitalizálás önerőből nagyon drága – színvonalas technikát, technológiát igényel, különösen a régi, védett dokumentumok esetében. Ha a nemzeti kulturális vagyont tekintjük, a muzeális gyűjtemények digitalizálására irányuló törekvésekben az egyházi könyvtárak megkerülhetetlenek, mert egyedi dokumentumokat: kódexeket, ősnymtatványokat, régi magyarországi nyomtatványokat őriznek. Ugyancsak egyedülállók az egyes egyházkerületekre, egyházmegyékre, szerzetesrendekre, adott kisebb felekezetekre vonatkozó „kvázi helyismereti” gyűjtemények, melyek az egyes egyházi könyvtárakban találhatóak. Bár az egyházi könyvtárakban pályázati támogatással, szponzori felajánlásból vagy akár önerőből történt digitalizálás, az egyházi gyűjtemények egy átfogó országos és nemzeti stratégiára várnak, melybe egyesületi szinten készek bekapcsolódni, hogy ez a munka hatékony legyen, és ne történjenek párhuzamoságok sem.

Az egyházi könyvtárak közül több modern – teológiai – gyűjteménnyel is bír, állományát gyarapítja, gondolzza, és korunk infokommunikációs elvárásainak megfelelően szolgáltatja. A szerzeményezés 1989 előtt a „vasfüggönyön” keresztül sok nehézségbe ütközött, 1990 után pedig a hiányok pótlása okozott anyagi és egyéb nehézséget. Az

15 Az első tapasztalatokról beszámoló olvasható: *Számítógépes programok az egyházi könyvtárakban* összefoglaló címmel, melyben a különböző, egyházi könyvtárakban használt szoftvereket értékeli egyházi könyvtáros kollégák: FISCHERNÉ 2001; POLOVITZERNÉ 2001; TÖRÖK 2001; VIOLA 2001.

16 Ismertetőt lásd: BROCKZY 2002; BROCKZY 2001; DRÓTOS–SOMOGYI 2007.

17 Felmérés eredménye: BARANYA–KÖVÉCS 2005a; BARANYA–KÖVÉCS 2005b; BARANYA–KÖVÉCS 2005c.

18 <https://www.unitas.hu/> Egyházi Könyvtárak Közös Katalógusa és Információs Hírportálja. Ismertető: BARANYA 2010.

19 <http://www.eruditio.hu/mokka-r/> [2018.02.24.]

20 Nyomtatott önálló katalóguskötetek: RÉTFALVI 2006; VELENCZEI 2008; BOROS 2010; W. SALGÓ 2017. Helyi, regionális kiadványban jelent meg: KREDICS 1978. Szakdolgozatként készült el: BÁN 2003. Ez a dolgozat 2010-ben kiegészült a possessor bejegyzések pontosításával, azonosításával (FONT Zsuzsa munkája). CD-ROM-on érhető el: BEREZC 2004.

állománygondozás korábban legfeljebb cédulakatalógus építését jelentette, a szolgáltatás esetlegesen nyilvántartott kölcsönzést, ritkán helyben használatot, a könyvtár használói pedig az adott felekezet lelkészei, teológiai hallgatói, hitoktatói voltak. A számítástechnika – ahogy minden technikai újdonság – anyagi és más okok miatt az egyházi könyvtárakba csak „fáziskéséssel,” lassan „szivárgott” be. Az olvasói igények gyors változása – igény a friss információkra, a legújabb szakirodalomra, adatbázisok elérhetőségére, szövegszerű, elektronikus, digitalizált változatra – az egyházi könyvtárak szolgáltatásait is megváltoztatta. A korlátozottan nyilvános tudományos szakkönyvtárak nyitottak voltak a váltásra, sok könyvtár vállalta a nyilvános státusszal járó szakmai feltételek megteremtését, és kérte felvételét a nyilvános könyvtárak jegyzékére.²¹

A középiskolai könyvtárak vitathatatlanul külön csoportot alkotnak a könyvtári hálózaton belül, ám a könyvtáros szakma és az állami fenntartó intézmények véleménye is megoszlik arról, hogy a felsőoktatási (egyetemi-főiskolai) könyvtárak külön csoport a könyvtári rendszeren belül, vagy a szakkönyvtárak közé tartoznak. Az egyházi könyvtárak nem homogén²² közösségében is külön helyet foglalnak el az oktatási intézmények könyvtárai. Az Egyházi Könyvtárak Egyesülete látószögébe a középiskolai könyvtárak közül a muzeális gyűjteménnyel bírók, illetve az egyben gyülekezeti könyvtárak tartoznak bele. A felsőoktatási könyvtárak között vannak régi, szemináriumi, az 1989 előtti évtizedekben zárt vagy egyféle állami kontroll alatt működő könyvtárak, és az 1990 után létrejötték.

Az elmúlt két évtizedben a változás, fejlődés leginkább az egyházi felsőoktatási könyvtárakban jelentkezett. A gyorsan változó informatika, telematikai technológia, a kultúra oktatásközpontú fejlődése, az olvasói igények változása, a magyar felsőoktatás átalakulása rákényszerítette ezeket a könyvtárakat, hogy megkeressék a helyüket az állami és „magán” felsőoktatási könyvtárak között; meg kellett fogalmazniuk és ki kellett alakítaniuk „identitásukat.” Az olvasói szokások megváltozása: a kurrens tartalmak gyors elérhetősége, az elektronikus tartalmak nagy tömegű megjelenése és használata, saját adatbázisok építése és részvétel külső adatbázis építésében, valamint a könyvtárlátogatók számának növekedése a szolgáltatások megújításának szükségességét vonták maguk után.

A 20. század második felében Magyarországon a könyvtárosi munkát elkötelezett, igazi hivatástudattal dolgozó könyvtárosok végezték, akiket egy adott korban, egy adott „kulturális feladatra” készítettek fel. A könyvtárak a kor technikai színvonalának és a felhasználói igényeinek viszonylag jól megfelelő gyűjteményekkel rendelkeztek, melyeket helyenként jó, helyenként európai színvonalú szolgáltatásokkal bocsátottak a könyvtárhasználók rendelkezésére. Ám a könyvtárhasználók, a könyvtárosok és leginkább a fenntartók tudatában egy 19. századi könyvtárkép élt. A politikai és gazdasági döntéshozók és intézmények érdektelennek tekintették a könyvtárügyet, a maradékelven alapuló finanszírozás nem tett lehetővé korszerű fejlesztéseket.

²¹ Az Emberi Erőforrások Minisztériuma 2014-ben elkezdte az egyházi nyilvános könyvtárak szakértői vizsgálatát, mely a nyilvános könyvtár feltételeinek vizsgálatára irányul. A 2017-ben befejeződő munkával kapcsolatban könyvtári szakértőként büszkén jegyezzük meg, hogy minden egyházi könyvtár megfelelt a nyilvános státusszal járó elvárásoknak.

²² Az egyházi könyvtárakat csoportosíthatjuk *felekezetek* szerint, de *gyűjteményük nagysága, hatóköre*, az adott *felekezet hierarchiája* (kisebb felekezeteknél, mint unitárius, evangélikus, szerb ortodox: országos hatókörű, református: egyházkerületi, gyülekezeti, katolikus: egyházmegyei), a *fenntartó intézmény* (egyetem, főiskola) vagy a *közösség* (szerzetesrend) szerint.

Az egyházi könyvtárakban a rendszerváltozást megelőző évtizedekben az oktatásból 1948 vagy 1950 után kizárt, lelkiileg ellehetetlenített tudós szerzetesek vagy a könyvtáros-ságot címként viselő papok, nővérek és lelkészfeleségek, esetleg szerzetesrendi vagy szemináriumú növendékek dolgoztak. A gyűjtemények gyarapítása külföldről esetleges volt, belföldi teológiai vagy vallásos könyvkiadás szinte nem, vagy erősen cenzúrázva létezett. Az egyházi fenntartók vagyont – mely segítségével a második világháború előtt az egyházi iskolákat, szociális intézményeket és egyéb kulturális intézményeket, például könyvtárakat tartottak fent – államosították, megmaradt költségvetésük alapfeladatuk (pasztoráció) ellátására is szűkös volt.

Az információs és kommunikációs technológia előretörése már a rendszerváltozást megelőző évtizedben a könyvtáros szakma megújulását követelte – világszerte. A könyvtár az oktatás és tanulás központja, tudásközpont lett, az információs és tudásalapú társadalom alapintézményévé vált. A könyvtárhasználóknak a szolgáltatások iránti igénye megváltozott: naprakész, pontos információkat kerestek, melyekhez gyorsan szerettek volna hozzájutni, vagyis egyre inkább minőségi szolgáltatást vártak el. A külföldi szakmai változások nem hagyták érintetlenül a hazai könyvtárügyet sem, az Európai Unió tagság terve pedig egyenesen megkövetelte az EU-konformitást a könyvtári területen is. Az 1989 után megváltozott politikai, gazdasági, társadalmi és technológiai tényezők következtében a könyvtári-információs területen először elbizonytalanodás volt tapasztalható. A nemzeti könyvtár koordináló szerepe és az addig alapvető szakmai segítséget nyújtó Könyvtártudományi és Módszertani Központ is megszűnt. A korábban működő szakmai szabályozások és központi szolgáltatások nem működtek tovább, a jogi szabályozás elavult lett. Az 1990-es évek közepétől szükségessé vált – elengedhetetlenül – a változtatás a hazai könyvtári rendszeren, a könyvtárügy stratégiáján, a jogi szabályozáson.

Ebben a változó szakmai helyzetben vált lehetővé az egyházi gyűjtemények megújítása és megújulása, sőt új egyházi könyvtárak alapítása. A könyvtárak munkatársai, idővel vezetői is fiatal – ugyan települési könyvtári munkára – képzett szakemberek lettek, akik friss szakmai tudással kerültek a könyvtárakba. Az egyházak kárptólásával a fentebb vázolt sorrendben az egyházi múzeumokra, levéltárakra és könyvtárakra is jutott némi támogatás. Az Egyházi Könyvtárak Egyesülete megteremtett egy felekezeten feletti, ökumenikus érdekképviselőt, összekötő szerepet vállalt az állami döntéshozók, a szakma és az egyházi könyvtárak között. Határozott és eltökélt fellépésével részt és helyet kért az egyházi könyvtárak számára a magyar könyvtári rendszerben, könyvtárügyben. Figyelemmel kísérte a szakmai törekvéseket, újdonságokat, részt vett országos szakmai rendezvényeken, nemzeti projektekben, szakmai egyeztetésen, értekezleten, kerekasztalon és maga is szervezett az egyházi és nem egyházi könyvtárak munkatársai számára szakmai programokat.²³

²³ <https://www.eke.hu/kozgyulesek> [2017.12.05.]; <https://www.eke.hu/szakmai-napok> [2017.12.05.]; 2015. február 26. *Szomszédolás*: Országgyűlési Könyvtár; június 29. – július 1. éves találkozó: konferencia és szakmai délelőtti: *Digitális tartalmak és szolgáltatások az egyházi és világi könyvtárakban I–II.*, helyszín: Sárospataki Római Katolikus Gyűjtemény Könyvtár; október 14. *Szomszédolás*: Ráday Könyvtár, Károly HTK Török Pál Könyvtár, ELTE Könyvtár; november 4.: *Könyvtári Közös Értékelési Keretrendszer és minőségbiztosítás a gyakorlatban – Szakfelügyelet*, szakmai nap, helyszín: Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola; 2016. február 24.: *Az egyházi könyvtárakban őrzött kódexek és kódex-fragmentumok feldolgozása és digitalizálása*, szakmai nap, helyszín: Piarista Gimnázium, Budapest; május 9–10.: *Könyvtári minőségirányítás-minőségbiztosítás, továbbképzés*, helyszín: Tihanyi Apátság; június 27–29. *Miscellanea – régi problémák, új utak, szomszédolás I–II.* éves konferencia és szakmai nap, helyszín:

Vitathatatlan része volt abban, hogy az egyházi könyvtárak visszakerültek az élő könyvtári hálózatba.

Az elmúlt lassan negyedszázadról elmondhatjuk, hogy *néhány* egyházi könyvtárban *nagyon sok és nagy változás* történt, *több* területen. Fenntartóváltás, fenntartóképviselő-változás, személyi változás a könyvtár élén és a munkatársak körében, jelentős beruházások: látogatóközpontok és kiállítóterek létesítése, épület-rekonstrukció, akadálymentesítés, raktárbővítés, ezzel együtt a tűz- és vagyonvédelmi rendszer kialakítása, olvasó- és kutatótermek kialakítása, berendezése célbútorokkal, integrált rendszerek bevezetése, a számítástechnikai infrastruktúra fejlesztése, retrospektív katalóguskonverzió, digitalizálás. *Sok könyvtárban csak kis fejlesztésekre volt mód, nem látványosan.* Egy-egy számítógép cseréjére, könyvtári bútor beszerzésére, komolyabb könyvtári szoftver beszerzésére. Ez a különbség a gyűjtemény „történeti” jelentőségétől *függ*, és nagy részben attól, hogy mennyire tekintélyes a fenntartó, illetve annak képviselője, és mennyire agilis a könyvtár vezetője, vagyis végső soron az emberi tényezőtől. Sok minden függ az anyagi helyzettől, de sok minden nem pénzkérdés, hanem munka, akarat kérdése. Ismerve egyházi könyvtáros kollégákat, a legtöbben felelős, készséges, hűséges sáfárai gyűjteményüknek.

IRODALOM

- ÁSVÁNYI 2004a ÁSVÁNYI Ilona: Tízéves az Egyházi Könyvtárak Egyesülése 1. *Könyvtári Levelezőlap*, 15. (2004):7. 5–11. (https://www.eke.hu/sites/default/files/csatolmanyok/bibliografia/2015/kl_epa00365_2004-07_005-011.pdf) [2017.12.05.]
- ÁSVÁNYI 2004b ÁSVÁNYI Ilona: Tízéves az Egyházi Könyvtárak Egyesülése 2. *Könyvtári Levelezőlap*, 15. (2004):8. 3–11. (https://www.eke.hu/sites/default/files/csatolmanyok/bibliografia/2015/kl_epa00365_2004-08_003-011.pdf) [2017.12.05.]

Szarvas; november 21. *A jog útvesztőjében, avagy hogyan legyünk naprakészek a könyvtárakat érintő törvények változásaiban*, szakmai nap, helyszín a Dr. Szent-Iványi Sándor Unitárius Gyűjtemény Könyvtára; 2017. február 16. *Adjátok meg Istennek, ami Istené* és a császárnak, ami a császáré (vö. Mt 22, 21). *Kereszt(y)énység, gazdálkodás, szervezeti kultúra*, szakmai nap, helyszín: Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola; április 25. *Habent sua fata libelli I. – Párhuzamos történetek muzeális gyűjteményekről, könyvekről, régikönyves könyvtáro-soktól, restaurátoroktól, digitalizáló szakemberektől*, szakmai nap, helyszín: Piarista Gimnázium, Budapest; május 15–17. *Igen nem szép, ami nem igen szép (Kazinczy Ferenc). A minőségbiztosítás gyakorlata a könyvtár-ban*, továbbképzés, helyszín: Ciszterci Nővérek Boldogasszony Háza Monostor, Kismaros; június 28–30. „... *kincseiből* régít és újat hoz elő.” Mt 13, 52 Az Egyházi Könyvtárak Egyesülése éves összejövedele, Konferencia: *Megújulás és hagyomány a 21. században – a könyvtári környezet értékeinek megőrzése a folyamatos fejlődés se-gítségével*. Szakmai délelőtt: *Változunk – maradunk: ... hasonlítva a házigazdához, aki kincseiből régít és újat hoz elő.*” Mt 13, 52.; október 2. *Tradíció és innováció. Muzeális gyűjteményeink helyzete, állapota, feldolgozott-sága, digitalizálása*, szakmai konferencia az Egyházi Könyvtárak Egyesülése (EKE) és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSZEK) szervezésében, helyszín: FSZEK; november 30. „... és minden módon számon tartanak” (Kosztolányi Dezső) *Barát vagy ellenség az információs kommunikációs technológia?* szakmai nap az adatvédelem-ről, helyszín: Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola.

- ÁSVÁNYI 2004b ÁSVÁNYI Ilona: Tízéves az Egyházi Könyvtárak Egyesülése 3. *Könyvtári Levelezőlap*, 15. (2004):9. 3–7. (https://www.eke.hu/sites/default/files/csatolmanyok/bibliografia/2015/kll_epa00365_2004-09_003-007.pdf) [2017.12.05.]
- ÁSVÁNYI 2006 ÁSVÁNYI Ilona: Állományvédelem egyházi könyvtárakban. *Könyvtári Levelezőlap*, 18. (2006):7. 3–11. (http://www.epa.oszk.hu/00300/00365/00056/pdf/KLL_EPA00365_2006-07_003-010.pdf) [2017.12.05.]
- ÁSVÁNYI 2007 ÁSVÁNYI Ilona: Beszámoló az Egyházi Könyvtárak Egyesülése tevékenységéről 2004 és 2007 között. *Könyvtári LevelezőLap*, 18. (2007):8. 17–23. (https://www.eke.hu/sites/default/files/csatolmanyok/bibliografia/2015/kll_epa00365_2007-08_017-023.pdf) [2017.12.05.]
- ÁSVÁNYI 2009 ÁSVÁNYI Ilona: Az Egyházi Könyvtárak Egyesülésének 15 éve különös tekintettel a 2004 és 2009 közötti időszakra. In: *15 éves az Egyházi Könyvtárak Egyesülése*. Szerk. ÁSVÁNYI Ilona. Pannonhalma, 2009.
- ÁSVÁNYI 2011 ÁSVÁNYI Ilona: Töprengések az egyházi könyvtárak sorsának változásáról. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 20. (2011):6. 3–14.
- ÁSVÁNYI 2014a ÁSVÁNYI Ilona: „... arra rendeltelek titeket, hogy munkátokkal *maradandó gyümölcsöt* hozzatok” (Jn 15,16). 20 éves az Egyházi Könyvtárak Egyesülése. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 23. (2014):9. 3–11. (<http://ki.oszk.hu/3k/2014/09/arra-rendeltelek-titeket-hogy-munkatokkal-maradando-gyumolcsot-hozzatok/#more-6507>) [2017.12.05.]
- ÁSVÁNYI 2014b ÁSVÁNYI Ilona: 20 éves az Egyházi Könyvtárak Egyesülése. *Könyvtári Levelezőlap*, 25. (2014):9. 3–9.
- ÁSVÁNYI 2014c ÁSVÁNYI Ilona: Az egyházi könyvtárak és a nyilvánosság. *Könyvtári Levelezőlap*, 25. (2014):4. 3–13.
- ÁSVÁNYI 2016 ÁSVÁNYI Ilona: Egyházi könyvtár: muzeális gyűjtemény? Tudományos könyvtár? szakkönyvtár? A KSH Könyvtár és az MKE által 2016. március 29-én rendezett „Szakkönyvtári seregszemle 2016” című konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 63. (2016):5. 198–204.
- ÁSVÁNYI 2017 ÁSVÁNYI Ilona: Újabb töprengések... az egyházi könyvtárak és az Egyházi Könyvtárak Egyesülése régi-új feladatairól. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 26. (2017):1. 3–12.

- BÁN 2003 BÁN Magdolna: *A Kecskeméti Református Egyházközség Könyvtárának Régi Magyar könyveinek számítógépes feldolgozása* (Szakdolgozat). Szeged, 2003.
- BARANYA 2010 BARANYA Péter: Egyházi könyvtárak közös katalógusa és portálja. In: *Hagyomány, egység és korszerűség: az Egyházi Könyvtárak Egyesülése 2009. november 10-i jubileumi konferenciájának előadásai*. Szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond. Debrecen, 2010. 128–132.
- BARANYA–KÖVÉCS 2005a BARANYA Péter – KÖVÉCS Ildikó: Az egyházi könyvtárak informatikai fejlettsége: egy felmérés eredményei 1. *Könyvtári Levelező/Lap*, 17 (2005):5. 3–5. (https://www.eke.hu/sites/default/files/csatolmanyok/bibliografia/2015/kll_epa00365_2005-05_003-005.pdf) [2017.12.05.]
- BARANYA–KÖVÉCS 2005b BARANYA Péter – KÖVÉCS Ildikó: Az egyházi könyvtárak informatikai fejlettsége: egy felmérés eredményei 2. *Könyvtári Levelező/Lap*, 17 (2005):6. 3–5. (https://www.eke.hu/sites/default/files/csatolmanyok/bibliografia/2015/kll_epa00365_2005-06_003-005.pdf) [2017.12.05.]
- BARANYA–KÖVÉCS 2005c BARANYA Péter – KÖVÉCS Ildikó: Az egyházi könyvtárak informatikai fejlettsége: egy felmérés eredményei 3. *Könyvtári Levelező/Lap*, 17 (2005):7. 14–16. (https://www.eke.hu/sites/default/files/csatolmanyok/bibliografia/2015/kll_epa00365_2005-07_014-016.pdf) [2017.12.05.]
- BERECZ 2004 BERECZ Ágnes: *A Ráday Gyűjtemény ősnymtatványai és válogatott könyvritkaságai* (CD-ROM). Budapest, 2004.
- BOROS 2010 *A Váci Egyházmegyei Könyvtár ősnymtatványai = Catalogus Incunabulorum, Quae Bibliotheca Dioecesis Vaciensis*. Asservantur BOROS István. Vác, 2010.
- BROCZKY 2001 BROCZKY István: THECA. Internet keresőfelület az Orbis adatbáziskezelővel feldolgozott könyvtári adatokhoz. In: *Egyházi Könyvtárak Egyesülése. Névtár 2001*. Pannonhalma, 2001. 11–13.
- BROCZKY 2002 BROCZKY István: Egyházi könyvtárak internetes adatbázisa – THECA. *Könyvtári Levelező/lap*, 14. (2002):1. 15. (https://www.eke.hu/sites/default/files/csatolmanyok/bibliografia/2015/kll_epa00365_2002-01_015-017.pdf) [2017.12.05.]
- DRÓTOS–SOMOGYI 2007 DRÓTOS László – SOMOGYI Tamás: Adattármustra. Közös katalógusok. Theca. *Tudományos és Műszaki Tájékoztató*, 54. (2007):5. 215–216. (https://www.eke.hu/sites/default/files/csatolmanyok/bibliografia/2015/tmt_theca.pdf) [2017.12.05.]

- FISCHERNÉ 2001 FISCHERNÉ GRÓCZ Zita: Orbis. In: *Egyházi Könyvtárak Egyesülése. Névtár 2001*. Pannonhalma, 2001. 14–15.
- KREDICS 1978 KREDICS László: Ősnyomtatványok és antikvák a veszprémi püspöki könyvtárban [sic]. In: *A veszprém megyei múzeumok közleményei 13. Történelem*. Szerk. KRALOVÁNSZKY Alán – PALÁGYI Sylvia. Veszprém, 1978. 149–170.
- POLOVITZERNÉ 2001 POLOVITZERNÉ ANTAL Mónika: TINLIB integrált könyvtári rendszer. In: *Egyházi Könyvtárak Egyesülése. Névtár 2001*. Pannonhalma, 2001. 16–19.
- RÉTFALVI 2006 *Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár ősnyomtatványainak és antikváinak katalógusa = Catalogus incunabulorum et librorum sedecimo saeculo impressorum qui in Bibliotheca Dioecesis Sabariensis asservantur*. Összeáll./composuit RÉTFALVI Gábor. Szombathely, 2006.
- TÖRÖK 2001 TÖRÖK Beáta: A Corvina integrált könyvtári rendszer. In: *Egyházi Könyvtárak Egyesülése. Névtár 2001*. Pannonhalma, 2001. 20–21.
- VELENCZEI 2008 *A Székesfehérvári Püspöki Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa = Catalogus librorum ante 1601 impressorum, qui in Bibliotheca Episcopatus Alba-Regalensis*. Asservantur VELENCZEI Katalin. Budapest, 2008.
- VIOLA 2001 VIOLA Ernő: Szirén program. In: *Egyházi Könyvtárak Egyesülése. Névtár 2001*. Pannonhalma, 2001. 21–23.
- W. SALGÓ 2017 *A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár ősnyomtatványai = Incunabula Bibliothecae Sancti Martini de Sacro Monte Pannoniae: PFK-INC*. Összeáll. W. SALGÓ Ágnes. Pannonhalma, 2017.

Domokos Gyöngyi

Régi magyar adatbázisok és online könyves táruk¹

Nem is olyan régen a könyvek nagyrészt még csak papírlapokra nyomtatott betűk formájában juthattak el az olvasókhöz. Ekkor még eldugott kutatótermek és könyvtáráépületek szolgálták a források legfőbb lelőhelyéül a kutatók és az olvasóközönség többi tagjai számára a régi szövegek tanulmányozásához. A 20. század végétől azonban egy új tendencia ütötte fel a fejét: a digitalizáció. A digitális világ térnyerésével a szövegek lassanként a virtuális közeg részeivé váltak és válnak napjainkban is. A Gutenberg-galaxis végét azonban még korántsem jelentheti ez a mediális váltás. A könyv nem pusztul el, csak átalakul. Újraértelmeződik egy virtuális térben, mely során háttérbe kerül a linearitás, és a hypertext-jelleg² révén a szövegek olyan értelmezési keretekbe kerülnek, amelyekre korábban még nem kerülhetett sor. A médiaváltás hatására a szövegek jellege is megváltozik. Ugyanez a folyamat ment végbe a régi magyar szövegek elektronikus térbe való belépése esetében is. A katalógusok helyébe lépő adatbázisok nagy mértékben hozzájárultak a forrásgyűjtések felgyorsulásához, és a keresőfunkciók variábilis volta a kutatások korábban megvalósíthatatlannak tűnő lehetőségeit váltotta valóra. A digitalizáció egyik legfontosabb funkciója azonban mégis a megőrzés, a szövegek konzerválása, amely különösen a veszendőbb régi opuszok esetében bír nagy jelentőséggel. Ezek hordozóeszközei kezdetben a CD-ROM-ok voltak, melyek először még csak adatbázisokat tartalmaztak. Az első teljes szövegű CD-ROM-os adatbázis 1992-ben jelent meg,³ és a szöveg a Biblia volt. Majd a hordozóeszközök minimalizációjával és az információmegosztás nemes égisze alatt a könyves táruk és adatbázisok rövid idő alatt a digitális tér részeivé válnak, és a központi finanszírozás útja felé haladva lassanként mindenki számára elérhetőek lesznek az információs társadalomban. Ugyanakkor a szövegek közötti átjárhatóság, a hypertext-jelleg előnyei mellett az új média, a digitális tér nem képes azzal a stabilitással bírni, amellyel egy papíralapú hordozó rendelkezik. A hálózati szövegkiadások nem alkotnak egy lezárt egységet, egyik legjellemzőbb tulajdonságuk a változás.⁴ Emellett ugyanakkor szerverektől függenek, amelyek ugyancsak nem a stabilitásukról ismertek. Így különösen nagy nehézségekbe ütközik az a feladat, hogy feltérképezésre kerüljenek azok az adatbázisok és könyves táruk, melyek tárgyát a régi magyar szövegek képezik. Ennek a tanulmánynak a célja pontosan ez, átfogó kép adása a mai régi magyar szövegekkel foglalkozó adatbázisokról és könyves tárukról, melyek segítségül szolgálhatnak a kutatómunkában, s egszersmind

1 A témában közreadott hasznos információkért és az önzetlen segítségnyújtásáért ezúton szeretnék hálás köszönetet mondani Kőszeghy Péternek és Maróthy Szilviának.

2 MCGANN 2004; SZÜTS é. n.

3 „[N]em hiszek a szövegek digitalizálható voltában, hanem úgy tartom, hogy minden betű írás évezredek óta eleve digitális, és a szövegdigitalizálás nem egyéb, mint a szövegnek egy másik halmazba való, kölcsönösen egyértelmű leképezése, magyarul: pontos másolás. A digitalizálás jel-jel megfeleltetésként való értelmezése azonban nem eléggé pontos: helyesebb lenne jel-szám megfeleltetésre korlátozni értelmét (ez még korántsem elfordul az évezredek történelmi tapasztalattól).” HORVÁTH 2004.

4 MARÓTHY é.n/b; ORLOVSKY 2004a.

ismertebbé tehetik a régi magyar szövegeket a széles olvasóközönség számára. A következőkben először a régi könyves adatbázisokról, majd a régi magyar irodalmi szövegeket őrző könyves tárukról törekszem adni egy átfogó útmutatót.

Régi könyves adatbázisok

Régi könyves adatbázisok alatt azokat a strukturált információhalmazokat értem, melyek alapjául régi magyar szövegek szolgálnak, és egy elektronikus közegben adatbáziskezelők révén kereshetők. Jelenleg számtalan ilyen elektronikus adatbázis létezik, melynek tárgya a régi magyar szövegek valamely meghatározott csoportja. Ezek az adatbázisok többnyire egyetemek vagy könyvtárak keretein belül megvalósított projektek eredményei. A következőkben ezekből kerül kiragadásra néhány jelentős példa.

Répertoire de la poésie hongroise ancienne (RPHA, régi magyar versek adatbázisa 1600-ig)⁵

RPHA :: [forrásjegyzék] :: [összetett keresés]

mező szerinti keresés

RPHA azonosító szám

szerző vezeték és keresztnéve

incipit

cím+

akrostichon --

énekelts vers vagy szövegvers? --

szignáltság --

teljes-e a vers szövege? --

terjedelem --

kolofon --

rímképlet

szótagszám

metrumtípus --

metrum

refrénszerkezet --

műfaj

évszám pontosan

megjegyzés

felekezeti megoszlás --

--

--

rendezés Növekvő

1. kép – Az RPHA keresőmezők összetett keresés esetén

Az RPHA az első jelentősebb régi magyar szövegekkel foglalkozó adatbázis, mely egyben egy nagymértékű paradigmaváltáshoz is vezet a médiaváltás során kialakult új szövegfelfogás kialakulásában. A Horváth Iván főszerkesztésében készült repertórium az 1601 előtti magyar versek és az ezeket magában foglaló 1701 előtti kéziratok és nyomtatványok rekordjait tartalmazza. A plurális szöveg fogalmának bevezetése⁶ révén a szöveg egyes tulajdonságai változók, és ennek következtében az egyes előfordulások különféle értékeket

vehetnek fel: „A szövegnek nincs egyetlen állandó tulajdonsága sem: a magas irodalom és a népköltészet közötti különbség csupán fokozati. Az RPHA-csoport relációs adatmodellje megengedi, hogy egy szöveghez több (kézírásos vagy nyomtatott) könyv, egy könyvhöz több szöveg tartozzék.”⁷

Az adatfelvétel egysége a könyvtári adatbázisokkal ellentétben nem a könyv, és az irodalomtudományok gyakran alkalmazott metodikájával szemben nem is a szöveg, hanem

5 Az adatbázis elérhetősége: <http://rpha.oszk.hu/> [2018.01.14.]

6 CERQUIGLINI 1999; HORVÁTH 1994; HORVÁTH 2004.

7 HORVÁTH 2004.

RPHA :: [forrásjegyzék] :: [mező szerinti keresés]

összetett keresés

keresés	rpha	
ÉS	rpha	
ÉS	rpha	
ÉS	rpha	
ÉS	rpha	

v18-/t: 16 találat

1.) **RPHA 0373**

kezdősor „Emlékezzünk, én uraim, régen lett dologról...”
 cím Rusztán császár históriája
 szerző Drávamelléki Névtelen
 eredeti nyelv lat
 szerzetés ideje nem később, mint 1600
 ének/szöveg? énekvers
 műfaj [világi](#) > [história](#) > [elbeszélő](#) > [kitalált történetmondás](#)
 terjedelem 226 versszak
 metrum típus Szótagszámláló, izo-strofikus,
 rímképlet AAAAA
 szótagszám 14141414

2.) **RPHA 0381**

kezdősor „Én lelkezkém, búdosócskám, hízelkedőcském...”
 cím Idézet
 szerző Magyar István
 eredeti nyelv lat
 szerzetés ideje 1595-1600
 ének/szöveg? szövegers
 műfaj [vallásos](#) > [nem história](#) > [mindennapi vagy ünnepnapi lelki ének](#) >
[világi](#) > [nem história](#) > [morális vagy politikai](#) > [humanista iskola](#) > [idézet](#)
 terjedelem 5 sor

2. kép – RPHA példa összetett keresésre

„könyv és szöveg egyszeri találkozása”.⁸ A repertórium összetett keresési funkciójában a rekordok különféle variációi adnak lehetőséget a szövegek adatainak kombinálására.

Az 1992-ben még kezdetleges állapotban napvilágot látó repertórium azóta több technológiai újításon esett át, a CDS/ISIS-t SQL váltotta fel, az adatbázis pedig a magyar mellett angol, francia és német nyelven is elérhető. A rekordok közül a műfajok nem mint önálló műfajnevek struktúrálnak a rendszerben, hanem egy műfajra révén. Minthogy egy vers több műfajba is sorolható, a műfaji besorolást leíró mező ismételtető. A fa két alapága a vallásos és világi, kialakításának alapját pedig *A magyar irodalom*

története akadémiai kézikönyv műfajrendszere képezi. A keresés mezők szerint és összetett keresés formájában is lehetséges, és a variációk a rekordok kiszűrésére szabadon választhatók.

A magyar régiség művelődéstörténetének adatbázisa (MaMüL)⁹

Bejegyzett műve

Kijelölt kiadások Oldal nyomonlása Minden oldalt nyomonl. Részletes keresés Találat exportálása

Magyar Művelődéstörténeti Lexikon » Magyar Művelődéstörténeti Lexikon Magyar emlékek kiállításán » Naplók és emlékiratok (18. századig) » Beállítások »

Bármely mező Tártható Keresés Rekordok száma: 6960 Oldal: 1 Oldal: 383 Rekordok per lap: 20

Kijelölt kiadások Kijelölt nyomonlása

Cím	Alkím	Enkiképzés típusa	Tárgyszó
közigazgatás		alkotmánytörténet; oszmán-török	államszervezet
szentkorona-eszme		eszméletörténet	politikai eszme; vallási eszme
szentkorona-tan		eszméletörténet	politikai eszme
Magyar Királyság			
Magyarország	lat. Hungaria, ném. Ungarn, Ungern	történeti földrajz	állam
Erdélyi Fejedelemség	lat. Principatus Transylvaniae	történeti földrajz	állam
reformáció	általános bevezetés	vallástörténet	vallási mozgalom
az evangélikus egyház története		vallástörténet	egyház történet; protestáns
a református (kálvinista) egyház története		vallástörténet	egyház történet; protestáns
az unitárius egyház története		vallástörténet	egyház történet; protestáns
radikális reformáció		vallástörténet	vallási mozgalom
defter			
defterdár			
vilájet			

3. kép – A MaMüL keresőmezők összetett keresés esetén

⁸ HORVÁTH 2004; TURI 1993.

⁹ Az adatbázis elérhetősége: <http://mamul.btk.mta.hu/> [2018.01.14.]

Ez az adatbázis jelenleg a régi magyar szövegek egyik legjelentősebb tárházát nyújtja a kutatók számára. Alapjául a 13+1 kötetes *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* (MaMüL)¹⁰ szolgált, melyet a 16–17. századi naplók és emlékiratok, valamint a Magyar emlékek külföldön adatbázisa egészít ki. A Kőszeghy Péter főszerkesztésében 2013-ban induló digitális projekt MTA és OTKA támogatással valósult meg. A 2006-ban elkészült verzió a kezdetektől a 18. század végéig keletkezett szövegekről készült több ezer egymással összefüggő szócikk révén már egy komplex kultúrtörténeti hálót képes nyújtani a felhasználók számára. Az adatbázis egy gördülékeny és gyors regisztrációt követően azonnal elérhetővé válhat bárki számára. A más MySQL és PHP alapú adatbázisokhoz hasonlóan a MaMüL digitális verziója is a keresési kombinációk nagy számát teszi lehetővé: időszakokra, művekre, műfajokra, személyre, eseményre és földrajzi helyre egyaránt egy kiterjedt találati listát képes nyújtani.

Az adatbázisok átjárhatóságát adja, hogy a „Bármely beállítás” során a keresés minden adatbázisra kiterjed, kivéve az „Enciklopédikus besorolás” és a „Tárgyszó” menüpontban. Ez utóbbiban tartalmi keresésre is mód nyílik. Példának okáért, ha a keresési szónak a „törté”-t adjuk meg, a történeti, történelmi etc. jellegű enciklopédikus minősítések mind-egyikét megkapjuk. A második keresési mező pedig hozzájárul a beállítás pontosításához. Itt meghatározhatjuk a keresésben egy általunk megadott időpont értelmezési kereteit is. Abban az esetben, ha az első mezőben a „születési helye/ideje” lehetőség kerül kiválasztásra, a másodikban pedig a „kevesebb mint”, a kereső mezőben pedig az „1550” kerül beillesztésre, az 1550 előtt született szerzők és keletkezett fogalmak rekordjainak listáját kapjuk végeredményül.

Ugyanakkor ha a második mezőben a „Tartalmaz” kerül beállításra, a megadott adatbázisokban meghatározott szavakra irányul a keresés. Ha például valaki a ló szóra kíván rákeresni, a rendszer¹¹ képes dekódolni a különbségeket az o, ó, ö, ő vagy u, ú, ü, ű etc. karakterek között.

Az összetett keresés funkció a párhuzamosan létező tematikus és lexikális keresésekből következően képes megszüntetni a lexikon és az enciklopédia között papíralapon még fennálló különbségeket, amihez az enciklopédikus besoroláshoz szükséges címszavak is segítségül szolgálnak.

The screenshot shows the search results page for 'solyom' in the MaMüL database. The search criteria are: 'Bármely mező' (Any field), 'Tartalmaz' (Contains), and '1550' (Before 1550). The results table has columns for 'ABC', 'Címlet', 'Alcím', 'Fajtkategória', 'Téma', and 'Tárgyszó'. The search results are as follows:

ABC	Címlet	Alcím	Fajtkategória	Téma	Tárgyszó
☐	személynevek		nyelvészet	nyelvészet	tulajdonnév
☐	Százecské-miscellánia	1755 k.; Szeged, Egyetemi Kvt., MS 394	irodalomtörténet	irodalomtörténet	versgyűjtemény
☐	sólyom		szimbolika	szimbolika	állatszimbólum
☐	lovagrend		vallástörténet	vallástörténet	lovagrend
☐	Szíveket újító bokoréta	1770; ismeretlen helyen	irodalomtörténet	irodalomtörténet	versgyűjtemény
☐	világi dalköltés		irodalomtörténet; zenetörténet	irodalomtörténet; zenetörténet	világi zene
☐	Bocskor-kódex	1716–1739; Kolozsvár, Egyetemi Kvt., Ms. 12	irodalomtörténet	irodalomtörténet	versgyűjtemény
☐	turulómonda		irodalomtörténet	irodalomtörténet	monda
☐	ötvség		művészettörténet; ötvösség	művészettörténet; ötvösség	művesség
☐	Világi énekek és versek B. P.	1800; OSZK, Quart. Hung. 2910	irodalomtörténet	irodalomtörténet	versgyűjtemény
☐	Vízkeleti-kódex	1764 k.; Szeged, Egyetemi Kvt., MS 352	irodalomtörténet	irodalomtörténet	versgyűjtemény
☐	ágyú		hadtörténet	hadtörténet	fegyver; lőfegyver
☐	vadászfegyverek, vadászeszközök		vadászat	vadászat	vadászfegyver
☐	ivóedény		???	???	asztali edény
☐	Gálzécsci István	Gálzécscs?, 7–?, 1543 k.	irodalomtörténet	irodalomtörténet	személy
☐	vadászat		agrártörténet; vadászat	agrártörténet; vadászat	természeti gazdálkodás
☐	ősválás		néphit	néphit	ősválás
☐	solymszát		vadászat	vadászat	

4. kép – MaMüL keresési példa, „solyom” (<http://mamul.btk.mta.hu/>) [2018. 01.14.]

¹⁰ A MaMüL első munkálatai 1993-ban vették kezdetüket a Balassi Kiadóban. Az első kötet 2003-ban látott napvilágot, az utolsó pedig 2012-ben, majd a végső, mely már csak mutatókat tartalmaz, 2014-ben.

¹¹ Ez az úgynevezett UTF-8 kódolás.

The screenshot shows the interface of the Magyar Mivéledeztörténeti Lexikon (MaMüL). At the top, there are navigation buttons: 'Kijelentkezés', 'Oldal nyomatása', 'Minden oldalt nyomat', 'Részletes keresés', and 'Találat exportálása'. Below these are tabs for 'Magyar Mivéledeztörténeti Lexikon > Enciklopédikus bevezetés', 'Magyar emlékek kiállítás', 'Naplók és emlékiratok (18. századig)', and 'Hozzászólás'. A search bar contains 'Bármely mesé' and 'Tartalmaz' with a search icon. Below the search bar, there are buttons for 'Kijelöltek exportálása' and 'Kijelöltek nyomatása'. The main content area is a table with columns 'ID', 'Enciklopédikus bevezetés', and 'Adatbázis'. The table lists 19 items, each with a checkbox and a magnifying glass icon.

ID	Enciklopédikus bevezetés	Adatbázis
☐	24 tánc történet	
☐	25 táplálkozástörténet	
☐	30 utazás	
☐	70 etnikum	
☐	75 Naplói	
☐	76 orvostörténet	
☐	91 politika	
☐	95 vadászat	
☐	97 heraldika	
☐	108 Vizsgazdalkodás	
☐	127 Statisztika	
☐	129 kronológia	
☐	133 nyelvészet; oktatástörténet	
☐	136 művészettörténet: festészet	
☐	137 művészettörténet: grafika	
☐	138 uralkodó; irodalomtörténet	
☐	139 irodalomtörténet	

5. kép – MaMüL lexikon és enciklopédia egyben

Kétségtelenül megállapítható tehát, hogy a Magyar Tudományos Akadémiának ez az adatbázisa pótolhatatlannak tekinthető egy régi magyar szövegekkel foglalkozó szakember számára, ugyanakkor hiteles adatforrássul szolgálhat bárkinek, aki autentikus forrásból kívánja tudását gazdagítani.

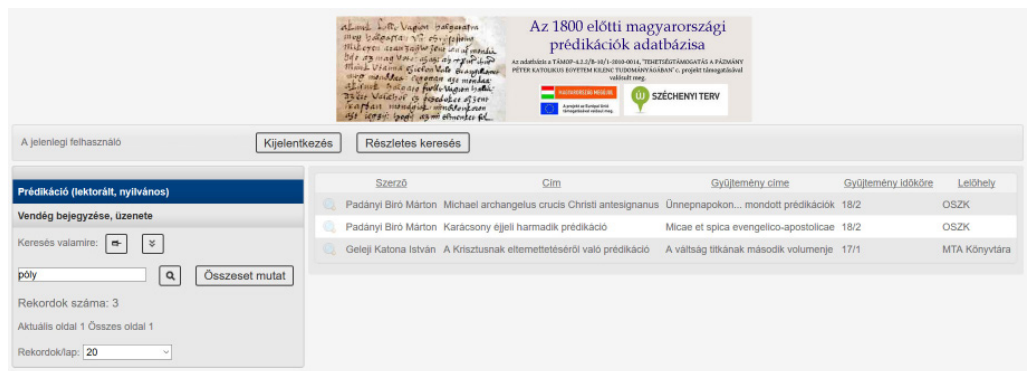
Az 1800 előtti magyar prédikációk adatbankja; Az 1800 előtti magyarországi imádságok adatbázisa; Az 1800 előtti magyarországi népelemek adatbázisa¹²

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem három párhuzamosan futó adatbázisprojektjének keretén belül a Balassi Kiadó révén készült el és 2013 óta kerül feltöltésre az 1800 előtti prédikációk, imádságok, valamint magyarországi népelemek adatbázisa. Amint az adatbázisok nevei is mutatják, a tanulmányozható szövegek köre az 1800 előtti magyarországi prédikációkra, imákra és népelemekre szűkül nyelvtől függetlenül. A belépés során a felhasználók két csoportját különítik el: a kutatók és az érdeklődők körét. A különbség leginkább a felhasználói jogosultság kérdésében mutatkozik meg. Az úgynevezett „érdeklődő” vagy „vendég” használhatja a keresőprogramot és annak kibővített változatát, adatokat exportálhat Word, Excel és XML formátumban. Megjegyzéseket, üzeneteket írhat az adatbázis készítőinek, azonban a kutatóknak fenntartott, még lektorálásra váró vagy nem publikusnak szánt adatok mezői rejtve maradnak előtte. Ezzel szemben a kutató adott jelszavától függően felviheti, módosíthatja vagy éppen törölheti saját adatait, míg a lektor másokét is.

Az adatbázis mindkét esetben képes a keresőbe helyezett bármilyen alapadatra (pl. szerző, cím, évszám, szó/szótöredék) megfelelően listázni, például ha a keresőbe a „póly” szótöredék kerül, a legördülő menüben azonnal láthatóvá válik a találati lehetőségek címe.

¹² Az adatbázisok elérhetősége: <https://btk.ppke.hu/tudomanyos-kozelet/palyazatok/tamop/tamop-4-2-2-b-10-1-2010-0014/irodalomtudomanyi-doktori-iskola/adatbazisok> [2018.01.14.]

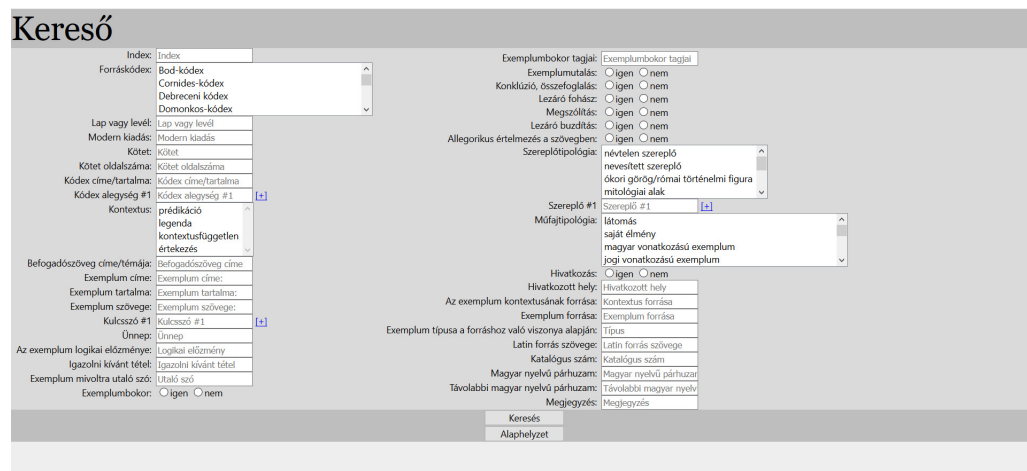
A listázás során pedig az összesített rekordok gyűjteményének címe, időköre és lelőhelye is ismertté válik.

6. kép – Keresési példa az 1800 előtti magyarországi prédikációk adatbázisára

Az adatbázis értékét növeli a „Részletes keresés” funkció, mely több mint 70 adat kombinálhatóságát teszi lehetővé, többek között a szerzetesi rend, illusztráció vagy akár a faksimile kiadások időköre.

Régi Magyar Exemplumok adatbázisa (RMEx)¹³

7. kép – Az RMEx összetett keresője

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem (továbbiakban ELTE) Régi Magyar Irodalom Tanszékének adatbázisa Bartók Zsófia Ágnes szerkesztésében többek között egy oktatásba integrált műhelymunka formájában valósult meg. A projekt 2012/2013-ban vette kezdetét, a Régi Magyar Exemplumadatbázis pedig 2014 októberében vált elérhetővé a felhasználók számára. Az adatbázis alapját Szabó Zsuzsanna és Gergely Magdolna szakdolgozatainak keretein belül elkészített katalógusai képezik. A Régi Magyar Exemplumadatbázis három fő szempontot alkalmazva írja le a nyelvemlékkódexek exemplumait: 1. a forrással

¹³ Az adatbázis elérhetősége: <http://sermones.elte.hu/exemplumadatbazis/> [2018.01.14.]

és a kontextussal kapcsolatos adatok; 2. az exemplum formai és tartalmi adatai; 3. párhuzamos szövegekhez kapcsolódó információk. A keresőfunkció során felkínált rekordok tárháza így tehát különféle horizontokat képes érinteni.

A rekordok között az eldöntendő, kiegészítendő mezők mellett a legördülő menüsor is segítségül szolgál a felhasználó számára. A hash jellel megjelölt mezők további bővítéseket tesznek lehetővé. Erre szolgál például az exemplumokban fellelhető szereplők nevére való rákeresés, a kulcsszavak, valamint a szereplő- és műfajtipológia. A rekordok a mező kitöltésének folyamatában már láthatók és szelektálhatók, így ha példának okáért a „Szereplő 1” keresőmezőben a b betű kerül beírásra, ott láthatóvá válik Blancus, bononiai fráter János az egyes szerepkört (beteg fráter, bíboros) vagy attribútumot (Bujaság, Békesség) felöltő szereplői nevek mellett. A keresést követően megjelenő találatok megnyitásával egy minden rekordot magában foglaló adatlapot kapunk. Ha például a kulcsszavas keresőmezőben a nyelvű szóra indítunk keresést, az adott találat a következő adatlapot adja ki:

0057a	
Forráskódex: Bod-kódex	Exemplum szövege:
Lap vagy levél: 19-20	Az ördög három bűnök miatt nagyobb részre kárhóztatja az lelket. Erőli olvastatik ilyen példa. Vala régente egy király, kinek vala egy szép hajadon leány, ki az bálvány istensédtől feteletet vett vala, hogy mint házasságra menne. ottan meghatala. Ki megjövöven mezőkön és erdőkon jár vala, és házasságra nem megyen vala. De miért hogy igen gyors, serény vala, ezt szeré, hogy valaki akarná ötöt hozzávennie házasság szerent, először hamarját futna övele és meghaladná, hozzámenne; ha pedig a leány haladná meg a legényt, tehát fejt vennie. És ezenképpen nagy sok ifjú legénynek vesztik vala el fejüket miatta. Jula egy ifjú vitéz, ipomenes nevé, ki akarván ez szözt hozzávennie, menne egy bálvány istenz; kinek vala Venus neve, ki ada neki három aranyalmát; és megtanítá, miképpen járna övele. Elmene azért az ipomenes vitéz, és hamarját fogá futnia az leánynal, ki legottan elhaladá a vitézt, és a vitéz kövée kebeleből az egy aranyalmát, és eleibe veté. Oldattfele látá az leány az almat, utánatutának. Mig odajára, addig elhaladá a vitéz, és mikoron elhaladja volna emmeg a leány, másolszor is ugyan tón a vitéz, harmadszor is. Megnehezlek pedigien az leányt az almat, és elhaladá a vitéz. Hozzája vevé, és megtörté ő szüzeséget. Ilek szerent az szüz leány az lélek, ki igen gyors a jobban, miglen tisztá. Az ipomenes vitéz pedigien az ördög, ki három aranyalmának miatta csajja meg a lelket, tudnia illik kevelységnek miatta, fővénységnek miatta, és paráznaságnak miatta, kikkel mind ez világ teljes. És ezenképpen megszéplőstí és megtörté ő szüzeségenek tisztaságát; és hozzáveszi pokolnak fenekére, holott kinozza ötöt mindörököl öröké. Ez a vége.
Modern kiadás: Nyelvenléktár	
Kötet: II	
Kötet oldalszáma: 389	
Kódex címe/tartalma: vesgyes	
Kódex alegysége: Traktátus az ember három fő ellenségéről (világ, test, ördög)	
Kontextus: értékezés	
Befogadószeveg címe/témája: „Embernek három fő ellensége vagyon”	
Exemplum címe:	
Exemplum tartalma: A szüz királylány egy jóslat miatt nem akar férjhez menni; csak akkor adja kezét, ha valaki futásban gyorsabbnak bizonyul nála. Ipomenes Venusz aranyalmáinak segítségével legyőzi őt, majd feleségül elveszi.	
Kulcsszavak: király; hajadon; leány; szüz; házasság; serény; jó; tisztá; legény; ipomenes; Venus; aranyalma; bálvány; isten; fut; kevelység; fővénység; paráznaság; ördög; három bűn; jóslat; erő; mező; gyors; verseny; versenyfutás; lefejze; fej; vitéz; három; kebet; szüzeség elvesztése; lélek szerint; lélek ördög; megszéplőstí; pokol feneké; kinoz; Atalanta	
Ünnep:	
Az exemplum logikai előzménye: Az ember harmadik ellensége az ördög, aki utánuk leselkedik három időber; jelen való világ életében, a halál idején, utolsó feteletor.	
Igazsoli kívánt tétel: „Az ördög három bűnök miatt nagyobb részre kárhóztatja az lelket.” „Az ipomenes vitéz pedigien az ördög, ki három aranyalmának miatta csajja meg a lelket, tudnia illik kevelységnek miatta, fővénységnek miatta, és paráznaságnak miatta, kikkel mind ez világ teljes.”	
Exemplum mivolta utolsó szó: Erőli olvastatik ilyen példa.	
Exemplumbokor: nem	

8. kép – Az RMEx egy keresési eredménye

Az exemplum szövege mellett tehát megjelenik egy interpretáció is („Exemplum tartalma”), egy argumentum, a szöveg pedig elhelyezésre kerül egy irodalmi struktúrában kontextuális és intertextuális megjelölésekkel (pl. „Magyar nyelvű párhuzam”) társítva.

A fenti adatbázisok mellett még említést érdemel Kiss Farkas Gábor szerkesztésében a THECA,¹⁴ mely a középkori magyarországi könyvkatalógusok és könyvjegyzékek adatbázisa, valamint az *Inscriptiones Alborum Amicorum* (IAA),¹⁵ mely a 16–18. századi emlékkönyvek úgynevezett „hungarika”¹⁶ jellegű bejegyzéseinek adatait tartalmazza. A

¹⁴ Az adatbázis elérhetősége: [http://hece.elte.hu/index.php/theca/\[2018.01.14.\]](http://hece.elte.hu/index.php/theca/[2018.01.14.])

¹⁵ Az adatbázis elérhetősége: [http://iaa.bibl.u-szeged.hu/\[2018.01.14.\]](http://iaa.bibl.u-szeged.hu/[2018.01.14.])

¹⁶ Hungarika jellegűnek a következő típusú bejegyzések minősülnek: „1. A magyarországi származású albumtulajdonosok emlékkönyveinek minden bejegyzése; 2. A nem magyarországi származású albumtulajdonosok emlékkönyveinek magyarországi bejegyzőktől származó inscriptiói; 3. Az ezen utóbbiakkal azonos oldalon olvasható egyéb bejegyzések; 4. A „grata vicinitas” esetei. (Azon esetek, amikor egy nem magyarországi származású albumtulajdonos emlékkönyvének valamely magyarországi bejegyzőtől származó inscriptiója valamilyen felirat – pl. a „grata vicinitas”, „hae paginae jungunt amicos” – segítségével összefüggésbe van hozva egy szomszédos oldalon található, nem magyarországi bejegyzőtől származó inscriptióval. Ilyenkor ezeket a nem magyarországi bejegyzőktől származó bejegyzéseket is feldolgozzuk.)” [http://hece.elte.hu/index.php/theca/\[2018.01.14.\]](http://hece.elte.hu/index.php/theca/[2018.01.14.])

*Magyar Nemzeti Bibliográfia*¹⁷ a MOKKA Régi Nyomtatványok keretein belül törekszik nyújtani egy adatbázistárat a hungarikumokról.¹⁸ A készülés folyamatában van a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete által még összeállításra váró *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája*,¹⁹ valamint az RPHA folytatását célzó szegedi RMVA projekt (17. századi magyar versek adatbázisa) Szilasi László vezetésével.²⁰

Online könyves táruk

Online könyves táruk alatt azokat az elektronikus szövegkiadásokat értem, melyek szövegek gyűjteményét foglalják magukban. A jelenleg régi magyar irodalommal foglalkozó online könyves táruk száma az interneten számottevő, azonban ezeknek megbízhatósága és minősége igen változó. A szövegváltozat kiválasztása és a szöveggondozás gyakran nem üti meg egy színvonalas kiadás mértékét, emögött pedig gyakran egy kiadóhoz fűződő érdekviszonyok is állhatnak.²¹ Ilyen jellegű elektronikus létesítmény a Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK), mely ugyanakkor mégis nagy szolgálatot tehet a szélesebb olvasóközönség számára. A MEK idővel több állományt is magába olvasztott, mint például a Bibliotheca Hungarica Internetianát. Jelenleg 200 rekordot ér el a régi magyar szövegek száma a MEK állományában. A MEK-hez hasonló funkciót tölt be az Arcanum adatbázisa, melyen belül a Hungaricana egyik legfőbb kitűzött célja a történelmi múlt megőrzése. Ugyancsak a szélesebb olvasóközönség számára készült az Országos Széchényi Könyvtár Digitális Könyvtára (OSZKDK),²² melynek szövegkiadásai a MEK-hez hasonló filológiai problémákat vehetnek fel a kutatók körében.²³

Gépeskönyv²⁴

A Gépeskönyv, az ELTE digitális állományába tartozó virtuális szövegtároló, mely az RPHA és a 17. századi magyar nyelvű halotti költészet mellett még több más régi magyar irodalmi szöveget is tárol.

Az állományához tartozik az 1999-ben elkészült Régi Magyar Szöveggyűjtemény, mely 641 szöveget tartalmaz a 16., 17. és 18. századból.²⁵ A gyűjtemény egykor az Expo Oktogon állomány része volt, egy szervermeghibásodás során azonban ez megsemmisült, a jelenlegi szövegállomány alapját pedig az egykori CD-állomány archivált változata képezi. A magyar középkor költészete című szöveggyűjtemény révén²⁶ Tóth Tünde szerkesztésében a vallási és világi ágra szegmentálva kerülnek közlésre a középkori lírai szövegek a

¹⁷ <http://mnb.oszk.hu/> [2018.01.14.]

¹⁸ Az adatbázis elérhetősége: <http://www.eruditio.hu/mokka-r/> [2018.01.14.]

¹⁹ <http://www.iti.mta.hu/mib/index.html> [2018.01.14.]

²⁰ BALÁZS-HAJDU–BOGNÁR et al. 2011.

²¹ POMÁZI 2004; ORLOVSZKY 2004a.

²² Az adatbázis elérhetősége: <http://oszkdk.oszk.hu/> [2018.01.14.]

²³ Példának okáért Balassi Bálint összes verseinek kiadásához a Mercator Stúdió 2006-os szövegátíratát teszi közzé egy kritikai kiadás helyett.

²⁴ Az adatbázis elérhetősége: <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/> [2018.01.14.]

²⁵ Bővebben: PAJZS 1990.

²⁶ Az adatbázis elérhetősége: <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/kkor/> [2018.01.14.]

műfajtipológia dominanciájával. A Gépeskönyv mellett hasonlóan a régi magyar szövegek átfogó alapjait adja a Tankönyvtár,²⁷ melynek állományát oktatási céllal szelektált digitálizált régi magyar szövegek is gazdagítják.

9. kép – A Gépeskönyv kezdőlinkje

Régi magyar szövegek hálózati kritikai kiadása

A szélesebb olvasóközönségnek szánt ismertető anyagokon túl elsősorban kutatók számára készültek a hálózati kritikai kiadások, melyek az elektronikus térben újabb lehetőségek tárházát adják a szövegek vizsgálatához. Az egyes szövegek elektronikus térbe való mentését követően a médiaváltás során a szövegek olvasási metodikája megváltozott. A digitális világ fejlődésével a papíralapú kiadásokat uraló linearitást felváltják a virtuális térben már megvalósítható párhuzamos szövegek. A szöveg plurális voltának kérdése²⁸ különösen a hálózati kritikai kiadások esetében kerül középpontba. A digitális térben ugyanis a különféle szövegvariánsoknak jóval nagyobb esélyük van egyenlő szintre kerülniük egy párhuzamos szövegeket ábrázoló térben. A Horváth Iván szerkesztésében internetes felületen közzétett hálózati kritikai kiadássorozat²⁹ keretében több régi magyar szöveg hálózati kritikai kiadása került a virtuális térbe: *Balassi Bálint összes verse; Adria-i tengernek syrénája, gróf Zrínyi Miklós; Wathay Ferenc összes verse; Rimay János ifjúkori versgyűjteménye; Lelki énekekről régi magyarok. A régi magyar gyülekezeti énekeskönyvek előszavai; Czegei Névtelen: Effectus Amoris; Érdy-kódex. A Karthauzi Névtelen összes műve; Hálózati széphistória-kiadássorozat; Hieronymi Angeriani Carmina*. A következőkben ezek közül Balassi Bálint verseinek hálózati kiadása kerül bővebben ismertetésre.

²⁷ Az adatbázis elérhetősége: <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/corpus/corpus.htm> [2018.01.14.]

²⁸ CERQUIGLINI 1999; HORVÁTH 1994; HORVÁTH 2004.

²⁹ <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/index/> [2018.01.14.]

Balassi Bálint összes verse

A hálózati Balassi-kiadás eddigi ismereteink szerint a világ első internetes szövegkritikai kiadása. Az ELTE intézményi keretein belül alakult BIÖP és CHER műhelyében jött létre Horváth Iván főszerkesztésével. Első (1.0) változata 1998. november 30-án került publikálásra az interneten, a 0. változatot pedig már 1993. november 30-án ismertették a virtuális térben egy szűkebb szakmai kör előtt. 1999-ben egy javított változat jelent meg (1.1), majd 2002-ben egy újabb verzió (2.0), a legfrissebb fejlesztések pedig 2004 decemberében történtek, amikor is egy új jegyzetapparátussal és szövegleszármazási elmélettel, valamint új szövegátírási elvekkel bővült a kiadás. A kritikai kiadás újszerűségét leginkább a párhuzamos szövegek egyidejű olvasatának a lehetősége adja, annak felosztása is ugyan-csak variabilis.

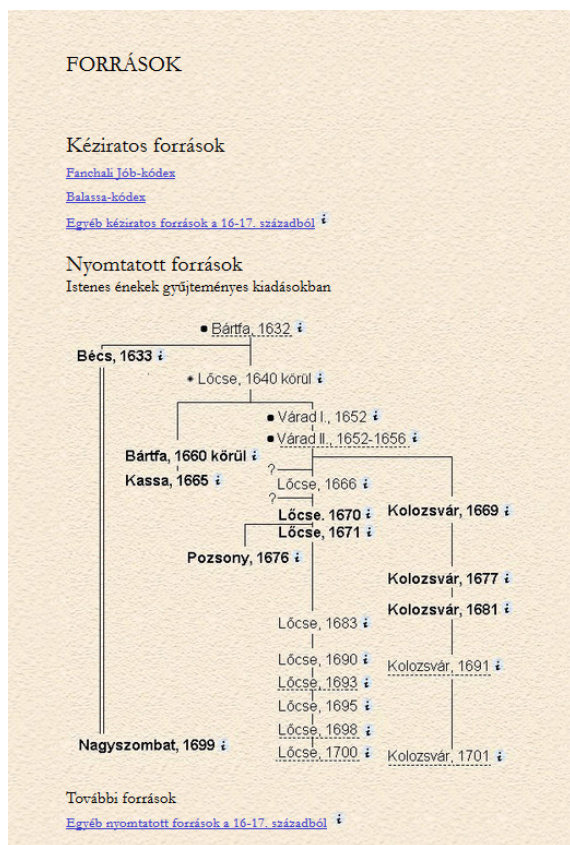
A hálózati kiadás „Források” modulján belül a Balassi Bálint költészetét tartalmazó forrásokat összesítő lap tárul az olvasó elé. „A kéziratos források” jegyzékében az egyes forráshelyek (a Fanchali Jób-kódex; Balassa-kódex; Egyéb kéziratos források a 16–17. századból) kéziratos forrásainak digitalizált képei találhatóak. *Az istenes énekek* forrásainak közlése pedig egy sztemma, avagy leszármazási háló révén történik meg.

Ennek alágaiban a vastag betűvel jelzett források esetében teljes átirat és fényképhasonmás érhető el. A rendszer emellett lehetővé teszi az egyes források párhuzamos olvasatát, azaz a szinoptikus olvasás lehetőségét, mely során egyszerre akár négy szövegvariáns is tanulmányozható az osztott képernyő segítségével.

Ezzel az úgynevezett szinoptikus olvasási móddal³⁰ megszünteti a korábban klasszikus értelemben vett főszöveget. A Balassi-kiadás 3. verziójának újítása a TEI alapú XML (eXtensible Markup Language), mely révén az adatok bármilyen más formátumba átmenthetők, a szövegek mélystruktúrája elkülönül a felszíntől.

Az adatbázisokba és hálózati könyves tárukba átmertett szövegek a fenti példák alapján egy digitális mediális térbe kerülve átalakulnak, ahogy az olvasónak a szöveghez fűződő viszonya és olvasási metodikája is.

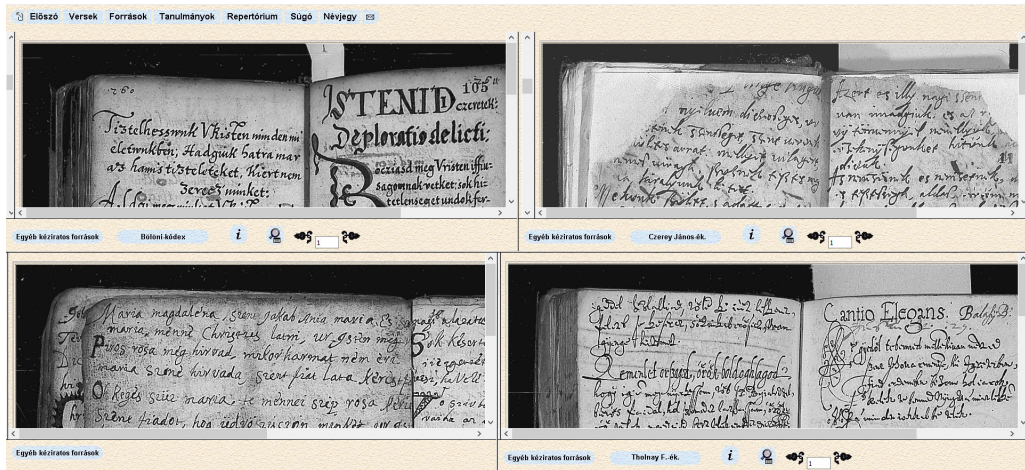
A könyves táruk igen széles kínálatából ezen túlmenően még a Balassi

10. kép – A források struktúrája

³⁰ <http://epa.oszk.hu/01300/01368/00002/pdf/08.pd;Zf> [2018.01.14.]

Kiadó³¹ régi magyar irodalmat felölelő köteteit, Stoll Béla *Magyar Kéziratos Énekeskönyvek és Versgyűjtemények Bibliográfiáját*,³² a *Régi Magyar Drámai Emlékek* listáját,³³ valamint a *Sermones compilati*³⁴ kutatócsoport szövegkiadásait célszerű megemlíteni.

11. kép – A források párhuzamos olvasata

A régi magyar szövegeket tároló magyar hálózati adatbázisok és elektronikus könyves tárak helyzete napjainkban

Az elektronikus szövegek kiadásának jelenlegi helyzetét leginkább a 2004. március 4-én az ELTE BIÖP keretein belül megtartott e-vita tükrözi. Az új mediális tér megjelenésével és térnyerésével újabb szabályozási kérdések³⁵ merültek fel annak tudatában, hogy a papírlapon túllépve egy új filológiai paradigmaváltás vált szükségsszerűvé. A filológus szerepe átalakult, akárcsak a kutatóé, és az elektronikus szövegek egy újabb olvasásmódot, hivatkozási rendszert és filológiai megközelítést igényelnek, amint ez valamennyi mediális tér váltásának küszöbén történni szokott. Victor Hugo *A párizsi Notre Dame* című regényében még a könyv győzedelmeskedik: „*Ez elpusztítja amaszt.*” „*A könyv el fogja pusztítani az épületet.*”³⁶ De valóban elpusztult-e az épület a könyvnyomtatás új mediális terének térnyerésével? És csakugyan ez a sors vár-e a könyvtárra? A kérdés nyitott, és leginkább a mediális terek kanonizálódási kérdéskörét hozza előtérbe. Az épületek a könyvnyomtatást követően sem vesztek jelentőségükből, még ha funkcióváltás be is következett az esetükben. Nem vész el, csak átalakul. A Gutenberg-galaxis immáron egy új formát öltve, a hipertextek újabb lehetőségeivel gazdagodva él tovább egy újabb média felbukkanásáig, és még tovább. A virtuális tér változékonysága és kiszolgáltatott implicitása mellett a papír pedig megtartja stabilitását. Horváth Iván szavaival élve: „*a számjegyes jelhordozók annál*

31 http://balassikiado.hu/BB/category.php?id_category=6 [2018.01.14.]

32 <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/stoll.html> [2018.01.14.]

33 <http://textologia.iti.mta.hu/csv/kiadvany.php?item=10> [2018.01.14.]

34 <http://sermones.elte.hu/> [2018.01.14.]

35 HORVÁTH 2004; TÓTH 2004a; TÓTH 2004b; MARÓTHY é.n/b; TURI 1993; TAPOLCAI é. n.; BARTÓK 2003.

36 HUGO 1992.

*rövidebb életűek, mennél korszerűbbek. A kéziratlapok digitalizált képe régesrég elpusztult már, amikor a kódex még mindig majdnem ugyanolyan gyönyörű lesz, mint ma.*³⁷

KÉPJEGYZÉK

1. kép Az RPHA keresőmezők összetett keresés esetén (<https://rpha.oszk.hu> [2018. 01.14.]
2. kép RPHA példa összetett keresésre (<https://rpha.oszk.hu> [2018. 01.14.]
3. kép A MaMüL keresőmezők összetett keresés esetén (<http://mamul.btk.mta.hu/> [2018. 01.14.]
4. kép MaMüL keresési példa, „sólyom” (<http://mamul.btk.mta.hu/> [2018. 01.14.]
5. kép MaMüL lexikon és enciklopédia egyben (<http://mamul.btk.mta.hu/> [2018. 01. 14.]
6. kép Keresési példa az 1800 előtti magyarországi prédikációk adatbázisára (<http://predicatio.btk.ppke.hu/> [2018. 01.14.]
7. kép Az RMEx összetett keresője (<http://sermones.elte.hu/exemplumadatbazis/> [2018. 01.14.]
8. kép Az RMEx egy keresési eredménye (<http://sermones.elte.hu/exemplumadatbazis/> [2018.01.14.]
9. kép A Gépeskönyv kezdőlinkje (<http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/> [2018.01.14.]
10. kép A források struktúrája (<http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/itart.htm> [2018.01.14.]
11. kép A források párhuzamos olvasata (<http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/itart.htm> [2018.01.14.]

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

BIÖP	Bölcsészettudományi Informatika Önálló Program
CHER	Centre des Hautes Études de la Renaissance (Reneszánsz kutatások központja)
RPHA	Répertoire de La Poésie Hongroise Ancienne

³⁷ HORVÁTH 2004.

IRODALOM

- BALÁZS-HAJDU–BOGNÁR et al 2011 BALÁZS-HAJDU Péter – BOGNÁR Péter – HEVESI Andrea – SINKA Zsófia: Szegedi kísérlet a 17. századi magyar vers gépi feldolgozására. Szerk. KECSKEMÉTI Gábor: *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia*, Miskolc, 2011. 461–470.
- BARTÓK 2003 BARTÓK István: Az internet az irodalomkutatás szolgálatában. Szerk. HARGITTAY Emil: *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*. Budapest, 2003. 16–22.
- BÍBOR–GULYÁS et al 2005 BÍBOR Máté – GULYÁS Borbála – FÖLDES Zsuzsanna – HEGYI Ádám – KISS FARKAS Gábor – LACHÁZI Gyula – OROSZ Andrea – PARÁDI Andrea: *A magyar irodalom filológiája*. Gépeskönyv Kft., 2005. (<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-irodalom/ch13s08.html>) [2018.01.14.]
- DÁVIDHÁZI 1989 DÁVIDHÁZI Péter: A hatalom szétesztása: (poszt)modernizáció a szöveggkritikában. *Helikon*, 35. (1989):1. 328–343.
- DEBRECZENI 2014 DEBRECZENI Attila: Kritikai kiadás papíron és képernyőn. In: DEBRECZENI Attila: *Textológia. Filológia, Értelmezés*. Debrecen, 2014. 26–42.
- GOLDEN–TÓTH–TURI 1998 GOLDEN Dániel – TÓTH Tünde – TURI László: *Virtuális örökkévalóság: objektumok a digitális könyvtárban*. BIÖP, *Palimpszeszt* 10. 1998. március (http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/10_szam/20.htm) [2018. 01.14.]
- HEVESI 2014 HEVESI Andrea: A XVII. századi magyar vers repertórium. *Élet és Irodalom*, 2014. 10. 18. (http://www.elestudomany.hu/a_xvii_szazadi_magyar_versek_repertoriuma) [2018. 01.14.]
- HORVÁTH 1992 HORVÁTH Iván: *Répertoire de La Poésie Hongroise Ancienne I–II*, Paris, Le NouvelObjet. 1992. Hálózati kiadás, 4.0 verzió. (<http://rpha.oszk.hu/>) [2018.01.14.]
- HORVÁTH 1994 HORVÁTH Iván: Szöveg. 2000, 1994/11. (<http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/tanulm/hiszoveg.htm>) [2018.01.14.]
- HORVÁTH 2000 HORVÁTH Iván: *Magyarok Babelben*. BIÖP, Gépeskönyv, 2000. (<http://magyar-irodalom.elte.hu/babel/>) [2018.01.14.]
- HORVÁTH 2001 HORVÁTH Iván: *A hálózati kultúra fenomenológiája*. Gépeskönyv, 2001. (<http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/thi2.html>) [2018.01.14.]
- HORVÁTH 2002 Szerk. HORVÁTH Iván – TÓTH Tünde: *Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás*. v 2.0, Gépeskönyv, 2002. (<http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/inevjegy.htm>) [2018.01.14.]

- HORVÁTH 2004 HORVÁTH Iván: *Egy műfaj halála*. Budapest, ELTE BTK, BIÖP, 2004. (<http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/cikkek/hi.htm>) [2018.01.14.]
- HORVÁTH 2010 HORVÁTH Iván: Számítógép és irodalomtudomány. *Alföld*, 61. (2010):3. 9–28.
- HORVÁTH–KOLTAY HORVÁTH Péter – KOLTAY Tibor: *Digitális könyvtárak és projektek*. (<http://www.mek.oszk.hu/03100/03110/index.phtml#%E2%80%8E>) [2018.01.14.]
- HUGO 1992 HUGO, Victor: *A Párizsi Notre-Dame*. Ford. Antal László. Budapest, 1992.
- KECSKEMÉTI 2004 KECSKEMÉTI Gábor: A textológiai munka egyes problémáiról: Az új textológiai alapelvek közrebocsátásakor. *Irodalomtörténet*, 35. (2004):3. 317–327. (<http://epa.oszk.hu/02500/02518/00305/pdf>) [2018.01.14.]
- LABÁDI é.n. LABÁDI Gergő: *Digitális filológia*. (http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/Bevezets_az_irodalomtudomnybaV2/ii_3_digitlis_filolgia_labdi_gergely.html) [2018. 01. 14.]
- LATZKOVITS LATZKOVITS Miklós: *Inscriptiones AlborumAmicorum*, 2003–2017. (<https://doi.org/10.14232/iaa>) [2018.01.14.]
- MARÓTHY é.n/a MARÓTHY Szilvia: *Elektronikus forráskritika*. (https://www.academia.edu/33789204/Elektronikus_forr%C3%A1skritika) [2018.01.14.]
- MARÓTHY é.n/b MARÓTHY Szilvia: *Elektronikus szövegkiadások a könyvtárban*. (https://www.academia.edu/33789198/Elektronikus_sz%C3%B6vegkiad%C3%A1sok_a_k%C3%B6nyvt%C3%A1rban) [2018.01.14.]
- MCGANN 2004 MCGANN, Jerome: A hipertext alapjai. *Helikon* 50. (2004):3. 366–385.
- MONOK 2004 MONOK István: Hozzászólás „A filológia és digitális barbárság” beszélgetéshez. BIÖP = *Filológia és digitális barbárság konferenciaelőadás. 2004. március 4.* (<http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/cikkek/mi.htm>) [2018.01.14.]
- ORLOVSZKY 2004a ORLOVSZKY Géza: A digitális szövegkiadás helyzetéről. BIÖP = *Filológia és digitális barbárság konferenciaelőadás. 2004. március 4.* (<http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/cikkek/mi.htm>) [2018.01.14.]
- ORLOVSZKY 2004b ORLOVSZKY Géza: A régi magyar textológia helyzetéről. *Irodalomtörténet*, 85. (2004):3. 331–345.
- PAJZS 1990 PAJZS Júlia: *Számítógép és lexikográfia*. Budapest, 1990.

- PALKÓ 2016 PALKÓ Gábor: Mit jelent a digitális filológia a szemantikus web korában? *Magyar Tudomány*, 177. (2016):11. 1316–1322.
- POMÁZI 2004 POMÁZI Gyöngyi: Elektronikus szövegkiadás szakmai háttér nélkül? BIÖP = *Filológia és digitális barbárság konferenciaelőadás*. 2004. március 4. (<http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/cikkek/pgy.htm>) [2018.01.14.]
- RADICS–RITTER 1976 RADICS Vilmos – RITTER Aladár: *Laptervezés, tipográfia*. MŰOSZ, 1976.
- SZÜTS é.n. SZÜTS Zoltán: *A hypertext*. (<http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/szz.html>) [2018.01.14.]
- TAPOLCAI é.n. TAPOLCAI Ágnes: *A hálózati dokumentumok bibliográfiai leírása (meta adatok) és a Dublin Core*. MEK (<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/konyvtar/ekonyvt/dublin/>) [2018. 01. 14.]
- TÓTH 2004a TÓTH Tünde: *Babeli nyelvzavar. Mi az a „corpus digitale”?* BIÖP In: *Filológia és digitális barbárság konferenciaelőadás*, 2004. március 4. (<http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/cikkek/pgy.htm>) [2018.01.14.]
- TÓTH 2004b TÓTH Tünde: Online kritikai szövegkiadás Magyarországon az ezredfordulón. *Helikon*, 50 (2003):3. 417–441.
- TURI 1993 TURI László: *Számítógép az irodalomtudományban*. [szakdolgozat] ELTE, Budapest, 1993. (http://indavideo.hu/video/Horvath_Ivan_az_RPHA-rol_1994) [2018.01.14.]
- VADAI 2004 VADAI István: Szövegrögzítés. BIÖP. In: *Filológia és digitális barbárság konferenciaelőadás*, 2004. március 4. (<http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/cikkek/vi.htm>) [2018.01.14.]
- VIRÁGOS–KOLTAY–KÖPÖSDI 2013 VIRÁGOS Márta – KOLTAY Klára – KÖPÖSDI Zsuzsa: *Digitális gyűjtemények, intézményi repozitóriumok*. 2013. (http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2011-0103_11_digitalis_gyujtemenyek/index.html) [2018.01.14.]

Margócsy Dániel – Somos Márk – Joffe, Stephen N.

A pécsi *Fabrica*¹

A Klimo Könyvtár egyik éke Andreas Vesalius *De humani corporis fabrica* című művének első kiadása 1543-ból.² E mű alapvető fontosságú az orvos- és könyvtörténet számára. A pécsi *Fabrica* azonban nem csupán azért fontos, mert egyike az első kiadás két, Magyarországon található példányának (a másik a Semmelweis Egyetem könyvtárában található, Budapesten). Azért is izgalmas, mert számos kéziratos bejegyzést tartalmaz a 16. századból. Ráadásul e bejegyzések a neves wittenbergi reformátor és egyetemi rektor Philipp Melanchthon köréhez köthetőek, és emiatt fontos forrásként szolgálnak a protestáns olvasáskultúra és az evangélikus orvostudomány története számára.

A flamand Andreas Vesalius 1514-ben született Brüsszelben, és 1537-ben nevezték ki a páduai egyetemre professzornak.³ Igen fiatal, huszonkilenc éves volt, amikor megjelentette korszakos jelentőségű művét. A *Fabrica* alapjaiban változtatta meg a korabeli anatómiát. Több mint hatszáz oldalon át tárgyalta az emberi test rejtelmét, és több mint kétszáz fametszeten ábrázolta a testrészeket. Ezek a rendkívüli műgonddal elkészített illusztrációk először adtak részletes képet arról, hogy miként is néz ki az emberi test, és több száz éven át hatottak az anatómia képi világára.⁴ A metszetek alapjául szolgáló rajzokat minden valószínűség szerint a szintén Itáliában élő, flamand Jan Steven van Calcar készítette, a könyvet pedig a bázeli nyomdász, Johannes Oporinus adta ki. Az 16. század elején az orvostudomány elsősorban az ógörög Galénosz művein alapult. Galénosz addig ismert műveinek első teljes kiadása 1525-ben jelent meg, Aldus Manutius, illetve Aldus örökösének nyomdájában.⁵ Az 1530-as években ennek a kiadásnak a hatására számos anatómus fordult új érdeklődéssel Galénosz művei felé, köztük a párizsi Jacques Dubois (Sylvius), Vesalius mestere is. Vesalius *Fabricája* rendkívül alapos módon nézett szembe Galénosz örökségével. A flamand anatómus nem kérdőjelezte meg az ógörög szerző jelentőségét, ugyanakkor számos ponton, és gyakran éles szavakkal kritizálta annak megállapításait. Meg volt győződve arról, hogy Galénosz azért tévedett olyan gyakran, mert sosem boncolt embert. Amint látni fogjuk, a pécsi példány jól mutatja, hogy Vesalius figyelmeztetése ellenére a *Fabrica* kora újkori olvasói továbbra is Galénoszt és Arisztotelészt tartották a legfontosabb szerzőknek.

Nem tudjuk, hogy Oporinus a *Fabricát* hány példányban nyomtatta ki, a pontos szám talán ötszáz és ezer között lehet. Ma az 1543-as kiadás több mint háromszáz fennmaradt példányáról tudunk a világban.⁶ A pécsi *Fabrica* ezeknek az egyike. A könyv első tulajdonosa egy bizonyos W. M. volt, aki 1548-ban köttette be elegáns, dombornyomással díszített disznóbőrbe; a fedőlapon található a vaknyomású monogram és dátum („W.

1 Köszönjük a kutatásunkban segítséget nyújtó könyvtárosok, különösen Schmelczér-Pohánka Éva, Margócsy István és Erik Heinrichs segítségét.

2 VESALIUS 1543. A könyv pécsi példányának jelzete II.I.16.

3 Vesalius életéről lásd O'MALLEY 1964; ROTH 1892.

4 Az illusztrációkról lásd KUSUKAWA 2012; CAZORT–KORNELL–ROBERTS 1996; HARCOURT 1987.

5 GALÉNOZS 1525 [–1526].

6 Az összes fennmaradt 1543-as és 1555-ös kiadást dokumentálja MARGÓCSY–SOMOS–JOFFE 2018.

M. 1548”). A belső kötésbe írt kortárs kézirásos bejegyzés alapján tudjuk, hogy ennek a példánynak az ára hat és fél forint volt, de ez lehet, hogy már a kötés árát is magába foglalta. Más források szerint a könyv ára általában négy és öt forint között fluktuált ezekben az években, kötés nélkül.⁷ Az ismeretlen W. M. után a könyvet valószínűleg Jodocus Willich szerezte meg, akinek a bejegyzését szintén a belső kötés őrizte meg. Willich halála után a könyv egy Torgauból származó diák kezébe került. Nincs információnk arról, hogy hol volt a következő évtizedekben. A pécsi *Fabrica* legközelebb 1636-ban bukkant fel, amikor már a pozsonyi jezsuiták birtokában volt, és valószínűleg onnét került a jezsuita rend feloszlata után Klimó György pécsi püspök (1751–1777) tulajdonába, és Klimón keresztül a mai könyvtárba. A 18. században nem ez volt az egyetlen *Fabrica* a pozsonyi szerzeteseknél, az ottani jezsuita gyógyszertár szintén birtokolt egy első kiadást, ami ma az alsókubini Csaplovics Könyvtárban található.

A kötet kézirásos bejegyzései minden valószínűség szerint az 1540-es és 1550-es évekből származnak, és szépen mutatják az evangélikus reformáció és az orvostudomány szoros kapcsolatát. Wittenbergi rektorként és Martin Luther barátjaként Philipp Melanchthon fontos szerepet vitt az evangélikus felsőoktatás kialakításában. Az egyetemen megerősítette az arisztotelészi filozófia központi szerepét, és e filozófiai keretek között hangsúlyt fektetett a természetfilozófia és az orvostudomány tanulmányozására is.⁸ Kollégái és diákjai nagy érdeklődéssel fogadták Kopernikusz szintén 1543-ban megjelent *De revolutionibus* című művét, amely a heliocentrikus világgép mellett érvelt.⁹ Melanchthon maga úgy gondolta, hogy a természet tanulmányozása segít a hívőknek megérteni, hogy Isten mekkora gonddal és mennyire csodálatosan hozta létre a világot. Vesalius *Fabricáját* is azért értékelte nagyra, mert úgy gondolta, hogy megmutatja a hívőknek, milyen tökéletes rend uralkodik az emberi testben, és hogy a szervek miként szolgálják Isten tervét.¹⁰

Az 1501-ben született Jodocus Willich Melanchthon jó barátja volt. Az Odera-parti Frankfurtban végezte tanulmányait, amelyek végeztével az egyetem rögtön ki is nevezte a retorika professzorává. A professzori állás mellett orvosként is dolgozott, és Melanchthont is úgy ismerte meg, hogy egyik barátja 1533-ban Wittenbergbe hívta konzultációra. Willich a wittenbergi reformátorral később is szoros kapcsolatban maradt. Fennmaradt Melanchthon levélváltása Willich-hel, akinek a wittenbergi reformátor több latin és görög verset is küldött.¹¹ Willich rendkívül sokoldalú tudós volt. Fordított a Bibliából, és egyaránt publikált a retorika, az ókori költészet és dráma, az orvostudomány, a matematika és az agrártudomány területén. Az orvostudomány területén egyaránt publikált könyveket az ember anatómiájáról, az uroszkópia gyakorlatáról és a pestisről.

Willich nevét a *Fabrica* belső borítóján találjuk, egy hosszabb bejegyzés alatt, amely Galénoszt is idézve a gyógyítás alapelveit tárgyalja, annak a hippokratészi elvnek az alapján, hogy a természet maga a betegség gyógyítója („*natura ipsa morborum medicatrix est*”).

⁷ KUSUKAWA 2012. 200.; MARGÓCSY–SOMOS–JOFFE 2018.

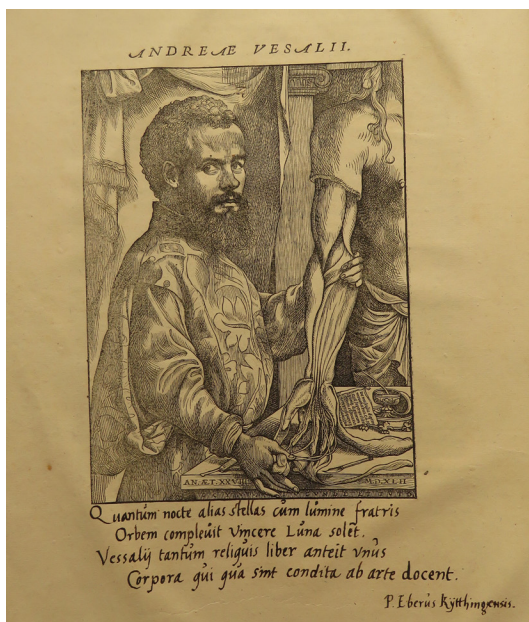
⁸ NUTTON 1993; CUNNINGHAM 1997.

⁹ WESTMAN 1975.

¹⁰ KUSUKAWA 1995.

¹¹ Melanchthon Willichnek. 1545. március 12. Melanchthons Briefwechsel Regestno. 3840; Melanchthon Pannoniusnak, 1545. január 22, Melanchthons Briefwechsel Regestno. 3803. *Melanchthons Briefwechsel Online*. <http://www.haw.uni-heidelberg.de/forschung/forschungsstellen/melanchthon/mbw-online.de.html> [2017.12.15]. Willichről lásd HEINRICHS 2017.

Mivel ez a bejegyzés vázlatjellegű, nincs letisztázva, és többször idéz görög szövegrészeket, erősen valószínűsíthető, hogy tényleg Willich írta, aki jól tudott görögül, és nem pedig valaki más másolta Willich nyomán. Hasonló okokból valószínűsíthető, hogy a *Fabrica* előszavában és a 272[372]. oldalon levő bejegyzések, amelyek részben görögül vannak, esetleg szintén Willichtől származnak. A margináliák listázzák a különféle csontok és erek neveit, csillaggal jelölik, ahol Vesalius az illusztrációk fontosságát tárgyalja, és aláhúzással jelölik, ahol Vesalius Galénoszról ír. Ezek a bejegyzések is azt bizonyítják, hogy noha Vesalius erősen támadta Galénoszt, Willich továbbra is az ógörög autoritásokat követte, külön figyelt arra, hogy Vesalius mit mond róluk, és amikor az orvostudomány alapjait próbálta meghatározni, akkor hozzájuk fordult.

1. kép – Vesalius portréja Paul Eber versével¹⁵
*Quantum nocte alias stellas cum lumine fratris
 Orbem complevit vincere Luna solet.
 Vesalius tantum reliquis liber anteit unus
 Corpora qui qua sint condita ab arte docent.*
 P. Eberus Kytthingensis.

A szöveg nem minden bejegyzése származik Willichtől, noha a protestáns, wittenbergi kapcsolat másutt sem kétséges. A kötet két, Vesaliust dicsőítő költeményt tartalmaz. Különösen értékes a szennylapon található mű, Melanchthon *De consideratione humani corporis* című, Vesaliust és az emberi testet dicsőítő elégiája. Ez a kézirat nem Melanchthontól származik, az autográf szöveg a *Fabrica* egy másik példányában maradt fenn, ami ma az amerikai National Library of Medicine-ben található.¹² A versben Melanchthon az olvasót arra buzdítja, hogy tekintse saját testét Isten templomának, annak megfelelően tisztelje, és ne mocskolja be. Szép példája a reformátor természeti teológiájának, amely szerint a természet Isten második, a Biblia mellett írott könyve, és ilyen értelemben párja a *Liber de animának*, amely az emberi lelket és testet egyaránt mint Isten tökéletes teremtését tárgyalta.¹³ A másik vers Vesalius portréja alatt található, szerzője a

wittenbergi teológiaprofesszor Paul Eber, de a kézírás nem Eberé. Mivel a vers nem köztan, érdemes itt is közölni teljes szövegét (1. kép).¹⁴

Eber Melanchthonnak nemcsak kollégája, hanem jó barátja is volt, és a *Liber de anima*hoz is írt ajánló verset. Eber *Fabricáj*a szintén fennmaradt, ma Glasgow-ban található, tele számos kézírásos bejegyzéssel, amely Eber kiterjedt anatómiai tudását mutatja

¹² Noha a hasonlóság az amerikai kézirat és Melanchthon más fennmaradt iratai között szembeszökő, Melanchthon kézírása annyira nem egyéni, hogy ne lehessen kizárni, hogy az amerikai változat is másolat. Az amerikai kéziratot reprodukálja KUSUKAWA 1995. 146–157.; ld. még BELT 1949; NORTH–HARTMAN 2014.

¹³ A *De anima*-ról lásd ITT ZS 2013.

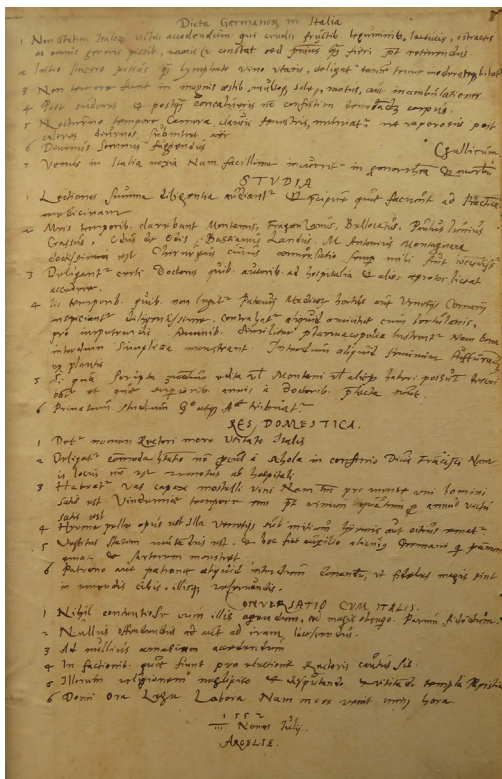
¹⁴ A szöveget idézi CUNNINGHAM 2017. 17.

¹⁵ VESALIUS 1543. f. *6v.

meg.¹⁶ A pécsi, Vesaliust dicsőítő epigramma először a *Liber de anima* 1552-es előszavában jelent meg nyomtatásban, ahol maga Melanchthon idézte.¹⁷ A pécsi *Fabrica* versei is azt mutatják, hogy milyen szoros kapcsolat volt az evangélikus teológia és a modern, vesaliusi anatómia között.

Melanchthon verse 1552-ből származik, és Eber költeménye valószínűleg az 1552-es *Liber de animából* lett másolva a pécsi *Fabrica*ba. Ekkor Willich már halott volt, és e példány más kezében volt. A két verset valószínűleg ez az új tulajdonos írta be a könyvébe. Róla csak annyit tudunk, hogy 1552 júliusában a szászországi Torgauban tartózkodott, és a beírt versek alapján szemlátomást jól ismerte a wittenbergi reformátorok műveit, talán Willich révén, akitől esetleg a könyvet kapta vagy örökölte. Német volt, és a könyv végén szereplő hosszabb bejegyzés alapján vagy Páduába készült orvosnak tanulni, és egy ott tanult kollégája tanácsait másolta be a *Fabricájába*, vagy pedig éppen Olaszországból tért vissza és más, jövőbeli utazók számára beleírta a könyvébe, hogy miként kell ott viselkedni. Az intelem négy részre van osztva, és rendkívül praktikus tanácsokat tartalmaz, ami azt sugallja, hogy egy ténylegesen utazni készülő diák számára készült (2. kép).

Az első rész („*Dieta Germanorum in Italia*”) azt írja le, hogy mit egyen a német Olaszországban, ahol a gyümölcsök, a zöldségek, halak és egyéb különlegességek igen gyakoriak, hogy a bort kezdetben tisztán és ne vízzel keverve igya, hogy tartózkodjon a nappali szunyókálástól, és hogy tavasszal legkönnyebb megbetegedni Itáliában, ahol a gonorrhoea különösen gyakori. A második rész („*Studia*”) azt tárgyalja, hogy hogyan tanuljon a diák. A bejegyzés szerzője inti az olvasót, hogy szorgalmasan hallgassa az előadásokat, és a gyakorlati képzést se hanyagolja el. A szöveg szerzője listázza, hogy amikor ő volt Páduában, többek között Montanus, Bellocatus, Paulus Junius Crassus, Odus Odis, és Bassianus Landus tartották az előadásokat, és külön dicsérettel illeti Marcus Antonius Montagnana sebészi munkásságát. Buzdítja az utazót, hogy tudja meg, Montanus és más szerzők adtak-e ki új könyveket, nézze meg a páduai és a velencei botanikus kerteket, és beszéljen a kertészekkel és a gyógyszerészekkel. Végül, de nem utolsósorban arra inti a diákot, hogy elsősorban Galénoszt és Arisztotelészt tanulmányozza. A 16. század közepén szemlátomást a legmodernebb orvosi képzésnek is az ókori

2. kép – Utazási intelmek Torgauból, 1552-ből¹⁸

16 MCAINSH 2016.

17 MELANCHTHON 1552. A5^v.

18 Vesalius 1543. hátsó kötetábla kiragasztott előzéke.

szerzők tanulmányozása volt a lényege. Az intelmek további két része a szállást, az öltözködést és más hasonló ügyeket tárgyalja („*Res Domestica*”), valamint az olaszokkal való érintkezés problémáját is érinti („*Conversatio cum Italis*”). Ez az utolsó rész elsősorban arról ad hasznos tanácsokat, hogy miként kerülje el az összetűzést a helyiekkel az utazó. A vitás témákról nem szabad beszélgetni, a sértegetés tiltott, a vallási különbségekre oda kell figyelni és jobb, ha a diák nem keveredik bele a rektorválasztási perpatvarokba.

A pécsi példányban őrzött intelmek izgalmas lehetőséget kínálnak a gazdag magyar peregrinációs irodalommal való összehasonlítással.¹⁹ Orvos-, kultúr- és vallástörténeti szempontból pedig azért fontosak, mert megmutatják, hogy szoros kapcsolat létezett a korabeli Wittenberg és Pádua között. Melanchthon frankfurti barátjának *Fabricáj*át már halála évében arra használta valaki, hogy gyakorlati információkat írjon bele az olaszországi utazás nehézségeiről és a páduai orvosi kar tagjairól, és közben a reformátorok Vesaliust dicsőítő verseit is lemásolta. A pécsi példány jó érv emellett, hogy a reformációt nem lehet anélkül értelmezni, hogy ne vegyük figyelembe, miként hatott az a korabeli tudományra, s hogy miként hatott a kora újkori tudomány fejlődése a reformátorok gondolkozására. A kora újkorban a vallás és a tudomány nem szemben, hanem párbeszédben álltak egymással. Talán nem véletlen, hogy a történeti Magyarországon fennmaradt *Fabricák* túlnyomó többsége megfordult egyházi intézményben az elmúlt négyszáz év folyamán.²⁰ A legelső Erdélyben dokumentált példány a *Fabrica* 1555-ös, Vesalius által ellenőrzött kiadása, amelyet a nagyszebeni főbíró, Peter Haller adományozott a helyi iskolának 1560-ban, és később az evangélikus gimnázium könyvtárában volt. A sárospataki kálvinista kollégium már 1628-ban beszerezte az 1555-ös *Fabricát*, ami most is a könyvtár díszé, míg a debreceni kollégium 1796-ban vásárolta meg a példányát Kazay Sámueltól.²¹ Amint a pécsi példány jezsuita provenienciája is mutatja, a katolikus egyház szintén erősen érdeklődött Vesalius műve iránt. A kalocsai érsekség 1555-ös példánya a szávaszentdemeteri apát tulajdonában volt a tizenhetedik század végén, míg az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár példányát a tizennyolcadik század elején szerezte be a lepoglavai pálos kolostor. Végül, de nem utolsósorban, noha a szegedi 1555-ös példány Rostockban volt a kora újkorban, Magyarországra a szegedi kanonok Somogyi Károly révén került a 19. század közepén.

A pécsi példány bibliográfiai leírása

Állapot: Teljes példány jó állapotban. Az m3-as és p4-es jelzetű, az érrendszert és az idegrendszert ábrázoló, nagyméretű illusztrációk a 312[412] és 352[452] után vannak kötve, 90°-kal jobbra elfordítva, az extra m3 lap az érrendszer illusztrációja után van kötve. Nem variáns kiadás.

Kötés: Kortárs, vaknyomású disznóbőr virágos dekorációkkal és portrékkal, a címlapon “*W. M.*” “1548” monogrammal, kapcsolokkal.

¹⁹ Lásd pl. Kovács 1990.

²⁰ A kivétel a Semmelweis Egyetemen és a kolozsvári Lucian Blaga Könyvtárban őrzött két első kiadás.

²¹ Tóth 1981. 76. A sárospataki példány provenienciájának felderítéséhez köszönöm Monok István segítségét.

Proveniencia: W. M. 1548-ban; az odera-parti frankfurti professzor és orvos Jodocus Willich (1501–1552); a pozsonyi jezsuiták 1636-ban; majd, valószínűleg 1773 után, a pécsi püspök, Klimó György. A hajdani püspöki könyvtár [ma Klimó Könyvtár] 1774-ben nyitotta meg kapuit a nyilvánosság számára. A könyvben benne van Klimó címeres ex-librise, valamint a címlapon az alábbi bejegyzés: “*Collegii Posoniensis Societatis Jesu 1636*”.

Bejegyzések: Kortárs bejegyzések Jodocus Willich tollából, valamint versek és utazási tanácsok 1552-ből Torgauból. f. *4r: számos aláhúzás, vonások a margón, és görög frázis; f. *6v: Vesaliust dicsőítő vers, szerzője Paul Eber; 1. old.: összefoglaló margináliák és aláhúzások a csontokkal kapcsolatban; 272[372] old.: az illusztrációk magyarázata mellett a vénák neveinek összefoglaló listája, piros tintával írva, és bejegyzések a szövegben; 389[489] old.: olvashatatlan firka a lap tetején, esetlegesen kötési instrukció; a belső kötésben elől hosszú bejegyzés Willichtől Hippokratész *Epidemiák* című művének ötödik kötete kapcsán, Galénoszt is említve; a belső kötésben hátul utazási instrukciók Olaszországba egy német diák számára 1552-ből Torgauból, négy részre osztva (“*Dieta Germanorum*”, “*Studia*”, “*Res Domestica*”, “*Conversatio cum Italis*”), listázva a páduai egyetem orvosi karának oktatóit.

FORRÁSOK

GALÉNOSZ 1525	GALÉNOSZ: <i>Galenii librorum pars prima-quinta</i> . Velence, in aedibus Aldi, 1525[–1526].
MELANCHTHON 1552	MELANCHTHON, Philipp: <i>Liber de anima</i> . Wittenberg, s. n., 1552.
VESALIUS 1543	VESALIUS, Andreas: <i>De humani corporis fabrica</i> . Basel, Oporinus, 1543.

IRODALOM

BELT 1949	BELT, Elmer: <i>Philipp Melanchthon's Observations on the Human Body</i> . Cleveland, magánkiadás, 1949.
CAZORT–KORNELL–ROBERTS 1996	CAZORT, Mimi – KORNELL, Monique – ROBERTS, K. B.: <i>The Ingenious Machine of Nature: Four Centuries of Art and Anatomy</i> . Ottawa, National Gallery of Canada, 1996.
CUNNINGHAM 1997	CUNNINGHAM, Andrew: <i>The Anatomical Renaissance: The Resurrection of the Anatomical Projects of the Ancients</i> . Aldershot, Scolar Press, 1997.
CUNNINGHAM 2017	CUNNINGHAM, Andrew: Melanchthon and Natural Philosophy. In: <i>Medicine, Natural Philosophy and Religion in Post-Reformation Scandinavia</i> . Eds. GRELL, Ole Peter – CUNNINGHAM, Andrew. London, Routledge, 2017. 8–19.

- HARCOURT 1987 HARCOURT, Glenn: Andreas Vesalius and the Anatomy of Antique Sculpture. *Representations*, 17. (1987). 28–61.
- HEINRICHS 2017 HENIRICHS, Erik A.: *Plague, Print, and the Reformation: The German Reform of Healing, 1473–1573*. New York, Routledge, 2017.
- ITTZÉS 2013 ITTZÉS, Gábor: *A Commentariustól a Liberig: Melanchthon a lélek halhatatlanságáról*. *Egyháztörténeti Szemle*, 14. (2013). 46–67.
- KOVÁCS 1990 KOVÁCS Sándor Iván: *Régi magyar utazási irodalom, 15–18. század*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990.
- KUSUKAWA 1995 KUSUKAWA, Sachiko: *The Transformation of Natural Philosophy: The Case of Philip Melanchthon*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995.
- KUSUKAWA 2012 KUSUKAWA, Sachiko: *Picturing the Book of Nature: Image, Text, and Argument in Sixteenth-Century Human Anatomy and Medical Botany*. Chicago, University of Chicago Press, 2012.
- MARGÓCSY–SOMOS–
JOFFE 2018 MARGÓCSY Dániel – SOMOS Márk – JOFFE, Stephen N.: *The Fabrica of Andreas Vesalius: A Worldwide Descriptive Census, Ownership, and Annotations of the 1543 and 1555 Editions*. Leiden, Brill, 2018.
- MCAINSH 2016 MCAINSH, Andrew: Identification of Paul Eber as an Owner and Reader of Vesalius' *De humani corporis fabrica*. *The Library: The Transactions of the Bibliographical Society*, 17. (2016). 446–450.
- NORTH–HARTMAN
2014 NORTH, Michael J. – HARTMAN, Laura: NLM's Unique *De fabrica*. *Circulating Now Blog*. 2014. december 16. (<https://circulatingnow.nlm.nih.gov/2014/12/16/nlms-unique-de-fabrica/>) [2018.02.24].
- NUTTON 1993 NUTTON, Vivian: Wittenberg Anatomy. In: *Medicine and the Reformation*. Eds. GRELL, Ole P. – CUNNINGHAM, Andrew. London, Routledge, 1993. 11–32.
- O'MALLEY 1964 O'MALLEY, Charles D.: *Andreas Vesalius of Brussels, 1514–1564*. Berkeley. University of California Press, 1964.
- ROTH 1892 ROTH, Moritz. *Andreas Vesalius Bruxellensis*. Berlin, Georg Reimer, 1892.
- SCHWARZE 1898 SCHWARZE, Rudolf: Jodocus Willich. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*. XLIII. kötet. Hrsg. Historische Kommission bei der bayerischen Akademie der Wissenschaften. München, 1898. 278–282.
- TÓTH 1981 TÓTH Béla: Debrecen könyvtári kultúrája a XVIII. században. *Magyar Könyvszemle*, 97. (1981). 66–80.
- WESTMAN 1975 WESTMAN, Robert S.: The Melanchthon Circle, Rheticus, and the Wittenberg Interpretation of the Copernican Theory. *Isis*, 66. (1975). 164–193.

Fabrica of Pécs

by Dániel Margócsy – Márk Somos – Stephen N. Joffe

(Summary)

This article provides information on a copy of the 1543 edition of Andreas Vesalius' *De humani corporis fabrica*, preserved at the Klimo Library of the University of Pécs. This copy helps us understand the complex reception of Andreas Vesalius' groundbreaking anatomical work amongst Lutherans in the sixteenth century, and shows the importance of the University of Wittenberg, and Philipp Melanchthon, in shaping anatomical knowledge in Germanic lands. It also documents the tight connections between Wittenberg and the University of Padova, and reveals the continuing importance of Ancient learning for physicians working in the wake of the Vesalian revolution.

VISSZAPILLANTÓ

Tanárségdként egy szerveződő egyetemen Dér Zoltán visszaemlékezése a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemen eltöltött időszakáról (Budapest–Pécs, 1922–1925)

Dér Zoltán életrajza (1897–1994)

1. kép – A fiatal Dér Zoltán¹

Dér Zoltán 1897. december 7-én született Győrött Dér István és Odor Margit első gyermekeként. Gyermekkorát Temesváron telt, ahol 1916-ban érettségizett az állami főgimnáziumban. Sokoldalú érdeklődése, tehetsége korán megnyilvánult. A világháború és az utána következő zűrzavaros évek erőteljesen beleszóltak a pedagógus család életébe: a matematika–fizika szakos, Eötvös kollégista egyetemi hallgató céltudatosan készült a tudományos pályára, közben nélkülözéssel, betegséggel küszködött, kalandos szituációkba keveredett a forradalmak és a Temesvárt is leválasztó új határok kialakítása révén. A Dér család 1920-ban „repatriálni” kényszerült. A 8. félév abszolválása után az egyetemen három gyakornoki állásajánlatot is kapott. Dr. Fröhlich Izidor mellett kezdte meg működését 1920 őszén. Innen került a pécsi egyetemre tanárségdként, majd újra Budapestre, dr. Tangl Károly

professzor fizikai intézetébe. 1929-ben középiskolai tanári állást pályázott meg, és így került Sopronba, életének végleges állomáshelyére.

A Széchenyi István Gimnáziumban 1958-as nyugdíjazásáig tanította a matematikát és a fizikát, de jó ideig az éneket is. Nem szakított a tanárségdként megkezdett kutatásokkal. Ennek kapcsán a Soproni Bányászati és Erdészeti Főiskolával is együttműködött: a Vendl Miklós professzorral közösen végzett kristálytani kutatásuk nemzetközileg is jegyzett eredménnyel járt. Több nyelven beszélt, hazai és külföldi szaklapokban publikált. Óraadóként, jegyzetíróként mindig számítottak munkájára.

Szívesen és gyakran tartott ismeretterjesztő előadásokat a TIT keretében. Évekig vezette a fizika szakos tanárok helyi munkaközösségét. A Bólyai János Matematikai Társaság országos választmányi tagja volt 10 esztendeig. 1958-ban a Beke Manó-díj kitüntetésre lett.

¹ Forrás: <http://szig.sopron.hu/regi/media/tablo/tanarok/dezo52.jpg> [2018.02.24.]

Aktivitását még hosszú évtizedekig megőrizte: 40 évig zenélt a Soproni Szimfonikusoknál, énekelt a pedagógus kórusban. Még 90 éves korában is korrepetálta a diákokat. Dér Zoltán életének 97. évében, 1994. október 20-án hunyt el.

A váltakozó történelmi korszakok, háborúk viszontagságait, gyötrelmeit bölcsen derűs, realista életszemléletével sikerült elviselnie. Szerénysége, humora, nyitottsága, széleskörű tudása méltán tette őt népszerűvé a városban. A gimnáziumban egy tanterem viseli nevét, életrajzi kötetének, a MAXI(M)UM-nak az 1. számú példányát pedig évente más-más – arra érdemes – diák „örizheti”.

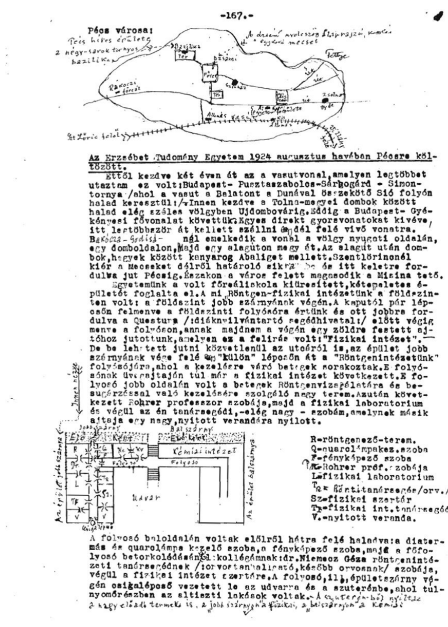
Hosszú életének tanulságos történetét nyugdíjas korában, az 1960-as években vetette papírra. Feltételezhetően felhasznált megőrzött dokumentumokat, korabeli feljegyzéseket, de rengeteget jelentett kitűnő memóriája is.²

A visszaemlékezés más fejezetei a következő publikációkban olvashatók:

- Dér Zoltán diákkori emlékei³
- A tudomány környékén. *Fizikai Szemle*, 2014/12. szám, 412–418.⁴
- A szakértetségis tanfolyamok Sopronban. *Soproni Szemle*, 68. (2014):4. 449–464.⁵
- Dér Zoltán: Egy különös átlagember élete⁶
- MAXI(M)UM (Dér Zoltán visszaemlékezései) Sopron Anno Egyesület, Sopron, 2015. (könyv)⁷

A pécsi visszaemlékezés⁸

A kultuszminiszter, gróf Klebelsberg Kunó szerint az „Egész-Magyarországon” való magyar uralom alapja és egyik jogcíme „a magyar kultúrfőlény”. Ebből nem szabad engedni, sőt azt fokozni kell. Pénzügyi zavarok ide vagy oda, az egyetemek számát nem szabad csökkenteni,

2. kép – Dér Zoltán visszaemlékezésének gépirata, saját rajzaival

² 1989-ben Dér Zoltán mintegy 500 gépelt oldalnyi írást (autográf javításokkal) adott át Besskó Csabának. Ő fénymásolatot készített róla, az átvett példányt pedig visszajuttatta, amely sajnos a szerző halála után már nem került elő. Így csak a fénymásolat maradt fenn. Szekennelt változatban kapták meg a volt tanítványok Amerikából, majd megkezdődött a szöveggyűjtés. A fénymásolat 2015. március 27-e óta a Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltárában lelhető fel.

³ http://nagyhaborus.blog.hu/2015/05/11/der_zoltan_diak_kori_emlekei_a_haborus_evekbol_1-17_resz [2018.02.07.]

⁴ fizikaiszemle.hu/archivum/fsz1412/FizSzem-201412_412-418.pdf [2018.02.07.]

⁵ epa.oszk.hu/01900/01977/00265/.../EPA01977_soproni_szemle_2014_4_449-464.pdf [2018.02.07.]

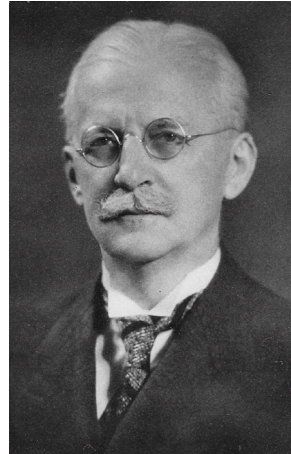
⁶ <https://sopronanno.hu/irodalom/der-zoltan-egy-kulonos-atlagember-elete-der-zoltan-elete-1897-1994> [2018.02.07.]

⁷ Dér Zoltán visszaemlékezéseinek gondozói egykori tanítványai: Besskó Csaba mérnök (USA), Dr. Czuczor Huba orvos (Sopron), Dr. Vékás Lajos jogász, akadémikus (Budapest), Jakatics Árpád tanár, szerkesztő (Szolnok).

⁸ A visszaemlékezés szöveghű közlés.

sőt az egyetemek számát szaporítani kell. Így hozták létre ezekben az időkben a pécsi és a szegedi egyetemet. Pécssett már 1367-ben alapított egyetemet Nagy Lajos király. Az egyetem azonban hamarosan megszűnt. Ezt az egyetemet újíttotta most fel a magyar kultuskormány 1922 év őszén. Egyelőre, éspedig egy teljes tanévig ez az egyetem Budapest-en működött az Állatorvosi Főiskolával együtt, és csak 1923 szeptemberében költözött mint „Pécsi Erzsébet Tudományegyetem” Pécs városába. Tanárai közül többen a Budapesti Állatorvosi Főiskola tanárai közül kerültek ki, ti. akik vállalkoztak rá, hogy Budapestet elhagyva a Pécsi Erzsébet Tudományegyetemhez menjenek át.

Egyszer éppen Fröhlich professzorral bizonyos teendőket beszélünk meg, amikor jött valaki hozzá, és én a látogatás idejére átmentem a szomszédos „helyiségünkbe”, a könyvtárszobába. Mikor a látogató távozott, Fröhlich azt mondta nekem: *„Az imént dr. Rhorer László⁹ állatorvosi főiskolai tanár volt nálam. Ő a főiskoláról átmegy a pécsi egyetem orvosi karába fizikaprofesszornak. Asszisztenst, tanársegédet keres. Ha akarja ezt az állást, el is foglalhatja, de ebben az esetben Pécsre kell lemennie. Ott tanársegéd lehet, énnálam csak gyakornoki állás van rendszeresítve. Nem mondom, hogy vállalja el, azt sem, hogy ne vállalja. Tegyen teljesen belátása szerint.”*

3–4. kép – Fröhlich Izidor és Rhorer László fizikaprofesszorok¹⁰

Megtudtam azt is, hogy Rhorernek a pécsi egyetemen a fizikai előadásokon kívül a Röntgen-Intézetet is kell vezetnie. Énnkem pedig éppen a röntgen-sugarakkal voltak

⁹ Rhorer László (1874–1937) fizikus, röntgenológus, egyetemi tanár. 1902 és 1923 között a budapesti Állatorvosi Főiskola tanára, majd 1923-tól haláláig a pécsi Erzsébet Tudományegyetem orvosi fizika és röntgenológia professzora.

¹⁰ Fröhlich Izidor (1853–1931) elméleti fizikus, egyetemi tanár. Tanulmányai után nemzetközi ösztöndíjas, végül a budapesti tudományegyetem elméleti fizika tanára (1879–1928). A Magyar Tudományos Akadémia (továbbiakban: MTA) levelező, majd rendes tagja. Az egyetemen dékáni (1897/98-as és 1899/1900-as tanév) és rektori (1911/12-es tanév) posztot is betöltött.

Fénykép: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/86/Fr%C3%B6hlich_Izidor_fizikus.jpg [2018.02.07.]

Rhorer László: Pécsi Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, Pécsi Egyetemtörténeti Gyűjtemény – Fényképgyűjtemény (továbbiakban: PEK PETGY – Fényképgyűjtemény)

terveim: „A Faraday effektus röntgensugarakkal”. Ennél fogva Rhorer professzor ajánlatát elfogadtam.

Megfogadtam továbbá Fröhlich professzornak azt a tanácsát, hogy a nála való gyakornoki állásomról addig le ne mondjak, amíg a pécsi egyetemen a tanárségédi állásomhoz a miniszteri megerősítés meg nem érkezik. A megerősítés csak 1922. december 7-én jött ki. Szóval az 1922/23 tanév első 3 és ½ hónapjában kettős állásom volt. Dél előtt dr. Rhorernek dolgoztam és főként kísérleteket állítottam össze a másnapi előadásokhoz, délután pedig megjelentem dr. Fröhlichnél, és végeztem hol a könyvtárrendezést, hol pedig a professzor kísérleti eredményei alapján a szükséges számításokat, és a számítások alapján nagy grafikonokat rajzoltam.

Az őszi folyamán Fröhlich professzor a Magyar Tudományos Akadémia egyik ülésén beszámolt fénypolarizációs eredményeiről. Kiemelte, hogy a méréseket ő maga végezte, a mérési eredmény feldolgozását azonban Frenyó Sándor és Dér Zoltán egyetemi gyakornokok, akik a grafikonokat is rajzolták.

Frenyó Sándor az elődöm volt a Fröhlich professzor melletti gyakornoki állásban, akit én személyesen nem ismertem. Utódom pedig a szintén Eötvös kollégista Bay Zoltán¹¹ lett. Bay egy évvel fiatalabb évfolyamú volt. Középtermetű, hosszúka arcú, fekete hajú, sovány fiatalember, akiben óriási volt az ambíció: egyetemi tanár akart lenni. Céltudatos, éjjel-nappal való munkával utóbb célját el is érte. Származására nézve debreceni református pap fia volt. Vele jó barátságban voltam. Később családunkat is meglátogatta. 1945 után disszidált és most külföldön él.

5. kép – Bay Zoltán fizikus¹²

Tanárségédi működésem az Állatorvosi Főiskola épületében

Dr. Rhorer László professzor magas termetű, egyenes állású, erős, de nem kövér ember volt. Széles bajusza és haja már őszes volt. Emlékezetemben főként fehér munkaköpenyében jelenik meg. Többnyire jó kedélyű volt. Láttam ugyan haragos állapotban is, de ilyenkor is udvarias magatartást tanúsított.

Két asszisztense volt. Az Állatorvosi Főiskola részéről Czanik Eszter, a másik asszisztens a pécsi Erzsébet Tudományegyetem részéről én voltam. Legtöbb délelőtt két előadást is tartott Rhorer professzor: egyet az állatorvosi főiskola, egyet a pécsi egyetem orvostanhallgatói számára. Czanik Eszter már több éven át volt asszisztense dr. Rhorernek. A szükséges eszközökbe, a velük való kísérletezésbe már jól beletanult. Pontosan ugyanezeket a

¹¹ Bay Zoltán Lajos (1900–1992) fizikus, a radarcillagászat magyarországi úttörője. A Pázmány Péter Tudományegyetem Elméleti Fizikai Intézetének, majd négy év berlini ösztöndíj után a Műszaki Egyetem egyetemi tanára. Az MTA rendes tagja. 1948-ban emigrációba kényszerült, és az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le, ahol a George Washington Egyetem kísérleti fizika professzora lett.

¹² Fénykép: [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e4/Zolt%C3%A1n_Bay_\(1900-1992\)_Hungarian_physicist.jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e4/Zolt%C3%A1n_Bay_(1900-1992)_Hungarian_physicist.jpg) [2018.02.07.]

kísérleteket kellett nekem is előkészítenem a pécsi egyetem orvostanhallgatóinak szóló előadásokra. Ezért Czanik Eszter nyomán végeztem előkészítéseimet. Nem rendelkeztem azonban a kísérletekhez való begyakorlottságával és a megfelelő tapasztalatokkal. Emiatt az első évben bizony elég sok ügyetlenséget követtem el. Pl. mindjárt az első nap hozzányúltam egy nem „arretált”, vagyis csavarral meg nem állított, de le nem rögzített mérleghez, mire a mérleg lengő része lecsúszott, leesett és a mutatója elgörbült. Leütöttem egy vasháromlábát, és az kettétört.

Ívlámpát is bemutattunk működés közben. „Fenn” a próbateremben simán ment, „lenn” a földszinten, a tanteremben a hallgatók előtti bekapcsoláskor az ívlámpa kigyuladt és nagy lánggal égni kezdett. De miért? Mert fent az emeleten a falba volt építve egy előtétel-ellenállás, a tanteremben azonban nem volt, s így utóbbi helyen annak hiányában a kísérlethez túlságosan nagy volt az áramerősség. Okultam tehát ebből is, hogy nem elég valamit fenn az emeleten kipróbálni, de az előkészítés során a bemutatás helyén is el kell lehetőleg a próbát végezni.

A mágneses kísérlet, amikor azt az óra előtt kipróbáltam, jól ment. Az órán a professzornak nem sikerült. Ennek oka az volt, hogy a kísérletben használt lágyvas nem volt igazi lágyvas, és abban az óra előtti kísérlet következtében visszamaradt bizonyos „remanens”, azaz „visszamaradó” mágnesesség.

Mínt hogy mindig attól féltem, hogy egyik vagy másik kényesebb kísérletem nem sikerül, az órák gyakran nagy idegfeszültséget okoztak nekem.

Költözés Pécsre

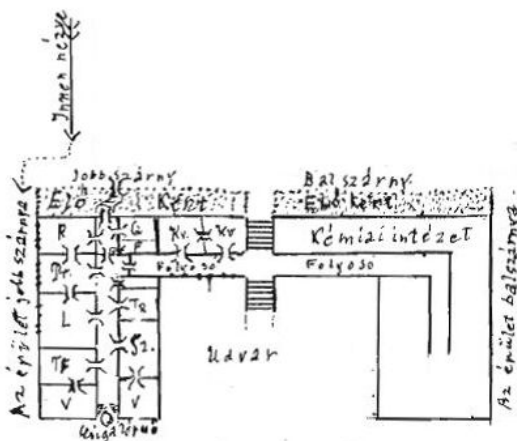

6. kép – A Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem központi épülete¹³

¹³ PEK PETGY – Fényképgyűjtemény

Egyetemünk 1924-ben Pécsen a volt főreáliskola kiüresített, kétemeletes épületét foglalta el. A mi röntgen-fizikai intézetünk a földszinten volt: a földszint jobb szárnyának végén. A kaputól pár lépcsőn felmenve a földszinti folyosóra értünk és ott jobbra fordulva a Questura (diáknyilvántartó segédhivatal) előtt végig menve a folyosón, annak majdnem a végén egy zöldre festett ajtóhoz jutottunk, amelyen ez a felírás volt: „Fizikai intézet”. De be lehetett jutni közvetlenül az utcáról is, az épület jobb szárnyának vége felé egy „külön” lépcsőn át a „röntgenintézetünk” folyosójára, ahol a kezelésre váró betegek sorakoztak. E folyosónak üvegajtaján túl már a fizikai intézet következett. E folyosó jobb oldalán volt a betegek röntgenvizsgálatára és besugárzással való kezelésére szolgáló nagy terem. Azután következett Rhorer professzor szobája, majd a fizikai laboratórium és végül az én tanársegédi – elég nagy – szobám, amelynek másik ajtaja egy nagy, nyitott verandára vezetett.

- R – röntgenező-terem
- Q – quarclámpakezelő szoba
- F – fényképező szoba
- Pr – Rhorer prof. szobája
- L – fizikai laboratórium
- Tr – Röntgen Intézet tanársegéd (orv.)
- Sz – fizikai szertár
- TF – fizikai intézet tanársegéd
- V – nyitott veranda

7. kép – A Rákóczi út 80. számú épület földszinti épületének korabeli alaprajza (Dér Zoltán rajza)

A folyosó bal oldalán voltak a diatermás és quarclámpa kezelő szoba, a fényképező szoba, majd a főfolyosó betorkolódásánál a röntgenintézeti tanársegédnek a szobája, végül a fizikai intézet szertára. Az épületszárny végén csigalépcső vezetett le az udvarra és a szuterénbe, ahol túlnyomó részben az altiszt lakások voltak. A szuterénből nyíltak a nagyelőadótermek is, a „jobb szárnyon” a fizikai, a „bal szárnyon” a kémiai.

Tanársegéd kollégám Niemczik Géza negyedéves orvostanhallgató volt. Magas termetű, barna hajú fiatalember. Szokása volt a vállát kissé felhúzva tartani. Kissé jobbra-balra himbáldozva járt. Alsó ajka kiduzzadt, mert ajkait összeszorította. Sok kedélyesség volt benne. Szerette a társaságot. A röntgenosztályunkon dolgozott és a professzor utasításai szerint a röntgen-készüléket kezelte. Utolsó orvosi vizsgáira szorgalmasan tanult és kb. egy év múlva kész orvos volt.

Volt egy gyakornok társunk is. Egy orvosnő, férjes asszony. Nagyon kedves modorú, középtermetű barna nő, ő Pestre távozott. Utána Bayer Margit jött hozzánk gyakornoknőnek. Egy csinos, pirosposzsgás, szőke nő. (Apja nyomdász volt és a sors érdekessége, hogy annak idején a mi második vagonunkban repatriált Romániából.¹⁴)

¹⁴ A Dér családnak 1920-ban el kellett hagynia Temesvárt, mert a gimnáziumi tanár családfő nem esküdött fel a román államra.

Az intézeti altisztet Bedő Józsefnek hívták. Magas termetű, keskeny arcú mozgékony ember, ki rövidre nyírott bajuszt viselt. Többnyire kék munkaköpenyben dolgozott, lapos sapkával fején. A takarítást is ő végezte. A fizikai eszközöket ő hordta fel fatálcán. Segédkezett a röntgenintézetben is. Volt benne bizonyos ezermesteri hajlam és így javításokra – pl. a fizikai eszközök javítására – jól fel lehetett használni. A második év második felében már első osztályú műszaki altiszt minősítést kapott és ennek megfelelően a legmagasabb altishti fizetést.

Feladataim

Mikor én az intézethez kerültem, igen primitív volt még a felszerelésünk. Rhorer professzor például reggelizni kívánt, de nem volt pohár. A fizikai intézetnek alig volt egy-két tárgya, de azért mégis akadt egy üres, vadonatúj Leclanché-elem edény. Tehát, ebből az elemüvegből reggelizett.

Csaknem minden délelőtt, mihelyt az orvoskari fizikai óránk lezajlott, nyakamba vettem a várost Bedő József altiszt társaságában, aki egy fatálcát hozott magával. Végigjártunk több középiskolát (cisztercita gimnáziumot, a pécsi főreáliskolát, a Rákóczi katonai főreáliskolát) és azok szertáiraiban kerestünk eszközöket a másnapi fizikai előadásunkhoz. Ami a célnak megfelelt, azt a szaktanároktól kölcsönkértem. Szívesen adták. Volt úgy is, hogy a kölcsönkapott eszköz hibás volt. Bedő altiszt kijavította, és így megjavítva kapták vissza.

Az elhozás után következett az eszközök kipróbálása. Sok kipróbálást végeztem a nagy fizikai előadó teremben. Néha még vacsora után is, sőt volt úgy, hogy este 11 óráig. Néha az órán mégsem ment az egyik vagy másik kísérlet, de ezért a professzor sohasem tett nekem szemrehányást, mivel tudta, hogy mennyit vesződöm. Sőt az év végén azt mondta: *„Nagyon meg voltam elégedve, pedig a tavalyi tapasztalatok után voltak némi aggályaim.”*

A harmadik lépés volt a leszerepelt eszközök visszavitele, ami majdnem mindig újabb eszközök elhozatalával párosult.

Én voltam megbízva az egyetem meteorológiai állomásának naponta háromszor végzendő leolvasásával. Reggel 7, délután 2 és este 9 órakor az udvar közepén felállított időjárás-házikóban elhelyezett eszközökről le kellett olvasnom a hőmérsékletet, a légnyomást és a levegő nedvességét. És a leolvasott adatokat egy papírlapra írva át kellett adnom nap, mint nap a professzornak, aki belőlük jelentést készített és felküldte a budapesti központnak.

Rhorer professzor további „nagy terve” volt rádióvevő felállítása a fizikai intézetünk részére. A rádió akkor még meglehetősen gyermekcipőben járt. Az akkori, még fejletlen elképzelésnek megfelelően a fejhallgatós vételhez nagy külön antennát terveztünk kifejlesztetni. A tervünk szerint az antenna 3 szál, egymástól 20–20 cm távolságban párhuzamosan vonuló, 60 m hosszú vastag vörösrézdrótból állt volna. Az egyetem központi épületének tornya keleti falától (az udvar felett és egy szomszédos úttest felett) az úttesten túli egyik villa tetejéig akartuk kifejlesztetni. Erre azonban előbb engedélyt kellett kérni a városi mérnöki hivataltól. Kibírja-e az egyetem tornya, illetőleg a villa fala a nagy húzófeszültséget, illetve forgatónyomatékot, főként télen zúzmarás állapotban és a téli szélben? Végül az engedélyt megkaptuk, az antenna bevált: az intézet fejhallgatós vevője jól működött.

De csakhamar egy lapszerkesztő privátim egy olyan készüléket vásárolt, amelyhez nem is kellett külön antenna. Ahhoz a városi villanyhálózatot használta. És készüléke méghozzá nem is fejhallgató, hanem hangszórós volt, bár igen közel kellett hozzá hajolni, mert hangja igen gyenge volt. Rajta a gomb (kondenzátor) forgatására sorban bejöttek a különböző állomások: Budapest, Bécs, Párizs stb. Akkoriban ennek a készüléknek csodájára jártak. Rhorer professzor is elment „meghallgatni”. Akkoriban ez új volt, valóságos csoda volt, de messze volt még a mai készülékek tökéletességétől.

Már asszisztensként a röntgensugarakkal akartam tudományos munkát végezni, de intézetünknek, ameddig csak közösködött az Állatorvosi Főiskolával, rendes felszerelése nem volt. Csak egy kisméretű röntgen-lámpa állt volna rendelkezésemre, amelyik az Állatorvosi Főiskola részére tartott előadásokon szerepelt. Ez komoly kísérleti munka végzésére nem volt megfelelő. De volt az Állatorvosi Főiskolának egy magasfeszültségű akkumulátor telepe. Rhorer professzor úr azzal bízott meg, hogy ezt az akkumulátor telepet hozzam rendbe. Jó lesz az majd a jövő évre, ha majd Pécsen komoly röntgen-lámpánk lesz, hogy a röntgen-sugarak erősségét ionizációs kamrában mérjük. Vagy, hogy ívlámpán át kisütve intenzív fényt kapjunk. Az akkumulátor telepet június derekáig javítottam, amíg végül elfogadhatóan jónak volt mondható. De a magam szempontjából bizony hiába vesződtem vele, mert a következő évben, amikor Budapestről megváltunk, az Állatorvosi Főiskola az általam kijavított akkumulátor-telepet nem adta oda.

Rhorer professzor számomra egy készüléket csináltatott az egyik fizikai szaklap nyomán, amely lényegében véve „a Wilson féle ködfény-kamra kísérlet” egyik módosítása. Első kieszelője után a készülék neve: „Bose¹⁵-féle készülék”. Alkalmas arra, hogy az „atomrombolás” után felszabaduló apró „atomtöredékeket” (protonok stb.) láthatóvá és lefényképezhetővé tegye. Minden ilyen anyagszemecskére ugyanis a kísérlet folyamán egy gőzzel túltelített térben vízburok rakódik le. A szabad szemmel láthatatlan anyagszemecske ilyen formán vízburkolatokkal körülvett ködszemecskévé válik, és erős oldalvilágítás esetében lefényképezhető. Ilyenfajta eszközzel tényleg fedeztek is fel már a rákövetkező esztendőkből új, eddig nem ismert „atomfragmenseket”, azaz részecskéket (neutronokat, mezonokat stb.).

De a Bose-féle készülék egy belső vasmag kivételével tisztára üvegből van. Amellett nagymértékben elágazós, kanyargós csöveket tartalmazó készülék. Befogására külön fa-állványt kellett konstruálni. Hónapokba tellett, amíg elkészült és nagy faladásban megérkezett Pécsre. A faállványba szerelésnél egy helyen az üvegcsőszerű áthidalás eltörött. Ezt még a helyszínen Cholnoky László nevű kémikus tanárségéd társam ki tudta javítani, de az állványt kellett hozzá módosítani.

Egy másik alkalommal – kísérlet közben – az említett vasmag, amelyet kívülről elektromágnes mozgatott, a mozdulat túlságos heves volta miatt széttronsolta a készülék egyik oldalát. A készüléket javítás végett Budapestre kellett szállítani, de ismételt levélbeli és felutazással egybekötött személyes könyörgések ellenére, az csak hét hónap múlva érkezett vissza.

Akkor kiderült, hogy az egyetem – kisebb méretű – ívlámpái nem adnak elegendő fényt a ködcsíkok lefényképezésére. Végre egy pécsi ipariskolában találtam egy ívlámpát,

¹⁵ Bose, Satyendra Nath (1894–1974) indiai matematikus és fizikus. Albert Einsteintel együttműködve elméletet dolgozott ki az elektromágneses sugárzás gázszerű tulajdonságaira (Bose–Einstein függvény, kvantumfizika).

amely 23 amperrel működött, és a fényével – más ívlámpák fényét is odavíve – végre sikerült a ködcsíkokat fényképeznem. (Amikor otthagytam Pécsset, a Bose-féle készülék – egyik szekrény legalsó lapos fiókjába rejtve – ott maradt tovább is anélkül, hogy bárki is használná.)

Rhorer professzor „Orvosi fizika-kémia” című könyve¹⁶ új kiadásban jelent meg. Az új kiadás kefelevonatait én ellenőriztem és a sajtóhibákat kijavítottam. A műből egy tiszteletpéldányt kaptam. Rhorer szabad idejében – vasárnap délelőtt is – végigolvasta a legújabb fizikai folyóiratokat, és olyan példányába, melyben minden két lap közé egy-két üres oldal volt belekötve, bejegyzéseket tett a legújabb eredményekről, könyvének a következő kiadása számára.

Az egyetemen az orvostanhallgatók részére a kísérleti fizikai előadásokat Rhorer professzor tartotta. A napi munkám főként az előadási fizikai kísérletek összeállítása, kipróbálása és néha a kísérletek bemutatása volt (amikor nem maga a professzor mutatta be azt). Volt eset, hogy a professzor három hétre Londonba utazott, és távolléte alatt az előadásokat én tartottam meg a professzor könyve alapján.

Az egyetemen szóban és írásban kollokváltattam is. Nemegyszer találtam egy-egy igen rossz írásbeli kollokviumban egy-két tökéletes mondatot. Ezek mindig szó szerinti idézetnek bizonyultak a professzor úr tankönyvéből, vagy egyéb közkeletű fizikai könyvből, és az illető, amikor vele próbát tettem, nem tudta az ilyen mondatot szó szerint elmondani. Vagyis a vizsgázó egyszerűen „puskázott”. Emiatt előfordult az „elégtelenül kolloquált” beírás is.

Szívesen vettük, ha meglátogatták intézetünket. Egy ízben a látogatók között egy igen csinos társaságbeli ifjú hölgy is volt. Odaállítottuk a röntgenkészülék elé és átvilágítottuk. A kép azt mutatta, hogy tuberkulózistól megtámadott foltok vannak a tüdején. A röntgenkészülék leleplezte betegségét, amelyet addig nem is gyanított. Sírva ment haza.

Az intézet röntgen-osztályán Rhorer professzor nap mint nap vizsgálta és sugarakkal kezelte a betegek nagy sokasságát. Szegény rákos nők százait. Többnyire idősebbek voltak, de volt közöttük pl. 29 éves is. „*Mi lesz velük?*” – kérdeztem. A válasz így hangzott: „*Röntgen kezelés nélkül éltek volna, mondjuk negyed évig. A besugárzás meghosszabbítja az életüket. Élnek vagy két évig.*”

Voltak olyan betegek, akik erősítésül három kvarcfalú, higanygőzös lámpánk valamelyikével ultraibolya besugárzást kaptak. Volt nálunk áramátvezetési hőtermelés (diatermia) útján reuma elleni hőkezelés is. Volt egy szegény hús-daganatos, szarkomás fiú is. Annak nem használt a sugár-kezelés. Az aránylag kicsiny daganat a röntgensugárzás ellenére is tovább nőtt, és mert igen rossz helyen volt, összenyomott egy fő eret. A fiú egy héten belül meghalt. Volt egy szerencsétlen csonttuberkulózisos betegünk, akinek összeaszott karján, kezén lévő vérvörös sebéből csurgott a genny. És így tovább. A betegségek felismerése céljából mindennaposak voltak nálunk a mindkét oldalon érzékeny réteggel bevont filmekre történő röntgenfelvételek is.

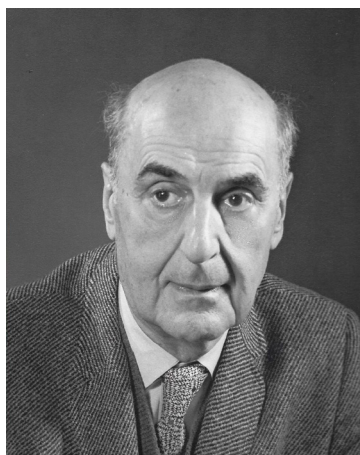
A sok röntgenezés a szervezetre veszélyes. Rákot is okozhat. Rhorer professzor is használt ólomfalat, a kivágásban pedig ólom tartalmú üvegből ablakot. Az ólom ugyanis, mint nagy atomsúlyú anyag elnyeli a röntgensugarakat. Az asszisztensnőnk zsebében lévő,

¹⁶ Munkái: RHORER László: *Orvosi fizikai kémia*. (A Kis Akadémia könyvtára 1.) Budapest, 1911.; RHORER László: *Fizika. Egyetemi és főiskolai hallgatók számára*. Budapest, 1922.; RHORER László: *Atomok, molekulák, kristályok. 39 ábrával*. Pécs–Budapest, 1924. (Tudományos gyűjtemény 8.)

továbbá a harmadik helyiségbeli fotográfiai szoba asztalfiókjában lévő filmek is lassanként megfeketedtek a ruhán, a falakon, fán is átmenő röntgensugarak hatásától. Rhorer professzor végül valami altesti rákban halt meg 63 éves korában, és nem lehetetlen, hogy baját a sok röntgensugárzástól kapta.

Más tanszékek, egyetemi kollégák

A szomszéd intézet kémia tanára volt a keskeny, hosszúkás, idegesen rángatózó arcú, csupasz-szájú Zechmeister László¹⁷, a győri polgármester fia, aki anyánk családjával: az Ódorokkal távoli rokonságban állt. Első tanárségédjével, Cholnoky Lászlóval¹⁸ együttműködve a paprika csípős, színes festékét, a kapszaicint igyekeztek (hosszadalmas kísérlet-sorozattal) megelemezni és a kémiai képletét megadni. Kísérleteik sikerrel végződtek. Rengeteg piros paprika feldolgozása után még a szerkezeti képletét is felderítették. Zechmeister később Amerikába ment. Utóda Cholnoky László lett.

8–9. kép –Cholnoky László és Zechmeister László professzorok¹⁹

Az élettan professzora volt a külső megjelenésében az orosz Sztálinra emlékeztető, jovialis Pekár Mihály²⁰, aki Rhorer professzornál gyakran megfordult. Egymást tréfásan

¹⁷ Zechmeister László (1889–1972) vegyészmérnök, egyetemi tanár, akadémikus. Egyetemi tanulmányait Svájcban végezte: vegyészmérnöki és műszaki doktori címet szerzett. Munkásságát Berlinben kezdte meg, majd az első világháború befejezése után a hadifogságból Magyarországra tért vissza. 1922-ben nevezték ki a pécsi Erzsébet Tudományegyetem Kémiai Intézetének igazgatójának, ahol 1940-ig dolgozott. Az MTA levelező, rendes és tiszteletbeli tagja. 1940-ben emigrált, és a pasadenai California Institute of Technology szerves kémia professzoraként működött tovább.

¹⁸ Cholnoky László (1899–1967) Kossuth-díjas gyógyszerész, egyetemi tanár. 1924 és 1965 között a pécsi egyetem egyetemi tanára. 1961 és 1965 között az önálló Pécsi Orvostudományi Egyetem rektora. A kémiatudományok doktora (1952), majd az MTA levelező tagja.

¹⁹ Professzor-portrék (8–11. kép): PEK PETGY – Fényképgyűjtemény

²⁰ Pekár Mihály (1871–1942) orvos, fiziológus, egyetemi tanár. Először a budapesti egyetem Élettani Tanszékének magántanára, majd 1918-tól 1942-ig a pozsonyi, majd pécsi Erzsébet Tudományegyetem professzora. 1927-től felsőházi tag. Nagy érdemei voltak a pozsonyi egyetem Pécsre helyezése ügyében.

nem egyszer „Aranyomnak” szólították. Tanársegéde volt dr. Matkovits Károly orvos, aki később Budapesten lett gyakorló orvos. Nyugdíjas korára Sopronban telepedett meg. Az örökléstant Gorka Sándor²¹ tanította, aki egyúttal a Természettudományi Társulat főtitkára volt. Egy előadásorozatát végighallgattam, mert érdekelt ez a kérdés, amióta középiskolás koromban apám jó barátjának, Inotay Lászlónak – három előadásból álló – előadásorozatát hallottam a darwinizmusról. Gorka előadása azonban erősen elütött a darwinizmustól. Ő az újabb, akkor új Mendel-Morgan öröklési elméletet követte. A sejtmagvak – mikroszkópiai megfigyelésére – megfestéssel láthatóvá tehető részei: az úgy nevezett kromoszómák tulajdonképpen „génláncok”, a gének pedig „az örökítés egységei”.

10–11. kép –Pékár Mihály és Gorka Sándor professzorok

Mi leginkább a kémiai tanszékre voltunk ráutalva. Kevés eszközünk volt. Üvegcső, gumidugó, lombik, vegyszerek gyakran kellett nekünk. Nosza, átszaladtam kölcsönkérni a kémiára. Így nap, mint nap találkoztam az ottani tanársegédekkel.

A kisorosz (rutén) származású, keskeny orrcimpás, hosszúkás arcú, fekete hajú Vrabély Vera (később doktorált) volt, akihez legtöbbször fordultam. Idővel jóba lettünk és még szüleinél, Budapest közelében, Rákoscsabán is meglátogattam néha. Ő ugyanolyan munkát végzett a kémiai tanszéken, amit én a fizikai tanszéken, ti. az előadási kísérletek összeállítását, kipróbálását. Amellett vezette a „kvalitatív és kvantitatív kémiai elemzés” című gyakorlatokat. Ebbe én magam is – mintha orvostanhallgató lennék – beiratkoztam. Mikor erre Zechmeister professzornál jelentkeztem és engedélyt kértem, azt is megígértem, hogy a szokásos gyakorlati díjakat megfizetem. De Zechmeister professzor így szólt: „Mivel egyetemi alkalmazott, díjfizetést nem kérünk. A gyakorlatok végzése a tanársegéd úr részére ingyenes.” Eszerint két féléven át, heti 2 órában elvégeztem ezeket a gyakorlatokat, azzal a hátsó gondolattal, hogy kémiából, mint melléktárgyból szándékozom doktorálni. A főtárgy a fizika lett volna. A gyakorlat arra ment ki: az embernek kezébe adtak valami

²¹ Gorka Sándor (1878–1944) biológus, egyetemi tanár. 1902 és 1913 között a budapesti egyetem Állattani Tanszékének tanára, 1914 és 1920 között pedig az Összehasonlító Bonctani Intézet vezetője. A pécsi Erzsébet Tudományegyetem Biológiai Intézetének első egyetemi tanára (1923–1944), a pécsi biológiaoktatás alapítója és kiemelkedő egyénisége. A pécsi Mecsek Egyesület tagja és a *Pannonia* szerkesztője (1941–1943).

port, vagy folyadékot. Vegyszerek hozzátöltögetése alapján (lesz-e színváltozás, csapadék és milyen csapadék) ki kellett deríteni, hogy a vizsgált anyag, a por, vagy folyadék milyen kémiai elemeket tartalmaz. Ez volt a kvalitatív, azaz minőségi elemzés. Már aprólékosabb eljárás kellett a mennyiségi, azaz a kvantitatív elemzéshez, hogy ti. mennyi, hány mg van az egyik, vagy másik alkatrészből a keverékben, elegyben, vegyületben. Pl. „titrálás” útján: adott koncentrációjú vegyi oldat cseppenkénti beleejtésével egészen a bizonyos színváltozásig. Hány csepp hullott addig bele, mekkora egy csepp súlya, stb.

Meg kell még emlékezni Rom Pál kémiai intézeti tanárségéről is. Ügyes kezű, barna bőrű, középtermetű, sovány, nyurga fiatalember volt. Szobájában az ágya feletti széles fehér polcon nagy üvegtartályokban álltak a legveszedelmesebb maró savak: sósav, kénsav, salétromsav. A kémikusok igen ügyesek voltak abban, hogy miképpen lehet tiszta alkoholból hígítással és esszenciák hozzáadásával kitűnő likőröket előállítani. Persze rendes körülmények között csak nagyon módjával csinálták és éltek vele. De egyszer egy fiatalemberekből álló társaság Rom Palinál nagyon belikőrözött és ittasságukban elkezdtek hajigálódzni. A savtartalmú lombikok rendre összetörték, és a savak az ágyra ömlöttek. Sem ágynemű, sem vaságy nem maradt meg. A savak mindent szétmártak. Megmárták még a padlót is. Hja, így mulat egy kémiai tanárség! Rom Pál később ledoktorálván a budapesti ampelológiai intézethez került mint vegyész.

12. kép – Rom Pál vegyész, gyógyszerész²²

Anatómiai intézeti tanárség kollégáim meghívására megtekintettem az anatómiai, azaz a hullaboncoló intézetet. Az első terem nagy kőkádjainak a fedelét felemelve – barna, karbolszagú lében úszott néhány „hulla”: nagybajszú férfi, kis fiú, stb. A sokáig ázott hullák bőre megbarnult a fertőtlenítő oldattól.

A második teremben enyhén rézsút deszkalapokon feküdtek a meztelen halottak és középpütt az asztalon feküdt egy szép, 20 év körüli fiatal nő holtteste, de csak a felső fele, mert a hasi része és lábszárai hiányoztak. Alulról bele lehetett látni mellüregébe, benne látni lehetett a nagy – a nyak felé egyre keskenyedő – csigolyákat. A tüdő és a szív már ki volt tépve. Szép szemei beesvék. Feje körül szerteséjjel omlott szép, fekete haja.

Az utolsó teremben, mintha szivacsok lettek volna a vízben. Nem szivacsok, hanem agyvelők voltak formalin oldatban. Ott az asztalon hamarosan a kivett agyvelőből „met-szeteket” készítették (szeleteket metszettek ki mikroszkóp alá).

Egyéb időtöltések, szórakozások

Pécsett viszonylag kevés szabadidőm volt, tehát kevés alkalom nyílt a szórakozásokra. Néha egy-egy színházi előadás vagy késő esti mozi, egy-egy szimfonikus vagy kamarazenei hangverseny. Jónak lettem Zupancic Vilmossal, a pécsi városi zeneiskola hegedű-csel-

²² <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/r-775E4/rom-pal-77807/> [2017.02.07.]

ló tanárával. Megyek például a Rákóczi utcán, hónom alatt egy sereg kottával. Megállít és megnézi a kottákat. Aztán kiválaszt egy párat közülük: Bach János passióját, Bartók Tizenöt magyar parasztdalát. Ezeket – úgymond – kölcsönkéri, és egyúttal péntek estére meghív vacsorára, amikor majd közli velem a kottáimra vonatkozó véleményét.

Péntek este náluk vacsoráztam. A vacsora vesevelő, utána édesség. Zupancic felesége – a szép, szőke Lenke, egyébként nyelvszakos tanárnő – töltötte be a háziasszony szerepét. Zupancic kottáimra vonatkozó véleménye az volt, hogy a János passióért lelkesedik, de a Bartók parasztdalokért egy cseppet sem. Leütött belőle egy-egy akkordot a zongorán és megjegyezte: „*Főrtelmes egy akkord! Hát szabad „ilyet írni?”*” Én azt feleltem, hogy az akkord a darabban áll, előtte és utána is vannak akkordok. Majd azt a hasonlatot használtam, hogy a táncosnő sem tud akármilyen helyzetben megállni, hanem egy sereg helyzetben csak átlendül, tehát éppúgy van az akkordokkal is, és nem lehet megállni, külön szemlélni egy-egy akkordot. Míg így vitáztunk, belépett mint vendég Bán János zongoraművész. Mondta, hogy ő már játszotta ezeket a parasztdalokat hangversenyen. Azzal leült a zongorához és végigjátszotta a füzet nagy részét. Egyszerű paraszt dallamokat lehetett a játékból kihallani, de semmi különös diszsonanciát. Úgy játszotta, hogy szinte elsikkadtak a kifogásolt diszsonanciák. (De ez sem az igazi. Jó pár év múlva Fettich Nándor muzeológus²³ barátom úgy játszott több Bartók darabot, hogy Bartók akkordjai úgy csengtek, mintha a zongora ezüstből volna. Játékának titka az volt, hogy az akkord némelyik hangját erősebben, a másikat – csak hangszínezésre szántan – megfelelően gyengébben ütötte le.)

Bán János aztán elmondta, hogy Beethoven zongora-hangversenyt készül adni Bécsben. És a Mondschein szonáta egyes részeit többféleképpen is lejátszotta. Faggatott bennünket, hogy véleményünk szerint így, vagy úgy szól-e jobban.

A pécsi kamarazene társaságban a zeneiskola igazgatója játszotta a prímhegedűt, Zupancic a csellót. A társaság bérleti előfizetéssel hat hangversenyből álló sorozatot hirdetett. Az első hangverseny után – kiemelve, hogy kiválóan muzsikáltak – azt kifogásoltam, hogy a terem világítása rideg és barátságtalan, és emiatt hangulatromboló volt. A zenészek feje felett magasan világított egy csupasz villanykörte, amelynek fénye a zenészeket meglehetősen árnyékban hagyta, ellenben a közönség szemébe világított. A legközelebbi hangversenyükön már sátorszerű burával volt fedett a lámpa. Direkt fényt nem sugárzott a hallgatók szemébe és csak a zenészek és kottáik voltak jól megvilágítva.

Részt vettem mint tenor énekes egy Zupancic vezényelte egyházi hangversenyen. Három Bach művet énekeltünk zenekari kísérettel. Zupancic főleg Brahms zenéjét igyekezett velem megismertetni és megkedveltetni. Egyébként lelkes turista, alpesi turista volt. Nyaranta 6–8 hetet töltött az osztrák Alpokban, hegymászással. (Talán éppen ezzel tette tönkre szívét úgy, hogy 48 éves korában – valamikor az 1930-es években – meghalt.)

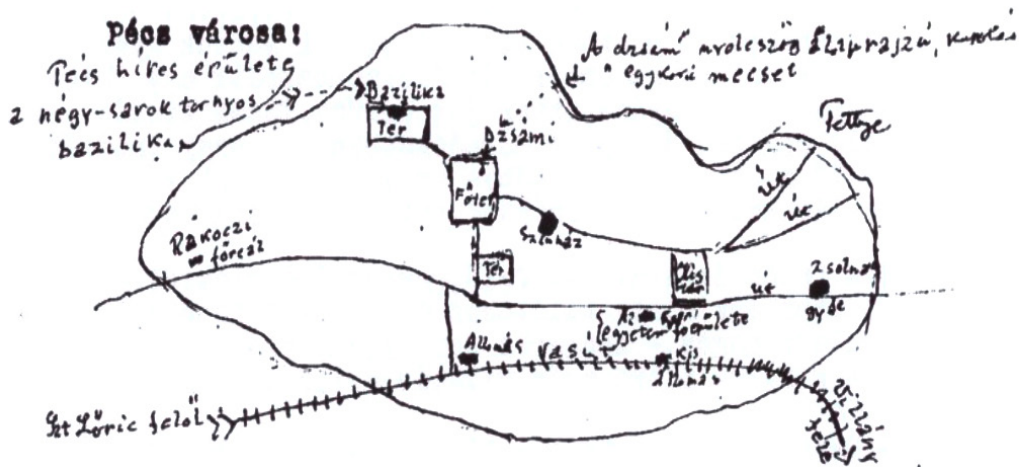
Mansfeld²⁴ gyógyszerész-professzor lakásán egyetemi tanárok egy kvartett társaságot alakítottak. Nem találtak brácsást. Végül örömmel hallották, hogy én tudok brácsázni és

²³ Fettich Nándor (1900–1971) régész, ötvösművész, az MTA tagja. A Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára népvándorlás kori gyűjteményének felelőse, majd igazgatója (1941–1945) Kényszernyugdíjazása után ötvösművész lett, de tudományos munkásságát nem hagyta abba.

²⁴ Mansfeld Géza (1882–1950) orvos, farmakológus, egyetemi tanár, akadémikus. A budapesti egyetem magántanára, majd a pécsi Erzsébet Tudományegyetemen 1923 és 1944, valamint 1945 és 1947 között a Gyógy-szertani Intézet és a Kórtani Intézet igazgatója, volt az egyetem rektora (1934/35. tanév) és dékánja (1930/31. tanév) is.

bevettek a kvartettjükbe. Hetente egyszer este 8 órától 1 óráig játszottunk. Közben szünetet tartottunk, amikor a háziasszony frissítőket és édességeket szolgált fel. E ház udvarán emelkedett égnék egy épen maradt török minaret fehér, karcsú tornya.

A városban a hozzáférhető kultur-látványosságokat mind megtekintettem (pl. városi múzeum, a zsolnai majolika gyár múzeuma, stb.). Ellenben halogattam a pécsi szénbánya megtekintését, végül el is maradt egészen. A város szép környékén – vasárnaponként – jó időben számos sétát, illetve kirándulást tettem (Misina tető, János kilátó, Jakab hegyi kilátó-szikla). Részint egyedül, részint kisebb társaságban, néha a Mecseki Turista Egyesülettel.

13. kép – Pécs városa (Dér Zoltán rajza)

Messzebb útjaim is voltak:

Északnyugat felé hegygerinceken át Szentkút, Orfű, Abaliget községek (18 km-es túra csak oda). Abaligeten van egy érdekes cseppkőbarlang, amelyben patak is folyik. E patakban található híres rákfajta: „az abaligeti vakrák”, amelynek szemei az állandó sötétben való élés következtében visszafejlődtek. Dudich Endre professzor – volt Eötvös kollégista²⁵ – sok cikket írt erről a rákfajtról.

Északkelet felé át a hosszú Mecsekszabolcs bányavároson, majd országúton erdőben kígyózva egy alacsony gerincig, onnan meredeken lefelé Mánfa község több rétegben egymás mellett fekvő, kies házsoraiig. Innen újabb hegygerincen át Komló bányavároskába.

Dél felé dombra fel, majd lassan emelkedő, szinte fennsíki úton egy magaslati helyig. Innen elég gyors leereszkedéssel a szép Harkány fürdőbe (26 km-re Pécestől). Ez a fürdő híres hőforrásairól, forró vizes úszómedencéiről. E helytől keletre van a Nagyharsányi hegy. Fa, sőt bokor alig van rajta. Az egész hegy füves, sziklás. Az ember azt hinné, hogy hamar felér a tetejére, de csak egy párkányig jut, ahonnan hasonló magasságúnak látszó hegy áll előtte. És ez sokszor ismétlődik így, míg végre elfáradva, kiizzadva feljut az igazi tetőre.

²⁵ Dudich Endre (1895–1971) Kossuth-díjas zoológus, biológus, hidrológus, entomológus, szpeleológus, egyetemi tanár. 1925-től a szegedi Ferenc József Tudományegyetem magántanára. 1934-ben ő szervezte meg az első hazai Állattrendszertani és Állatföldrajzi Intézetet a budapesti egyetemen, ahol 1971-ben bekövetkezett haláláig dolgozott.

Innen gyönyörű a kilátás: észak felé a Mecsek hegység, délkelet felé a Villányi hegység, délnyugat felé a Dráva fénylő csíkján túl magas, kéklő hegláncok látszanak.

Még délebbre fekszik Siklós városka, felette a török időkben szerepet játszó várral.

Egy ízben vonaton utaztam Villányba, és onnan kelet felé a mohácsi síkon át Mohácsra. Itt felkerestem az Endrőczy mama²⁶ szüleit. Nagyon kedves emberek voltak.

Az említett kisebb kiránduló társaság főként Vrabély Vera, kémiai intézeti tanársegédnőből, Szanathy Aniella jogi kari gondnoknőből²⁷, Niemczik Géza intézetünkbeli röntgenorvosból állott. A társaságot néhányszor egy-egy orvostanhallgató, vagy orvostanhallgató nő egészítette ki.

Egy ízben az említett két kolléga hölgy ajánlatára kora tavasszal bérkocsit béreltünk. A nagy hideg miatt lábzsákokat kaptunk, sőt a kocsis még pokrócokkal is jól befödött bennünket. Pécsről keleti irányban több községen végigkocsikáztunk, így visszatérőben egy vendéglőben fűszeres forralt bort ittunk.

Gyalogkirándulásokra nem kedveltem ezt a társaságot, mert a nők fáradékonyak voltak. Nagyon melegük, vagy nagyon „hidegük” volt. Hamar szomjasak lettek stb. Minduntalan megpihentünk (pl. fák árnyékában a napsütés előtt). Vagy bementünk inni vendéglőkbe és ott sokáig elidőztünk. Csak akkor jöttek ki, amikor a Nap már a látóhatár szélén lebukott, és akkor még órákig kellett jönni hazafele a sötétben. És szinte fátumszerűen egy-egy vihar is utolért bennünket a sötét erdőben. Bőrig áztunk, mire késő este visszaértünk a városba. Ez több ízben megtörtént. Az egyik alkalommal, amint a sötétben, nagy viharban siettünk hazafelé, egyszer csak észrevesszük, hogy az egyik hölgy „elveszett”. Vagy húsz percig mentem visszafele, amíg rábukkantam: egy kövön ült és sírt, mert kifiamodott a bokája. Vállamra támaszkodva vezettem haza. Csak bicegve tudott járni lassan-lassan. Közben zuhogott az eső. Éjjel fél kettőkor értem haza bőrig ázva.

A legklasszikusabb ilyen eset egy júniális volt, Abaligetén. A mi négyes szűkebb társaságunk gyalog ment a hegyeken át. Forró idő volt. A sok fa alatti pihenés miatt csak késő délután érkeztünk meg Abaligetre. Ott lámpásos vezetővel előbb végig jártuk, megnéztük a cseppkőbarlangot, és csak este 8 órakor csatlakoztunk egy vendéglőben az ott táncoló orvostanhallgatók népes csoportjához. A tánc-zenét hatalmas mennydörgések tarkították. Majd eljött az ideje annak, hogy kimenjünk az abaligeti vasútállomásra. Néhány orvostanhallgatónak volt viharlámpája, de a zuhogó orkán szélrohamai csakhamar valamennyit kioltották. Sötétben mentünk tovább a síkos, sáros úton. Időnként cigánykereket voltunk kénytelenek hányni a pocsolókban. Vagy azon mulattunk a hirtelen villámfénynél, hogy az egyik vagy másik társunk elcsúszott és a pocsolóba ült, vagy éppen abból tápázkodik fel. Vrabély Vera nem hozott magával felsőkabátot. Ráborítottam a saját felöltöm felét. Így egy kabát alatt mentünk ketten. Egyszer csak Vera eltűnt mellőlem. Kiáltottam, hogy hova lett. Gyöngye hang nyöszörögte, hogy az árokban vagyok. A legközelebbi villámfénynél felsegítettem. Mert olyan sötét volt általában, hogy az út szélét sem lehetett látni. Emellett az út folyton kanyargott, csak a lejtősödésből, a láb érzése útján lehetett kitapogatni az út szélét. De azért végül mégiscsak megérkeztünk a négy és fél kilométer távolságban levő vasúti állomásra. Egy erős lámpa világított ki az állomás előtti zöld rétre.

²⁶ Endrőczyék a család baráti köréhez tartoztak Temesváron

²⁷ Árvai Tünde: Szanathy Aniella, az Erzsébet Kollégium „anyja”

http://pecsi-notortenet.blog.hu/2013/04/13/szanathy_anabella_az_erszebet_kollegium_anya [2018.02.24.]

Meg akarván spórolni a rét körülkerülését, társaságunk hölgyei át akartak vágni a réten. Azaz csak akartak, mert a rétség elején egy fűvel benőtt, vízzel teli árokba zuhantak mellmagasságig.

A várva várt éjszakai vonat is megérkezett végül. A zsúfolt vonatra harmadosztályú jeggyel csak az első osztályba tudtunk felszállni. Ott elképedve néztük, hogy hölgyeink arca csupa sár és még blúzuk alól is sár darabok kandikálnak ki. Mindnyájunk ruhája csepegett a víztől.

Cipőm tönkrement. Szárítás közben összeaszott, talpa pedig a kövektől összevagdosva felgöngyöldött. Minthogy használni már nem lehetett, pár nap múlva beledobtam az egyik kályhába.

A Mecseki Turista Egyesülettel tett kirándulásaim már sokkal jobb emlékek. Lassan, tempósan mentünk, de úgy szólván egész nap, így nagy utakat jártunk be. Források mellett pihentünk. Gombákat szedtünk és süttöttünk. Ízletes csemege lett belőlük. Bort is ittunk. Ebéd után fa árnyékában aludtunk.

Legkedveltebb kirándulóhelye volt a társaságnak a Hosszúhetény vasúti állomástól észak felé haladó, szépséges „Egregyi völgy”. Előbb véges-végig a hosszú községen, majd át az erdős hegygerincen, mindvégig országúton. Ez az országút erősen kanyargott hol jobbról, hol balról előtüremkedő elég magas hegyek miatt. Az országút melletti főpatakot a jobbról-balról nyíló mellékvölgyek patakjai egyre jobban megduzzasztották, emiatt észak felé egyre messzebbre hatoltunk.

Hosszúheténytől kelet felé is szép kirándulás kínálkozott a hegyektől körülzárt Püspökszentlászló községbe, amelyben püspöki nyaraló volt. Felette emelkedett a Zengő-csúcs 682 m magasságot elérő orma, a tengerszint-feletti magasságot tekintve a Mecsek hegység legmagasabb csúcsa, tetején igen szép kilátást nyújtó toronnyal. Sajnos, elég rozoga volt akkoriban ez a fából készült torony, de azért több ízben is fenn jártam rajta élvezni a kilátást. Püspökszentlászló egyik nevezetessége volt az ott sűrűn található sárga virágú gyűszűvirág (*Digitális purpurea*).

Távolabbi útjaim főképpen hazautazásokkal²⁸ kapcsolatosak:

„Parallel utak” a legtöbbször követett Pécs–Szentlőrinc–Abaliget–Újdombóvár–Pusztaszabolcs vonallal. A nyugati parallel vonal: Pécs–Szigetvár (Zrínyi-vár és Istvánfy Miklós történetíró háza) – majd halastavak mellett, kanyargósan hegytetőre, onnan az érdekes „Zselic” vidék dombsorai között Kaposvárra, majd innen Újdombóváron át Budapestre.

A keleti parallel vonal: Pécs–Pécsvárad (a Zengő alatti) – majd érdekes dombvidéken át Bátaszékre – innen Szekszárdon át Budapestre.

Apostagra több ízben így utaztam: Pécs–Bátaszék–Baja (a Duna mellett). Innen vagy hajóval észak felé, vagy pedig: Baja–Jánoshalma (érdekes homokbuckás vidék) – Kiskunhalas–Kunszentmiklós–Apostag.

Valami sok szórakozásban nem vettem részt. Kollégáim szerettek a színház közelében levő kávéházba járni és onnan éjjel igen későn hazajönni. Ott sok pénzt elverték. Nekem félannyi jövedelmem volt, mint Niemczik kollégának, ezért én soha sem kértem senkitől sem kölcsönt, ellenben előfordult, hogy Niemczik kifogyott a pénzből és hozzám fordult kölcsönért.

²⁸ A Dér család Budapesten lakott, Apostagon a rokonság.

A kávéházban gyakoriak voltak az italos állapotban való összeszólalkozások. Ezek nyomán lovagias ügyek keletkeztek. Két „jól fészült” úr, mint párbajsegéd eszközölte a kihívást, stb. A fenyegetőben lévő párbajt legtöbbször kimagyarázkodásokkal, bocsánatkéréssel, jegyzőkönyv-vezetésekkel elsimították.

Én mindig ellene szóltam a párbajozgatásoknak, sőt egyáltalán a lovagias ügyeknek, mert ezek feleslegesen és károsan izgatják az ifúságot. Hangoztattam: én nem törődöm túlzottan azzal, hogy mások mit gondolnak rólam. Semmi esetre sem annyira, hogy elérje az önmegsemmisítési készséget. Ezt eleinte egyesek úgy értelmezték, hogy – úgy látszik – én gyáva vagyok, de olyan következetesen és állandóan ellene mondtam az ő lovagi eszményeiknek, hogy végül is tisztelték – ha nem is osztották – az én párbajellenes beállítottságomat.

Az is előfordult, hogy egy barátom éjjel a kávéházból egy nővel tért haza az ő intézetébe, és reggel a nő tőle 16 koronát követelt – az éjszakáért. Azt mondta, hogy addig „itt” marad, el sem megy. Barátom megkért, hogy segítsen a nőt „eltávolítani”. Megpróbáltam először szép szóval távozásra bírni, és amikor ez nem sikerült, felemeltem a paplant. A nő teljesen meztelen volt. Elkezdett visítani. Barátom erre megijedt, és kért, hogy így ne tegyem, nehogy a professzor meghallja. Végül is én egészítettem ki kölcsönképpen a barátom összes meglévő pénzét 16 koronára. Ezután a nő távozott. Az altiszt oda volt állítva a folyósra úgy, hogy a nő csak a hátsó lépcsőn távozhattott és nem a professzor szobája előtt. Azután is gyakran emlegettük a „16 koronás nőt”.

Egy másik eset. Egy kartársam sokszor mondogatta, hogy nőt pofozni barbárság. Az ilyen frátert fel kellene akasztani. És íme, egy este szóváltást hallok az udvarról. A kartárs ideálja akkor jött ki az egyik hivatali helyiségből, ahová egy fiatalemberrel bement volt. Szóváltás közben ez a kartárs „*Te cafat!*” felkiáltással az ideálját pofon ütötte, utána pedig mentegetőzni kezdett: –, *Tudod, én azért tettem, mert nagyon szeretlek.*”

Ebből az esetből is lovagias tanácskozás lett. A kartársak diszkvalifikálni akarták, mert férfi létére nőt pofonvágott. A pofont letagadta, és ezzel el is simult az ügy. Én magam is segítettem eltusolni az ügyét, mert mikor valaki indirekt megkérdezte tőlem, hogy látam-e a pofonvágást, azt feleltem, hogy nem vagyok egészen biztos benne.

A lovagias ügyekben engem segédnek, tanúnak egyébként senki fel nem kért.

Az egyetem évenként egy bált rendezett. Az egyikén szépségverseny is volt. Minthogy szavazólapokon kellett szavazni, én is vettem több szavazólapot. A társaságomban lévő két hölgy: Szanathy Aniella és Vrabély Vera a cédulákat kezemből kiragadták és mohó kíváncsisággal végigböngészték a sorozatot, hogy kikre szavazok. Csalódottan konstatálták, hogy csak egy-egy cédulával szavaztam rájuk, míg a többi – sok – cédulám megoszlott Horváth Mária és Horváth Lujza bölcsészettan hallgatók között. Mikor Aniella és Vera ajakbiggyesztéssel megjegyezték, hogy „Ezek a csámpásszájúak tetszenek magának?” „*Igen*” – mondtam – „*itt szépségre szavazunk, az ilyen lapokon is illik igazat mondani!*”

Búcsúzó Pécstől

1925 tavaszán anyámtól levelet kaptam. A levélben anyám közölte, hogy dr. Tangl Károlynál, a budapesti I. számú fizikai intézetben az egyik tanársegédi állás megüresedik. Ha ezt elfogadnám, nem kellene a távoli Pécsre lejárnom, hanem otthon lakhatnék. Ezt a levelet –

az egyik előadás előtt – megmutattam Rhorer professzornak. Láthatólag elkedvetlenül vette tudomásul. Én a kínálkozó állást elfoglaltam. Az előadások befejezése után érkező utódomat, Orbán Györgyöt²⁹ három héten át bevezettem az intézeti munkába, főképpen azért, hogy az egész tanév főbb kísérleteit együtt végigcsináltuk. Eljött azután július 10-e is, amikor Péctől végbúcsút vettem. Abban az értelemben is, hogy több ismerős professzortól, akik akkor már szabadságon, távol voltak, levélben búcsúztam el. Búcsúleveleimre dr. Pekár Mihály, a dékán summázottan válaszolt. Megköszönte szolgálataimat, és további minden jókat és sikereket kívánt.

14. kép – Tangl Károly professzor³⁰

²⁹ Orbán György (1903–1977) egyetemi tanár, az MTA doktora, a röntgenfizika és dozimetria kutatója. 1925-ben nevezték ki a pécsi Erzsébet Tudományegyetem Fizikai Intézetéhez. 1941 és 1943 között Debrecenben működött. 1943-tól az Országos Társadalombiztosító Intézet röntgenfizikusa, majd az Országos Sugárfizikai Laboratórium vezetője. 1956-tól 1968-ig az MTA Atommagkutató Intézetének, és Debrecenben a Kossuth Lajos Tudományegyetem Alkalmazott Fizikai Tanszékének a vezetője.

³⁰ Tangl Károly (1869–1940) fizikus, egyetemi tanár, az MTA tagja. Berlini és párizsi tanulmányok után Eötvös Loránd tanársegédje lett. 1903-tól a kolozsvári tudományegyetem fizikatanára, 1909/10 és 1914/15 között dékánja és az 1915/16-os tanévben rektora is. 1917-ben a budapesti Műegyetemre került, majd 1921-től a budapesti tudományegyetemen a kísérleti fizika tanára volt. Az MTA levelező, majd rendes tagja.

Fénykép: [https://hu.wikipedia.org/wiki/Tangl_K%C3%A1roly#/media/File:Tangl_K%C3%A1roly_\(1869%E2%80%931940\)_fizikus.jpg](https://hu.wikipedia.org/wiki/Tangl_K%C3%A1roly#/media/File:Tangl_K%C3%A1roly_(1869%E2%80%931940)_fizikus.jpg) [2018.02.08.]

A mesélő nevek kutatója Riport a 80 éves Pesti János nyelvészről¹¹

Pécs városa méltán büszkélkedhet azzal, hogy Baranya megye helyneveinek és nyelvjárásainak kutatásában országos jelentőségű eredmények születtek. Temesi Mihályon, Rónai Bélán, Madas Józsefen és Reuter Camillón kívül ebben kiemelten fontos szerep jutott Pesti János nyelvésznek, aki 80. életévét meghazudtoló fiatalos lendülettel és szorgalommal folyamatosan dolgozik, szaktanulmányokat és önálló köteteket publikál.

A Janus Pannonius (majd Pécsi) Tudományegyetem (JPTE/PTE) egykori nyelvész hallgatójaként, valamint az universitas keretein belül működő Pécsi Egyetemtörténeti Gyűjtemény gondozójaként fontos kötelességemnek éreztem, hogy riportot készítsék a hiánypótló baranyai és pécsi helynévkutatások kiemelkedő és meghatározó szakemberével, Pesti Jánossal, akire a mai napig halk szavú, nagy tudású, lelkes tanárként emlékeznek tanítványai.

Hol és milyen körülmények között telt el a gyermekkorod?

Alsómocsoládon születtem 1938. február 16-án, itt töltöttem gyermekkoromat 1952-ig. Déd- és nagyszüleim anyai ágon „ösmocsoládiak”, az apai ősök azonban benősülések során messzebbi vidékekről – Kékesdről, Kárászról – érkeztek Mocsoládra. Anyai ágon részben a közeli Csikóstöttös és Ág (régén: Nagyg) községből származó családokkal is kapcsolatban voltunk az 1900-as évek elején. Édesapám, Pesti Kálmán (1909–1991) bognármester ügyes kezű, sokoldalú, példás szorgalmú és munkaerkölcsű iparos volt. Egy ideig folytatni szerettem volna az ő iparát, de erről lebeszélte, mondván: „*Fiam, itt bognárookra hamarosan nem lesz szükség. Keressed máshol, más formában a boldogulásodat!*” Édesanyám, Pesti Kálmánné Dicső Ilona (1921–1997) fiatalon ment férjhez. 17 éves volt, amikor 1938-ban megszülettem. A családomból hoztam magammal a legfontosabb alapokat: a tisztességet, a helytállást és a szorgalmat.

Vannak testvérei?

Húgom, Makai Lászlóné Pesti Mária (1942–2011) Dombóváron volt gimnazista, majd Pécsen magyar–orosztörténelem szakos tanári diplomát szerzett a Pécsi Tanárképző Főiskolán. Diplomamunkáját édesapánk bognármesterségének szakszókincséről írta. Húgom először a bükkösi nevelő intézetben kapott állást, majd a bakócai nevelő intézetben volt nevelőtanár. Innen ment nyugdíjba.

¹¹ Forrás: <https://www.bama.hu/kozelet/regi-neveikkel-meselnek-a-pecsi-utcak-496010/> [2018.05.24]

Volt meghatározó pillanat kisgyermekkorában, amely – utólag visszatekintve – sorsdöntőnek bizonyult?

Az iskolát Mocsoládon nem vettem komolyan, mert az intenzív játszadozások miatt nem értem rá tanulni: szinte éjjel-nappal fociztunk. Akár a tűző napon, akár a hóban mezítláb! Nem is érdekelt, hogy az almának van porzója meg bibéje. Elégnek tartottam azt, hogy az almát meg lehet enni! VI. osztályban kettes osztályzatom volt növénytanból. Ezt már szüleim is megelégték, és jobban kezdtek figyelni a tanulásomra.

Áttörés akkor történt, amikor – véletlenül – Mocsoládra került Kűster János tanár úr, aki nagyon szigorúan megkövetelte tőlünk a rendszeres tanulást. Ő hitette el velem először, hogy érdemes tanulnom, és hogy erre képes is vagyok. Tőle tanultam meg tanulni. Azt mondta: „*Ide figyelj, menj ki az udvarba, és hangosan mondd föl magadnak a leckét!*” Így kiültem a kútkávéra, és visszamondtam magamnak. „*Ó, hát én meg tudom tanulni!*” – gondoltam. A másik tanítóm, aki hatással volt rám: Kalász Gizella. Nagyon szép tanár néni volt, mindig ápolt volt a frizurája meg a keze. Nála úgy kezdődött az óra, hogy ki kellett tenni a kezünket a padra. „*Micsoda? Hogy jöttél ide, Janika?! Nem ismered az ollót meg a körömkéft? Na, légy szíves! A hajad is hogy van? Légy szíves, vedd le a hajad, hogy szépen álljon!*” Attól fogva mindig tiszta körömmel mentünk órára. De nemcsak ebben volt nagyon következetes, hanem abban is, hogy tanulni kell. Nekik köszönhetően VII. osztályban már kitűnő rendű lettem, és VIII.-ban az iskola legjobb tanulója, végül egy érmet is kaptam az év végén: *Jó tanuló 1952-ben* –felirattal. Ha ők nem jönnek, akkor elkallódtam volna. Mocsoládon maradtam volna, és lehettem volna kiskanász vagy legjobb esetben bognármester. (Egyébiránt nyaranta sokáig kanászként dolgoztam a sertés-telepen.) Tehát nagyon sokat köszönhetek nekik, úgyhogy a mai napig áldom a nevüket!

Egy építésztechnikus-jelöltből hogyan is lett végül tanár?

Véletlenül múlt az is, hogy nem építésztechnikus lett belőlem. Kőműves akartam lenni, nem építész, hiszen nem is tudtam, hogy létezik ilyen szakma. Nagyon tetszett, hogy a kőműves házat tud építeni, alkotni. Ennek okán a pécsi építőipari technikumba kértem a felvételemet 1952-ben, de oda túljelentkezés miatt nem vettek fel. Átirányítottak a Pécsi Tanítóképző Intézetbe, ahol 1956-ban leérettségiztem. Nem bántam meg: szerettem ott lenni.

Hogyan került kapcsolatba a nyelvészettel?

A tanítóképzőben kaptam azokat az indíttatásokat, amelyek a nyelvészet útjára tereltek. Különös véletlen – soha nem felejttem el –, hogy Bognár József tanár úr ott adta kezembe Berze Nagy János *Baranyai néphagyományok* című könyvét.² Mivel efféle mondákat mesélt nekem Mocsoládon Bali Mária nagyanyám, így elhatároztam, hogy én is gyűjtök szülőfalumban mondákat, népdalokat. „*Gyűjtsél, Janika!*” – mondta a tanár úr. Hazajöttem karácsonykor, és majd egy fél irkára való mondát, mesét és népdalt gyűjtöttem. Meg is lett az eredménye: dicséretes munka, csillagos ötös. Tulajdonképpen itt indult az érdeklődésem a baranyai nyelvjárások iránt. Jött az újabb instrukció: „*Küldd el ezt a Nemzeti Múzeum*

2 BERZE NAGY János: *Baranyai néphagyományok*. I–III. kötet. Pécs, 1940.

*néprajzi–etnológiai adattárába.*⁹ Elküldtem, és onnan is dicséretet kaptam, továbbá ajándékképpen érdekes szakkönyveket.

Miért nem Pécsen kezdte meg felsőfokú tanulmányait?

Mint ahogy 18 évesen még éretlennek, felkészületlennek tartottam magam a pedagógusi munkára, főiskolai felvételre jelentkeztem. Azért kerültem éppen a Szegedi Pedagógiai Főiskolára, mert 1956-ban csak ott indítottak magyar–történelem szakot. Ha lett volna – valószínűleg –, akkor se Pécsre jelentkeztem volna, hiszen Szegedet harmadikos képzős koromban láttam először, és eldöntöttem, szeretnék ide visszajönni. 1959-ben szereztem meg az általános iskolai tanári diplomámat. 1966-ban levelező tagozaton elvégeztem a magyar–történelem szakot a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. Ugyanitt doktoráltam 1969 tavaszán névtudományi témájú disszertációmmal (*A Bikal-árok völgyének földrajzi nevei*). Nyíri Antal³ és Szatmári István⁴ professzorok voltak a doktori disszertációm opponensei.

A főiskolai felvételi vizsgámon – szerencsémre – ott ült Inczeff Géza⁵ professzor úr, a jeles helynévkutató. Életrajzomban megemlítettem, hogy középiskolásként néprajzi gyűjtést végeztem: ez nagy előnyt jelentett a vizsgámon. Fölkapta a fejét: „*Fiatalember, maga ilyenekkel foglalkozott? Tudja, mit? Meghívom a névtani kollégiumomba!*” Nem tudtam, mi az, de lelkesen rávágtam: „*Tanár Úr, ott leszek!*” Maximális pontszámmal vettek fel. A névtani speciális kollégiumban elsajátíthattam a nyelvjárási beszéd fonetikus lejegyzésének tudnivalóit, és hozzáfogtam az alsómocsoládi helynevek gyűjtéséhez. Az *Alsómocsolád földrajzi nevei* című pályamunkámmal az Országos Néprajzi és Nyelvjárásgyűjtő pályázaton 1968-ban I. díjat nyertem az önkéntes nyelvjárási, néprajzi gyűjtők egyetemi és főiskolai hallgatók csoportjában. Ajándékkul megkaptam Kiss Géza *Ormánysági Szótár*⁶ című csodálatos könyvét. A bíráló bizottság nevében Szépe György⁷ és Végh József⁸ azt írta a bírálatában, hogy alkalmas vagyok egy regionális tájszótár összeállítására is. Ez a dicséret igen meglepett, de sokáig gondolni sem mertem arra, hogy ilyen nagy fába vágjam a fejszémet. (Aztán jókora késéssel mégis csak elkészült a *Hosszúhetényi Szótár*⁹ és az *Alsómocsoládi tájszótár*¹⁰ is.)

Kik voltak Önre nagy hatással a főiskolán?

³ Nyíri Antal (1907–2000) nyelvész, egyetemi tanár. Kolozsváron és Szegeden előbb a főiskola, majd az egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén oktatott.

⁴ Szatmári István (1925–) nyelvész, egyetemi tanár. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem (továbbiakban ELTE) Magyar Nyelvészeti Tanszékének vezetője, 1975–1979-ig a kar dékánja. 1964 és 1970 között a szegedi egyetem vendégtanára.

⁵ Inczeff Géza (1906–1974) nyelvész, főiskolai tanár. Szegeden, Budapesten és Makón volt középiskolai tanár, majd a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tanszékvezetője lett, nyugdíjazásáig, 1967-ig.

⁶ Kiss Géza: *Ormánysági Szótár. Kiss Géza szótári hagyatékából*. Budapest, 1952.

⁷ Szépe György (1931–2012) nyelvész, szemiotikus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia (továbbiakban MTA) doktora. 1953-tól az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa. Az ELTE oktatója, majd 1982–2001 között a JPTE és a PTE egyetemi tanára, majd professzor emeritusa.

⁸ Végh József (1912–1997) kandidátus, dialektológus. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi tanszéke címzetes professzora.

⁹ PESTI János: *Hosszúhetényi szótár*. Hosszúhetény, 1999.

¹⁰ PESTI János: *Alsómocsoládi tájszótár*. Alsómocsolád, 2008.

Említettem, hogy Inczeffi Géza professzor tanított meg arra, hogyan kell nyelvjárási szövegeket lejegyezni. Ez nagyon nehéz feladat. Egy hatalmas magnó volt az egyetlen eszközünk – talán Szikra volt a neve –, de hallatlan módon tetszett, hogy valakinek a hangját meg lehet vele örökíteni, és vissza lehet játszani. Onnan pedig le tudom jegyezni, hogy azt mondja *embër*. (A szó második szótagjában zárt *ë* hangzik.) Attól fogva úgy gondoltam, hogy nekem ez nagyon fontos lehet még a következőkben. Az évfolyamtársaim a lejegyzéseket nemigen tudták megoldani, majd egyszer csak rám ragadt „*a Pesti Janika, a kis nyelvész*”. Ha valamit nem tudtak, akkor mindig hozzám jöttek: „*Akkor mondd meg, mi az, hogy affrikáció?*”¹¹ Summa summarum: Inczeffi indíttatására lettem nyelvész.

A fonetikát Mucsi Józsefné¹² tanította nekünk; bámulatosan, papír nélkül tudta elmondani a beszélőszerveket meg a működésüket. Akkor kezdtem megérteni, hogy a hangképzésben eltolódások lehetnek. Az ő hatására kezdtem a fonetikával is komolyabban foglalkozni, hogy a nyelvjárási szövegeknek a hangzását meghalljam. Erzsébet néni példája nyomán váltam egy kicsikét a hangtan szerelmesévé is. Még volt egy kiváló ember, aki a példaképünk volt: Benkő László.¹³ József Attila- meg Juhász Gyula-kutató volt. Ő írta a Juhász Gyula szótárát.¹⁴ Órákon át tudott nekünk mesélni a *bús* szó jelentésváltozatairól, és nagyon pedánsan tudott előadni. Ő győzött meg először a mondattan fontosságáról. Harmadéves főiskolás koromban döbbsentem rá, hogy nem tudok jól fogalmazni: attól kezdve arra törekedtem, hogy a mondataim rendjében mindig legyen valami nagyon szigorú pontosság.

Sokat említette az egyetemi éve alatt a magyar nyelv és irodalom vonalat. Mi volt a helyzet a történelem szakkal?

Bevallom, hogy a történelem érdekelt, de „csak” tanulgattam. Szerettem is, de rá kellett jönnöm, hogy nem jó a számmemóriám. Arra gondolni sem mertem, hogy belőlem jó történelem szakos tanár lesz. Ekképpen kötelességből elvégeztem. Az egyetemi évek során rájöttem, hogy olyan nagy terület a nyelv- és az irodalomtudomány, hogy emellett nem tudom a történelmet is hasonló szinten művelni. Voltaképpen csak kínlódtam...

Szegedi diákkorából maradt meg valami emlékezetes diákcsíny?

Kollégista voltam, a Hősök Kapujánál levő József Attila Kollégiumban laktunk, egy szobában 14–15-en. Elsőéves koromban kiváló atléta voltam, a pajtásaim nagy csodálatára az emeletes ágyra föl tudtam ugrani úgy, hogy nem történt semmi bajom.

Szegedi élményeim közé tartozik még, hogy majdhogynem elhagytam a főiskolát, mert a szülőfalumban egy rosszindulatú ember följelentett, miszerint 1956-ban Mocsoládon tevékenykedtem. Kezdeményezte, hogy rúgjanak ki a főiskoláról. A fegyelmi bizottságban jó szándékú emberek hallgattak meg. Elmondtam, annyit tettem, hogy a kocsmá falára egy létra segítségével kitűztem az általam rajzolt Kossuth-címert. Ez volt „csupán” a bűnöm... Illetve még valami – de ez talán érdemem –, hogy a barátaim az

¹¹ Az affrikáció a zárhang és réshang találkozása. Pl.: szabadság d: zárhang s: réshang kiejtve: ccs.

¹² Mucsi Józsefné Szabó Erzsébet (?–1991) nyelvész, fonetikus. A Szegedi Pedagógiai Főiskola oktatója.

¹³ Benkő László (1912–1994) irodalomtörténész, nyelvész, egyetemi tanár. Nyíregyházi, miskolci és soproni középiskolai tanári működése után, a Szegedi Pedagógiai Főiskola, majd a József Attila Tudományegyetem oktatója.

¹⁴ BENKŐ László: *Juhász Gyula költői nyelvének szótára*. Budapest, 1972.

iskola udvarán összehordták az elégetésre szánt könyveket, és én mondtam, hogy ezt ne tegyétek, majd kimentettem néhány fontos könyvet, például Móra Ferenc egyik művét. „Jól van, akkor ezt nagyon jól tette. Rendben, fölmentjük!” Úgyhogy kis híján a diákságomat 1956-ban befejeztem.

Ezek szerint a sport sem állt messze Öntől!

Az atlétika – főleg a magas- és távolugrás – iránti vonzódásom Mocsoládon kezdődött. Futni is nagyon szerettem. A tanítási órák szünetében magasugróversenyeket rendeztünk. Pajtásaim alig jutottak el az egy méterig, ám VIII. osztályosként magasugrásban már megugrottam a 165 centit. Ugyanezen számban 1959-ben Egerben főiskolai bajnok lettem, 175 cm-rel.

Hogyan került vissza Pécsre?

Ez szegedi tanulmányaim után 1959-ben csak a véletlenek összjátékaként sikerült. Nemigen volt állás sem Pécsen, sem a környéken. Bicalon lett volna egy lehetőség, ám akkor jött egy telefon a Pécsi Dózsa igazgatóságától, hogy Pesti Jánost irányítsák át Pécsre. Szüksége volt az egyesületnek rám, mert akkor még II. osztályú atléta voltam.

Meg is kérdezte tőlem a városvezetés a Szentirányiné (ő volt akkor az osztályvezető): „Mit keres maga itt? Hogy került ide? Kik támogatják magát?” Mondom: „Én nem tudom.” Nem árultam el, hogy a Pécsi Dózsa. A sportnak akkor még olyan tekintélye volt, hogy ha egy vezető sportember valakiért kiállt, akkor lett állása. Így a sportbeli múltam révén lettem Pécsen tanár, egyébként nem jöhöttem volna ide. Első munkahelyem az uránvárosi, 39-es Dandár úti¹⁵ iskola volt. Ezt 1959-ben nyitották meg. Ide kerültünk Erdősi Ferivel¹⁶ kezdő tanárként. Nagyon zabosak voltunk, mert az volt a feladat, hogy az új iskolaszekrényeket meg padokat kellett felvinnünk a második emeletre. Azt mondta Feri: „A francba! Innen nekünk, pajtás, el kell mennünk!” Egy hét után jött a hír, hogy átirányítottak a Szigeti úti Általános Iskolába,¹⁷ ahol 1963-ig tanítottam. (Kicsit bántott is, hogy nem a jó tanulmányi eredményem meg a sikeres pályamunkám alapján fogadtak Pécsen, hanem a Pécsi Dózsa elnökségének közbenjárására.)

Szeretett általános iskolában tanítani?

Szerettem tanítani, mert nagyon érdeklődő, aranyos gyerekek voltak a tanítványaim: közülük nagyon sokan már orvosok, jogászok lettek. Máig, ha találkozom velük, már messziről köszönnek. Kisgyerekekkel foglalkozni azért nagy élmény, mert ők még őszintebbek, nincs ott viselkedés. Amit érez, azt kifejezi a diák. Általános iskolai tanárként fönntartottam magamnak azt a jogot, hogy a tantervtől eltérően elmondjak olyat is, ami nem volt benne a tankönyvekben. Belecsempésztem kis nyelvtörténetet ebbe-abba. Máig emlegetik, hogy tőlem hallották először a magyarok csatakiáltását, a *huj-huj-t*. „De jó! Így kiabáltak már az ősmagyarok is!” – gondolták.

¹⁵ Ma Esztergár Lajos utca az Uránvárosban. Az épületben ma a Pécsi Szakképzési Centrum Radnóti Miklós Közgazdasági Szakgimnáziuma (Pécs, Esztergár Lajos u. 6.) működik.

¹⁶ Erdősi Ferenc (1934–) geográfus, egyetemi tanár, az MTA doktora. A hazai antropogén geomorfológiai kutatások úttörője, a közlekedéstudományok diszciplína neves kutatója.

¹⁷ A Szigeti úti Általános Iskola a Pécsi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kara Biofizikai Intézetének épületében volt, a Szigeti út 12. szám alatt.

Általános iskolai tanárként továbbfolytattam a helynevek gyűjtését a Hegyháton. Összegyűjtöttem Bikal, Gerényes és Csikóstöttös földrajzi neveit. Ez a pályamunkám is díjat nyert 1964-ben. Helytörténeti, néprajzi kutatásaim eredményeként jelent meg Pécssett az első publikációm. Ebben a Rigac-ballada szövegét és kottáját tettem közzé a *Művelődési Tájékoztatóban*.

Hogyan került mégis a Pécsi Tanárképző Főiskola oktatói gárdájába?

1963-ban a Pécsi Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvi Tanszékére kerültem főállású oktatói státusba. Inczeffi Géza nemcsak ígért nekem, hanem írt Temesi Mihálynak,¹⁸ hogy van egy ígéretes tehetség, aki pályamunkája alapján tagja lett a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak: „*Vedd oda nyugodtan, mert ebben az emberben van fantázia, törekvő ember!*”

Pécssett kiváló kollégák mellé kerültem: Temesi mellett Rónai Béla, a fiatalabbak közül pedig Szabó Géza, Király Lajos voltak kollégáim. 1963 és 1995 között adjunktusként, majd docensként dolgoztam a tanárképzésben.

Mik lettek a fő tantárgyai?

Először nem magyar szakosokat tanítottam nyelvművelésre. Nagyon szerettem ezt a tárgyat, mert a nem magyar szakosok sok esetben érdeklődőbbek voltak, mint a magyar szakosok. Tetszett nekik, hogy foglalkozom a helyesírással, és megtanítottam őket fogalmazni. Örömmel jártak az óráimra.

Közel ezerre tehető a tanítványaim száma. A Magyar Nyelvi Tanszék tematikája szerint tanítottam hangtant, szóalaktant, mondattant, dialektológiát, továbbá oktattam nyelvtörténetet szeminárium keretében, később névtani órákat is vállaltam.

Tehát az 1960-as és az 1980-as évek az előkészület időszaka volt az egyetemi szintű magyar nyelvészeti oktatásra.

Igen, így is lehet mondani. Ebben elvitathatatlan érdemei voltak Temesi Miska bátyámnak, aki tudta, hogy ehhez ide kell hívni egy olyan tekintélyes fővárosi nyelvészt, mint a Szépe Gyurka, aki majd maga köré tudja gyűjteni a tudományos sokszínűség jegyében azokat az embereket, akik egyetemi rangúvá tudják fejleszteni a Magyar Nyelvtudományi Tanszéket.

Elmondható, hogy a pécsi magyar nyelvi tanszék voltaképpen gyűjtőhelye volt a később kinövő egyetemi tantárgyaknak/tanszékeknek?

Szépe Gyurka nagyon jól átgondolta: ha a tanárképző kar egyetemmé akar válni, akkor a bölcsészettudományi karán belül meg kell teremteni az angol, a francia, a néprajz tanszék alapjait. Számos kutatót hívott ide, hogy erősítsék a tanszék munkáját, de sokan parkoló-pályának tekintették ezt és elmentek. Így Vigh Árpád a francia tanszékre (ő lett a későbbi

¹⁸ Temesi Mihály (1914–1998) nyelvész, főiskolai tanár. 1949-től a Pécsi Pedagógiai, majd Tanárképző Főiskola tanszékvezetője. Az *Anyanyelvünk* szerkesztője.

vezetője), a stíluskutató Fülei-Szántó Bandi¹⁹ a spanyol tanszékre, Andor Jóska²⁰ meg az angol tanszékre került, Pusztai Jánost²¹ pedig áthelyezték a Szombathelyi Tanárképző Főiskolára.

Kik azok a tanítványi, akikre a mai napig büszke?

Tanítványaim voltak: Ágoston Zoltán tanár, esszéista, a *Jelenkor* főszerkesztője; Aradi Éva Kazinczy-díjas tanár; Bánréti Zoltán nyelvész, akadémiai doktor; Barics Ernő szlavista nyelvész, kandidátus; Bencze János tanár, publicista, regényíró; Bodó Csanád egyetemi oktató, dialektológus; Bokor József dialektológus, kandidátus; Csató Andrea tanár, publicista; Gadányi Károly szlavista nyelvész, kandidátus; Guttmann Miklós dialektológus, kandidátus; Gyuricza Lászlóné Bazsika Enikő egyetemi oktató, dialektológus; Hajas Ilona tanár, Kazinczy-érmes tévébemondó; Hajba Renáta egyetemi oktató, dialektológus; továbbá Hoppál Péter tanár, karnagy, államtitkár; Huszár Zoltán egyetemi oktató, történész, muzeológus; Kaposi Zoltán egyetemi tanár, történész, akadémiai doktor; Lakner Tamás egyetemi tanár, karnagy, zeneszerző; Medve Anna nyelvész, egyetemi oktató; Meliorisz Béla tanár, költő; Mihalik Zsolt tanár, költő; Parti Nagy Lajos tanár, költő, író; Rozs Tamás tanár, zeneszerző; Szepesi Attila tanár, költő; Szűcs Tibor tanszékvezető egyetemi docens, nyelvész; Vincze János tanár, rendező, színházigazgató; valamint Vonyó József címzetes egyetemi tanár, történész, kandidátus és Vörös Ottó nyelvész–dialektológus, egyetemi tanár. Büszke vagyok mindnyájukra!

Számos konferencia megszervezésben, versenyekre való felkészítésben, valamint városi közművelődési programok létrehozásában is lelkesen részt vett.

Igen, sok mindent csináltam. A TIT-ben²² a Temesi Mihály által vezetett Magyar Nyelvi Szakosztály titkára voltam. 1972-ben a budai tanítóképzőben jártunk, és ott Hernádi Sándor²³ a nyelvművelésről és a beszédművelésről tartott előadást, majd megmutatta, hogy milyen a Magyar Nyelv Hete programja náluk. Beszámolóban leírtam mindezt Temesi Miska bátyámnak, mire így szólt: „Janika, csináld meg!” Így „elloptam” a pesti ötletet, és megvalósítottam Pécsen: ennek keretében bő egy évtizeden keresztül számos előadást szerveztünk. Voltak még versmondó, kiejtési, fogalmazási és szónokversenyek is. Nemcsak magyar szakosok, mások is részt vettek benne. A rajz szakosok plakátokat készítettek. Például Koltai Dénes²⁴ rajz szakos volt: írt és plakátokat is rajzolt. Akkor fellendülőben volt a nyelvhelyesség ügyeivel való foglalkozás. Olyan jelentős tudósok jöttek el,

19 Fülei Szántó Endre (1924–1995) nyelvész, filológus, egyetemi tanár. 1982-től a JPTE Magyar Nyelvi Tanszékén egyetemi tanár.

20 Andor József (1949–) nyelvész, nyelvész. 1973-tól a pécsi egyetem munkatársa (előbb a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Kihelyezett Tagozata, majd a Pécsi Orvostudományi Egyetem, a JPTE, ma a PTE oktatója).

21 Pusztai János (1948–) nyelvész. A Pécsi Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvi Tanszékén töltött három év után a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskolán tanított.

22 Tudományos Ismeretterjesztő Társulat.

23 Hernádi Sándor (1927–2013) nyelvész, egyetemi tanár.

24 Koltai Dénes (1947–) a neveléstudomány professzora. A Pécsi Tanárképző Főiskola, majd a JPTE és a PTE oktatója, tanszékvezető egyetemi tanára, a Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kar dékánja.

mint Szépe György, Bálint Sándor, Sebestyén Árpád, Kálmán Béla, Penavin Olga, Deme László, Wacha Imre. Sajnos ez a nyelvművelő „buzgalom” 1990 után szinte teljesen elhalt.

Mindig törekedtünk arra, hogy a város közművelődésében valahogy jelen legyünk. Olyanformán, hogy Rónai Béla bátyám például rendszeresen írt nyelvművelő cikkeket a *Dunántúli Napló*ba, és nekem is jelent meg itt egy-két írásom.

A 1995-ös év politikai-gazdasági változásai komoly hatással voltak a pécsi egyetem szervezésére is...

Ennek az oka az volt, hogy Bokros Lajos, akkori pénzügyminiszter (1995–1996) azt mondta, 40–60%-kal csökkenteni kell az oktatói létszámot. Akkor összetrombitálták az egyetem vezetőit. Nagyon sok embert azzal bocsátottak el, hogy elérkezett a 60. évéhez, és köszönjük a munkáját. Ez még nem is lett volna baj, ha nem következett volna be az a helyzet, hogy amikor a megjelölt oktatók kiléptek, a helyünkre másnap már ott voltak a fővárosi emberek, akik nem magyar nyelvészetet tanítottak, hanem mondjuk sinológiát, judaisztikát vagy germanisztikát meg minden egyebet.

Tulajdonképpen az irodalomtudomány „kontójára” visszaszorították a nyelvészetet? Az irodalom hangsúlyossága egyébként napjainkban is jellemző...

Ez mindig is így volt. Temesi Miska bátyám folyamatosan hadakozott Kolta Ferencsel,²⁵ hogy a nyelvészet ugyanolyan fontos, mint az irodalom. Mindig is volt „hadakozás” a nyelvészet meg az irodalom között. Ez nem szerencsés dolog! A nyelvészek is sok mindent tudnak a magyar irodalmi nyelv kialakulásáról. Példaként megemlíthetném, hogy a magyar irodalmi nyelv kialakulását nem irodalmár írta meg, hanem Benkő Loránd nyelvészprofesszor.²⁶

Mit csinált a nyugdíjazás után?

Kényszerű nyugdíjazásom után lektori munkákat vállaltam az Alexandra Kiadónál. Ez a kiadó jelentette meg a *Pécs földrajzi neveinek eredete*²⁷ és *Az ördög szántotta hegy*²⁸ című könyveimet. Dallos Nándorral együtt írtam a már említett *Hosszúhetényi Szótár* című könyvet. Az ELTE kiemelkedő nyelvészprofesszora, Kiss Jenő²⁹ gondolatébresztő tanulmányának ismeretében fogtam hozzá 2002-ben a sok tekintetben újszerű önálló munkámnak, az *Alsómocsoládi tájszótár*nak, amely az új tájszótárírás követelményei szerint íródott. Szakmai, baráti támogatása mindig ösztönző volt számomra. 2014-ben mutatták be Hosszúhetényben *A Hosszúhetény nyelvi kincseiről* című munkámat.³⁰ Születésnapj ajándékkul megleptem magam és a nyelvtudományt a 2018. május 1-jén megjelent, 368

²⁵ Kolta Ferenc (1945–1973) irodalomtörténész, tanszékvezető főiskolai tanár, az ifjúsági irodalom jeles kutatója. Először középiskolai tanár, majd a Pécsi Pedagógia Főiskola Irodalomtudományi Tanszéke oktatója (1950–1973) és tanszékvezetője. A *Jelenkor* című lap egyik alapítója.

²⁶ BENKŐ Loránd: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Budapest, 1960.

²⁷ PESTI János: *Pécs földrajzi neveinek eredete*. Pécsi Szemle Várostarténeti Alapítvány, Pécs, 2004.

²⁸ *Az ördög szántotta hegy*. Baranyai mondák, hiedelmek és történetek. Szerk. és a bev., függ. Pesti János. Pécs, 2002.

²⁹ Kiss Jenő (1942–) dialektológus, akadémikus, egyetemi tanár, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke.

³⁰ PESTI János: *Alsómocsolád község helytörténeti adattára* I. kötet. Alsómocsolád, 1999.

oldalal *Bodai tájszótárral*³¹, valamint az őszre elkészülő, 350 oldalas *Völgységi tájszótár* című munkával. Domján Johanna egyetemi hallgató és Máté Gábor, a PTE egyetemi adjunktusa segített abban, hogy viszonylag rövid idő alatt sikerült összegyűjteni a két könyv rendkívül értékes, archaikus tájszavait. A két tájszótár megjelentetését Sólyom Lászlónak, a Magyar Köztársaság volt elnökének nagylelkű támogatása teszi lehetővé.

Mik voltak a főbb kutatási területei?

Fő kutatási területem a névtan, ezen belül a földrajzi nevek (vagy helynevek) keletkezése, változása. A helynevek iránti érdeklődésemet nagyszüleim és szüleim elbeszéléseiből merítettem, a mocsoládi dűlőnevekhez kapcsolódó történetekből. Első kisebb, kiválóra minősített néprajzi dolgozataim – mint azt már említettem – a *Szent-kút* és a *Pusztaszentegyház* dűlőnevek legendájáról írtam 1953-ban. Korán felfogtam, hogy a dűlőneveken kívül érdemes még gyűjteni a hagyományos paraszti gazdálkodás, a kismesterségek szókincsét, az érdekesebb tájszavakat. Gyermekkoromban még éltek a ma már kiveszőben levő népszokások (*subrikálás, kottyozás, betlehemezés* stb.). Ezekről is készítettem feljegyzéseket, magnófelvételeket. A szövegek – nagy öröömömre – az *Alsómocsolád község helytörténeti adattára* (AKHA) I. kötetében eljutottak el mocsoládi olvasóimhoz.

Az első nagy kihívás a Baranya megye földrajzi nevei kötetek anyagainak összegyűjtése volt. Ön találta meg a munkát, vagy a munka talált Önrre?

Legalább 20 évet fordítottam Baranya megyei helynevek gyűjtésére, elemzésére és publikálására. 1982-ben a Baranya Megyei Levéltár kiadásában jelent meg két kötetben a *Baranya megye földrajzi nevei* (továbbiakban BMFN)³² című névmonográfia.

Takács Gyula behívott bennünket 1973 elején, Reuter Camillót,³³ Zsolt Zsigmondot, Szita Lászlót³⁴ és engemet azzal a feladattal, hogy vitassuk meg a baranyai helynevek gyűjtésének megszervezését. Reuter Camillo meg Zsiga bácsi nem vállalta, mert idősek és betegesek voltak. De javaslatot tettek: Pesti János tegnap doktorált, itt van, fiatalember: csinálja, vállalja. Ők pedig, amit addig gyűjtögettek húsz-harminc éven át, azt átadták: Camillo pénzért, Zsiga bácsi csak úgy baráti alapon. Továbbá vállalták még, hogy a további gyűjtésben is részt vesznek. Zsiga bácsi orvos volt. Ő nagyon lelkesen, sántasága ellenére képes volt kimenni a határba, ha például azt mondták neki, hogy itt és itt római kori emlékeket találtak. A gyűjtése nagyon megbízható volt, de sokat fantáziált. Reuter Camillo meg felkért egy lelkes nyugdíjas pedagógust, hogy a levéltárban levő valamennyi kéziratos térképet vegye kézbe, és annak az összes nevét egy-egy cédulára írja föl. Ez a

31 PESTI JÁNOS – DOMJÁN JOHANNA: *Bodai tájszótár. Községünk szókincsé és népi műveltsége*. Boda, 2018. (<http://www.bodakozseg.hu/bodaitajszotar.html>) [2018.05.28]

32 *Baranya megye földrajzi nevei*. Szerk. PESTI JÁNOS, a helységek népességtörténetét Timár György, a helységnevek etimológiáját Kiss Lajos írta, anyaggyűjtés: Balogh Lajos, Barics Ernő, Gerstner Károly, Heilmann József, Hoffmann Ottó, Király Lajos, Kiss Lajos, Neducsin Dragutin, Pesti János, ifj. Reuter Camillo, Timár György. I–II. kötet. Pécs, 1983.

33 Ifj. Reuter Camillo (1920–1987) erdőmérnök, nyelvész, helytörténész.

34 Szita László (1933–2005) levéltárigazgató, főiskolai tanár. 1956 és 1993 között a Pécsi Állami Levéltár munkatársa, majd vezetője. 1960 és 1967 között a Pécsi Tanárképző Főiskola Történelem Tanszékének adjunktusa.

Reuter Camillo-cédulaanyag is a kezünkbe került.³⁵ Ennek alapján ellenőrizni tudtuk az élő névanyagot. Hoffmann Ottó³⁶ tanszéki kollégám gyűjtötte a BMFN számára Mohács helyneveit. A mohácsi névanyag így elképesztően sokszínű, hiszen Ottó nagyon pedáns ember volt.

Az élőnyelvi nevek mellé felvettük a rendkívül értékes levéltári források helyneveit is. A szaktudomány képviselői igen elismerőleg nyilatkoztak a BMFN színvonaláról. Hoffmann István³⁷ professzor szerint a megyei kötetek sorában a baranyai helynevek gyűjteménye a legkiválóbb. Természetesen vállaltam a mocsoládi és a hegyháti helynevek legnagyobb részének közzétételét.

Az 1970-es években a földrajzi nevekkal párhuzamosan kezdte meg a pécsi utcanevek változásainak felkutatását. 2013-ban megjelent adattára kikerülhetetlen forrása lett a helytörténeti kutatásoknak.

Fontosnak éreztem, hogy magam is hozzájáruljak a helynévgyűjteményekben található nevek tematikus elemzéséhez–feldolgozásához. Gondoltam, ha a névtant művelem, de nem tudom megmondani, hogy egy utcanév mitől jó ma, akkor a tudományom semmit nem ér. Tehát a névnek kell, hogy legyen helytörténeti vonatkozása. Akkor ahhoz kapcsolódnak asszociációk. Ha egy személyről nevezünk el egy utcát, az különösebben semmit nem mond.

Először csak tanulmányokban, majd könyvekben foglaltam össze azokat a tapasztalataimat, amelyeket névgyűjtő–ellenőrző munkám során megismerhettem. Jelentősebb munkáim ebben a témakörben: *Pécs földrajzi neveinek eredete*, amely a *Pécsi Szemle* mellékleteként jelent meg 2004-ben. Csaknem 30 évi kutatómunka előzte meg a *Pécs utcanevei (1554–2004)*³⁸ című munkám megírását. Ebben szerepel a város valamennyi élő utcaneve a 2010. évi állapot szerint, és az élő nevekhez kapcsoltam a történeti (levéltári) forrásokból származó névadatokat is. Dobi Ferenc, a Pécs Városi Önkormányzat Városfejlesztési Főosztályának volt vezetője volt az ötletadója annak, hogy könyv készüljön Pécs utcaneveiből. „Vétkes” még Sebestyén Árpád professzor úr,³⁹ aki írt a *Magyar Nyelvjárásokban* a BMFN-ről, megjegyezve, hogy jó lenne, ha a Pécs utcaneveiről szóló részt valaki tanulmány formájában is kifejtené, úgy, hogy az minden embert érdekeljen. Olvasmányosan, de tudományosan. Mondtam – ha Sebestyén Árpád is így gondolja –, akkor gyűjtsünk még. Kutattam is hozzá még anyagot 2–3 évig, és írtam vagy 2–3 évig. Mikor 2004-re

³⁵ Ez a gyűjtemény ma a PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, Történeti Gyűjtemények Osztályán található.

³⁶ Hoffmann Ottó (1925–2012) nyelvész, egyetemi oktató. Általános iskolai tanári működése után a Pécsi Tanárképző Főiskola, majd a JPTE Magyar Nyelvészeti Tanszékének oktatója. Az 1960-es évek anyanyelvi reformjának ötletadója, a magyar diákszleng kiemelkedő kutatója.

³⁷ Hoffmann István (1953–) nyelvész, egyetemi tanár, helynévkutató akadémiai doktor. A leíró és a történeti nyelvészet kiemelkedő kutatója. 1980-tól a Kossuth Lajos, ma Debreceni Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék oktatója és vezetője.

³⁸ PESTI János: *Pécs utcanevei 1554–2004*. Pécs, 2013.

³⁹ Sebestyén Árpád (1929–2014) nyelvész, egyetemi tanár. 1954-től 1992-ig a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének oktatója, dékán- és rektorhelyettese. Aktív tagja volt az MTA Magyar Nyelvtudományi Munkabizottságának, a Nyelvművelő Bizottságának, a Fonetikai és Beszédművelő Munkabizottságának, továbbá a Művelődésügyi Minisztérium Magyar Nyelvészeti és Irodalmi Szakbizottságának.

készen volt, nem találtam támogatót a kiadásra. Végül 2013-ban a Kronosz Kiadónál – Bernáth Miklós és Eröss Zsolt hathatós segítségével – jelenhettem meg.

A városvezetésben is fontosnak tartották, hogy az utcanévadásban következetesek legyenek. A vélemények egységesítésére egy szakmai plénum is összeállt.

Ebben nagy szerepe volt Lovas Attilának, később pedig Dobi Ferencnek, akik a városi tanács építési osztályán dolgoztak. Hallották, hogy ezzel a témával foglalkozom, odahívtak, adjak tanácsot utcanév-ügyekben. Eleinte számos értelmetlen ötlet született, azután rájöttek arra, hogy a BMFN legyen a forrásunk. Így minden alkalommal elhívtak az utcanévadási döntésekre: ez így van mind a mai napig.

Az 1990-es években sokan javasolták, hogy minden régi utcanevet az eredeti formájában vissza kell állítani.

Ez túlzott igyekezetnek bizonyult, hiszen ezt az elvet elfogadva például a mai Janus Pannonius utca nevünkről is le kellett volna mondanunk a Kardoss Kálmán utca „erdekében”. Ne vicceljetez, gyerekek! Ennyire nem kell nekünk archaizálni, mert ha vissza akarunk menni az időben, akkor menjünk vissza addig, hogy Fő utca meg Stern Gasse stb. Nem mentek vissza...

1954-től 80-nál is több publikációja jelent meg. Írt könyveket, szerkesztett köteteket, adattárakat, tanulmányköteteket és szakfolyóiratokban publikált.

A szakmai írások mellett szépirodalmi művek alkotásával is kísérleteztem: versféle szövegekkel és novellisztikus történetekkel. A beszéd- és írásművek elemzése közben óhatatlanul arra is gondoltam, miért szép az adott szöveg, illetve tudnék-e én is hasonlót írni. 14 éves koromban már írtam verset a szüleimhez való ragaszkodásomról, középiskolásként a kislányok szépségéről, néhány versikét Vajda János, Reviczky Gyula és Ady Endre „modorában”. A *Rákóczi hadnagya* című film olyan nagy hatással volt rám, hogy balladában fogalmaztam meg az élményemet. Majd felnőtt fejjel újra indult versírói szenvedélyem. Általában akkor „fakadtam/fakadok dalra”, ha úgy éreztem, hogy a próza nem alkalmas érzéseim hű kifejezésére.

Az utóbbi években újabb műfajokkal próbálkoztam. A regény- és versíráson kívül írtam karcolatokat, „összseneteket”, novellisztikus történeteket, még haikut is.

Pályafutása alatt számos kitüntetésben részesült. Van olyan, amelyikre különösen büszke?

A BMFN létrehozásában végzett munkám elismeréseként az MTA és a Magyar Nyelvtudományi Társaság ajánlásával 1983-ban megkaptam a *Csűry Bálint-emlékérmet*. Akkortájt még a földrajzi nevek gyűjtését ugyan támogatták, de nem jelentett olyan nagy értéket, mint amit mi gondoltunk. Teljesen váratlanul ért, hogy 2005-ben nekem ítéltek a *Pais Dezső-díjat* is. Ezt Ördög Ferencnek⁴⁰ köszönhetem: ő tudta, milyen mun-

⁴⁰ Ördög Ferenc (1933–2015) nyelvész, nyelvtörténész, dialektológus, címzetes egyetemi docens, országgyűlési képviselő. Nagykanizsai középiskolai tanári előzmények után 1966 és 1968 között a Pécsi Tanárképző Főiskola címzetes tanáraként működött. 1968-tól az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. Mellette az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékének és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének oktatója volt.

káim vannak, és mivel ő volt a bizottság elnöke, engem javasolt. Ez a szakmában az egyik legnagyobb kitüntetés. Szülőfalum 1997-ben számomra *Alsómocsoládért emlékérm*et adományozott. 2013. szeptember 13-án a Pécsi Tudományegyetem tanévnyitó ünnepségén megkaptam *Pécs Város Közművelődési Díját*. Váratlanul ért a megtisztelés, amelyet valószínűleg a *Pécs utcaneveiért* és a várostopográfiai kutatási eredményeimért kaptam. 2017 nyarán a Honismereti Akadémia és a Honismereti Szövetség *Bél Mátyás–Notitia Hungaria Emlékérem* kitüntetésben részesített.

Mesélne kicsit a családjáról?

1964-ben megnősültem. Feleséggel, Szabó Magdolnával 1969-ig éltem együtt, amikor elváltunk. Házasságunkból 1966-ban született Ágnes nevű lányunk. Ő a pécsi Koch Valéria Iskolaközpont történelem–német szakos tanára, 2015-től az intézmény gimnáziumi részlegének igazgatója. Férje Amrein István közlekedési mérnök. Gyermekeik (unokáim): Amrein András 2017-ben szerzett közgazdász diplomát a PTE Közgazdaságtudományi Karán. Öccse, Dániel ugyanitt másodéves egyetemi hallgató. A 16 éves Mátyás a Koch Valéria Iskolaközpont gimnáziumi részlegének 2. osztályos tanulója.

1971-ben másodszor nősültem. Feleségem, Harcos Veronika magyar–német szakos tanárként dolgozott nyugdíjazásáig (2006-ig) a PTE I. sz. Gyakorló Általános Iskolájában. Sokat köszönhetek drága feleségemnek, aki munkáimnak támogatója és szigorú szakmai lektora is volt. Házasságunkból két fiúgyermek született: András 1973-ban, Balázs 1977-ben. András a fotográfiának szinte minden részterületével (ipari fotó, reklámfotó, arcképek készítése) foglalkozik. Munkásságának elismeréseként nagyon fiatalon (21 évesen) kapta meg az egykori Művészeti Alaptól a fotóművész címét. Évek óta sikeres szakoktató. András felsége: dr. Pintye Enikő jogász, aki Pécsen jegyzőként dolgozott az egyik közjegyzői hivatalban. Gyermekeik: Laura 2011-ben, Olivér pedig 2017-ben született. Balázs a PTE Közgazdaságtudományi Karán szerzett diplomát. Tanulmányai során többször járt ösztöndíjjal külföldön. Német és angol nyelvből tett felsőfokú vizsgát. Jelenleg szakszövegek fordítása a fő megélhetési forrása. Hálával tartozom barátaimnak, kollégáimnak, mentoraimnak azért, hogy önzetlenül segítettek tudományos munkámban, és barátságukkal megtiszteltek.

Isten éltesse még sokáig, Tanár Úr, és köszönöm szépen a tartalmas beszélgetést!

(Az interjút készítette: Dr. Schmelczer-Pohánka Éva)

SZEMLE

A türelem próbája

BALÁZS Mihály: *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről.* (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 8.) Sorozatszerk. KOVÁCS Sándor – MOLNÁR Lehel. Kolozsvár, 2016. 340 oldal.

Balázs Mihály közelmúltban írott tanulmányaiból a reformáció 500. évfordulója alkalmából jelent meg impozáns válogatás. A kiadó a szerzőnek kifejezetten azokat a munkáit rendezte kötetbe, melyek számot tarthatnak az erdélyi unitárius hívek érdeklődésére. Az adott témakörhöz tartozó tanulmányok a történeti kronológiát követik, de bizonyára nem ez volt a kizárólagos szerkesztési elv. Balázs Mihály szegedi tanszékének régi magyaros törzssemináriumán, az évtizedes múltra visszatekintő ún. *keddestén* – amelynek az elmúlt századokban kifejtett eredményei nagyrészt a közölt tanulmányokban öltöttek írásos formát – ugyanis gyakran hangzott az önelvadás, hogy az egyes kurzusoknak ívet kell adni. Nos, úgy érezzük, hogy valamilyen ívet e kötetben is sikerült megrajzolni, s ezzel a kiadás felülemelkedik az említett szűkebb érdeken, ami nyilvánvalóan a szerkesztők érdeme is.

A nyitótanulmány (*Az alkalmazás dilemmái: A német konfesszionalizációs modell és Erdély*) voltaképpen teoretikus felelet egy elsősorban a német nyelvű szakirodalomban visszatérő elmarasztalásra, mely szerint történetírásunk nemigen vesz tudomást a nemzetközi konfesszionalizációkutatás újabb eredményeiről. A szerző azonban rámutat, mennyire nincsenek könnyű helyzetben azok a magyar kutatók, akiken egy olyan általánosnak szánt paradigma meg-

honosítását kéri számon, melynek kidolgozása során éppen a térségünkre jellemző sajátosságokat nem sikerült megnyugtatóan elhelyezni. Ugyanakkor érdemesnek tartja megfigyelni, hogy az e tekintetben irreguláris eszméket hirdető szövegek retorika- és poétikatörténeti szempontból is valóságos oázisai a kora újkori tömegirodalom sivatagának.

A második dolgozat (*Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról*) arra világít rá, hogy János Zsigmond világnézetének alakulását illetően a mindenkori történetírók általában eltérő (felekezeti) motivációtól vezérelve ugyan, mégis egyként érdekeltek abban, hogy a fejedelem unitárius hitre térését minél korábbi időpontra helyezték. Ezzel szemben a forrásanyag kritikus megközelítésével belátható, hogy a protestantizmus elfogadása és kifejezetten az antitrinitárius irány térnyerése Erdélyben lassanként, fokozatosan ment végbe, s hogy ez a folyamat mint az igazságkeresés reprezentációja az uralkodó imázsépítésének is fontos része lehetett, szoros összefüggésben János Zsigmond legitimációs és dinasztikus törekvéseivel, illetve országának világpolitikai érdekeivel.

A függetlenedő állam politikai gyakorlatához a harmadik tanulmány (*Az új ország és a katolikusok*) szolgál érdekes, leginkább a négy bevett vallás kérdéskörét érintő adalékkal: egy 1588 decemberében az erdélyi rendek által a fejedelem, Báthory István elé terjesztett *supplicatio* szöveggel és értelmezésével. Az öntudatos és elszánt hangvételű folyamodvány a jezsuiták behívása ügyében a katolikusokat Erdélyből kitiltó 1566-os törvények érvényességére figyelmeztet, mindamellett nem tagadja meg a megmaradt katolikusoktól a lelkiismeret szabadságát, végső soron tehát a szabad vallásgyakorlás jogát. Ennek örvéen a szerző arra figyelmeztet, hogy a 16. század végi Erdélyben kialakuló vallási tü-

relem mindenféle elfogultságtól mentesen szemlélve is olyan egyedülálló teljesítmény jelent, amelyre mint kulturális örökségre méltán lehetünk büszkéek.

Érintőlegesen szintén a János Zsigmond valláspolitikájáról írott tanulmányra utal vissza a következő írásmű (*Heltai Gáspár zsolnárfordításáról*) is, kitérve arra a mozzanatra, melynek során a Heltai-féle bibliakiadás részét képező zsolnároskönyv latin nyelvű ajánlásában a már kálvinista Heltai Gáspár szólítja meg későbbi szentháromság-tagadó hitsorstársát, a még katolikus János Zsigmondot. A dolgot ezután az író további nexusait veszi sorra: a fordítások alapjául vett Lutherhez, a korabeli magyar reformátorokhoz és végül, de nem utolsó sorban a korábbi önmagához való viszonyát – tudniillik kései műve, a *Háló* dedikációjában az unitárius hitben megnyugodott Heltai szükségszerűen más-képpen vélekedik a hit és a ráció összefüggéseiről, mint korábban a zsolnárfordítások széljegyzeteiben tette.

A következő dolgozatban (*Kálvin és Servet*) a szerző az újabb nemzetközi kutatások eredményének figyelembevételével vázolja fel az ikonikussá vált szentháromság-tagadó, Miguel Servet pályafutását, s láthatóan a legnagyobb kihívásnak a tőle elvárható módon ezúttal is azt tartja, hogy eloszlassa a korábbi szakirodalomban jelentkező, jobbára felekezeti elfogultságból származtatható félreértéseket. Ennek tükrében a maga nézeteit a spanyol megvilágosultak, Erasmus, az itáliai neoplatonizmus és a német spiritualisták hatásától átitatottan kialakító útkereső személye vállalhatatlanná válik azon gondolkodók számára, akikkel egyébként szívesen vitatkozott volna, ezért rendre visszautasítják; köztük persze Erasmus és az a Kálvin, aki – ismerői szerint – az eretnekséget kifejezetten tanítással és nem pedig üldözéssel vélte legyőzhetőnek, végül aztán mégis följelentette őt.

Hogy egyébiránt Servet miért ment elébe a följelentésnek, azt talán az abbéli hiú reményével lehet magyarázni, miszerint a processzus alatt végre alkalma nyílik nyilvános vitában megmérkőzni a genfi reformátorral. A mérleg az, ahogy Servet emberhez méltatlannak tartotta a szolgálai akaratot és a predesztináció tanát, úgy Kálvin nem tudta elfogadni a Szentháromság megtagadását és a gyermekkeresztelés ellenzését, ám ketten közül a dolgok állásából eredően csak az egyiknek kellett meggyőződéséért az életével fizetnie.

Az *Antitrinitarizmus Kelet-Közép-Európában a 16. században* című tanulmány csupán az egyik a sok közül a tárgyalt kötetben, amelyik eredetileg nem magyar nyelven jelent meg, de mint ilyen, talán a legfelismerhetőbb. Ami természetesen nem jelenti azt, hogy a magyar változat közzététele haszontalan lett volna: éppen ellenkezőleg; lévén az írás a kora újkori antitrinitarizmus történetének a lengyel és magyar szentháromság-tagadó irányzatok kapcsolódási pontjait és elágazásait részletgazdagon feltérképező, sűrűn reflektált összefoglalása. Az unitárius irodalom válogatott bibliográfiáját, mely a dolgozat függeléke, nyilván szintén nagy haszonnal forgathatják az érdeklődők.

A lengyel és magyar szentháromság-tagadók kapcsolatának tárgykörénél maradván a szerző ezután a szociniánus prédikátor, Marcin Chechowic egy régebb óta ismert, a gyermekkeresztelés ellenében írott munkájának a kolozsvári unitárius kollégium kéziratárában fellelhető, 16. századi, kódex őrizte variánsát mutatja be (*Marcin Chechowic kísérlete az erdélyi antitrinitáriusok megnyerésére*). A változtatások jellege arra enged következtetni, hogy a szöveg alakulását leginkább az erdélyi unitáriusokkal közös hang keresése befolyásolhatta, s ebbéli törekvésében igyekezett Chechowicz számukra is elfogadha-

tóan kifejteti az általa vallott anabaptista nézeteket.

A fenti történettel mintegy tükörszimmetriát képez a következő írás (*A kolozsvári Heltai nyomda és a krakkói Aleksy Rodecki*). Ennek kiindulópontja az az észrevétel, hogy a Kolozsvári Unitárius Püspökség Levéltárában található *stylionarium* tartalmaz egy kérvénymintát arra az esetre, ha valaki kölcsönadta volna a nyomdája görög betűkészletét, és aztán nem kapná vissza. Az esetet a szereplők teszik igazán érdekessé: a kölcsönző Heltai Gáspár és az adós Aleksy Rodesky. Balázs Mihály felfedezése nem csak egy tisztázatlan nyomdatörténeti kérdést dönt el – nevezetesen, hogy honnan származnak a rakóvi nyomda görög betűi –, de jó alkalmat kínál annak bemutatására, hogy miért érdemelnek különös figyelmet az Erdély és Lengyelország között ide-oda vándorló betűkészletből nyomtatott könyvek közül éppen Enyedi György *Explicationes* című művének kiadásai; tudniillik hiába törekedett Enyedi az unitáriusság különböző irányzatai közötti dogmatikai minimum tiszteletben tartására, nonadorantista hangoltságával vélhetőleg mégis próbára tehetné lengyel testvérek türelmét. Összegzésképpen elmondható: a Rodecki alapította nyomda végül kiállta ezt a próbát.

A kilencedik dolgozat a kora újkori unitárius forrásanyag alapján méri fel Erasmus recepcióját az erdélyi szentháromság-tagadók körében (*Erasmus és az erdélyi unitáriusok*). A szerző megállapítja, hogy az *Annationes* eredményei tükröződnek az egyik legjelentősebb antitrinitárius műben, a *De falsa et vera* című kiadványban, és hogy a szintén alapvető *De regno Christi* morálfilozófiája is elsősorban Erasmusra vezethető vissza. Hivatkozik egy korábbi megfigyelésre, hogy tudniillik a kolozsvári unitárius kollégiumban ténylegesen igyekeztek a mindennapjaikat is a *De civilitate morum*

iránymutatása szerint szervezni. Végül úgy értékeli, hogy korabeli erdélyi viszonyok közt kivételes módon az antitrinitárius szellemiségű, fikciós irodalomban is kitapintható a hatás, lévén a *Válaszúti komédia* és a *Nagyváradi dialógus* is alighanem egyaránt a *Colloquia familiara* antikizáló dialóguskultúrájából merítkeznek.

A szerző nagyobb lélegzetű választ szentel annak a kérdésnek is, hogy miként helyezhető az unitáriusokat a 16. századtól illető „teológiai törökösség” vádjá történeti kontextusba (*Közel az iszlámhoz? Újabb kutatások a kora újkori unitarizmus és a muszlim hit viszonyáról*). Ez ugyanis a mai napig sem vesztette el aktualitását: a szakirodalomnak az a része, amely nem tud mentes maradni a felekezeti elfogultságtól, lényegében ugyanott tart, mint 500 éve, az ennél trendérzékenyebb nemzetközi diszkurzus viszont inkább a multikulturalizmus gyökereit vizionálja a jelenségben. A szerző emellett hoz bizonyítékokat, hogy szentháromság-tagadás olyan radikálisabb teoretikusai, mint Jacobus Palaeologus vagy Adam Neuser a szinkretizmus kialakítása érdekében ugyan valóban megkíséreltek eljutni a nagy vallások közös eredőjéig, ám éppen az említettek tragikus sorsában mutatkozik meg leginkább a megnyugvást nem ismerő igazságkeresők rendkívüli magányossága.

Alább kifejtendő okokból ismertetőnk későbbi pontjára halasztva a következő két tanulmány tárgyalását, most a *Toroczkai Máté pályája* c. dolgozat következik, amely az unitáriusok ötödik püspökének életútjáról nyújt hiánypótló, részletekben és levéltári–könyvtári adalékokban gazdag áttekintést. Szó esik a későbbi püspök váradi éveiről és tanulmányainak nehezen ellenőrizhető kérdésköréről. Az adathiány miatt gyakran spekulációra kárhoztatott tárgyakat rendre új adatok segítenek tényszerűbb megvilágításba helyezni. A több

helyre vezető életutat a felfelé ívelő egyházi karrier mellett Toroczkainak a radikális unitarianizmus, különösen Palaeologus és Francken művei iránt mutatott következetes és kitartó érdeklődése tartja egyben. Különösen izgalmasak (és nemcsak azért, mert valamennyire Balassi Bálint is köthető ehhez a körhöz) a radnóti időszakról és az ott kibontakozó szellemi közegről szóló részek, ahol a szerző kihangsúlyozza az ekkor már esperesként tevékenykedő Toroczkai és a „filozófus főurak” politikai gondolkodásában mutatkozó hasonlóságokat. Az életút ezek után a jezsuitákkal való szembenállás és a zavaros 1590–1604 közötti időszak kontextusában folytatódik, és természetesen kitér a Toroczkainak tulajdonított káté datálásának kérdésére is. Összegezve: legnagyobb irodalmi érdemének az Enyedi-féle *Explicationes* latin kiadásának és magyar fordításának az ügyében tett erőfeszítéseit tekinti, míg egyházszerzői tevékenysége legfontosabb sikereként azt könyveli el, hogy a Bocskai-felkelés után stabilizálni tudta a szervezeti életet.

A *Radikális heterodoxia és történetírás Erdélyben a 16–17. században* című tanulmány az unitáriusok történetiszemléletével kapcsolatban folytat vizsgálatokat. A felütésében is kihangsúlyozza, hogy a Palaeologus, Sommer és Dávid Ferenc által kialakított erdélyi antitrinitarizmus mennyivel radikálisabb annak lengyelországi, Fausto Sozzini gondolatai által formált változatánál, és a történetiszemlélet vizsgálatánál is e két hagyomány különbségeire figyel. Az Erdélyben megfigyelhető, gazdagabb történelmi önreflexió hagyományának kialakításában kulcsfontosságú szerepet tulajdonít Palaeologusnak, aki kifejezetten termékenyen tudott kapcsolódni a már meglévő erdélyi áramlatokhoz. Ezek leginkább a *testes veritatis*-konceptióban összegezhetőek, melynek lényege, hogy az unitáriusok egyszerre tekintették magukat a középkori

eretnekek és Luther örököseinek. Ugyanebbe a vonalba illesztik bele János Zsigmond alakját is, amely irodalmi szempontból a legizgalmasabban Palaeologus fikciós elemeket és utópikus konvenciókat mozgató műveiben érhető tetten. A tanulmány legfontosabb hozadéka, hogy kimutatja: Somogyi Ambrus ismert történeti művének előszava cáfolhatatlanul dokumentálja a korábban hiányolt kapcsolatot az unitárius történetiszemlélet és a humanista történetírás között. Az ugyanis, az *ars historica* korabeli toposzai között, eltérve a protestánsoknál bevett zsidó–magyar párhuzam szokványos változatától, jól láthatóan épít Palaeologus bizonyos teológiai innovációira (például Ábrahám középpontba állításával). Ennek felismerése azonban csak akkor lehetséges, ha a szerzőre jellemző filológiai alaposággal előbb a Somogyi-féle mű hagyományozódásának kérdésében is rendet teszünk.

A következő tanulmány (*Újabb szövegek és adatok ifj. Varsolczi János tevékenységéhez*) egy ma a szegedi Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtárban őrzött kiadvány unitárius possessoráival foglalkozik. A korábbi tulajdonosok közül a tanulmány ifjabb Varsolczi M. Jánosra koncentrálna. Megemlíti, hogy az olvasmánytörténeti adatok bizonyossága szerint a teológiai művek mellett az ifjabb Varsolczi történelmi, csillagászati műveket, Erasmus *Adagia*-ját és Agrippa von Nettesheim *De vanitate scientiarum* című híres értekezését is forgatta. Ezek összefüggésében válnak igazán izgalmassá a tárgyalt kötetben található margináliák, melyekről áttekintést nyújt a tanulmány. Ezekből egyértelműen látszik, hogy a szöveg unitárius olvasója maximálisan egyetértett Bucerral, aki műve előszavában teológia és filozófia viszonyát vizsgálja meglehetősen megengedő módon. Ezt a nyitottságot a szerző Palaeologus teológiájában eredezteti, és elkülöníti a

Lengyelországban uralkodó, de Erdélyben is megjelenő, a természeti vallás koncepcióját kategorikusan elutasító szociniánus irányzattól. Ezt követően egy újonnan felfedezett kolligátumban található kéziratok mű ismertetésével és közlésével egészíti ki az ifjabb Varkolczy Jánosról tudottakat. A kontextualizálás itt is fontos szerepet kap, a tanulmány nagyon érzékletesen ragadja meg azt a pillanatot, amikor Bethlen Gábor fejedelemmé válásakor a reformátusok és az unitáriusok újrapozícionálják magukat, előbbieket a támadásra, utóbbiakat a védekezésre berendezkedve.

A következő dolgozat (*Néhány megjegyzés Heltai imádságos könyvének utóéletéről*) címével ellentétben nem csupán Heltai művének recepciójához nyújt fontos megfontolásokat, hanem általában az unitáriusok imádsághoz való 17. századi viszonyáról nyújt képet. Heltai művét különböző felvidéki imádságoskönyvekkel összevetve az a feltételezés körvonalazódik, hogy konkrét átvételek mellett a Heltai-féle kiadvány bizonyos általánosabb jellemzői is tükröződnek abban az imakönyvtípusban, amely 1632 után többször is megjelenik Lőcsén. A felhasználás ezen érdekes esete mellett a tanulmány másik fő kérdése az, hogy mi történt Heltai művével az unitárius hagyományban, melynek kutatását a forráshelyzet persze eléggé megnehezíti. Árkosi Tegző Benedek 1660 körüli kézirat munkája is jól mutatja ennek a hagyománynak egyes sajátosságait, leginkább azt, hogy alighanem a kéziratok közeg miatt az elméleti reflexiók itt kevésbé jellemzőek, és még ha Árkosi terjedelmes *Előljáró intése* tartalmaz is ilyen vonatkozásokat, a Heltai imádságait fel nem használó imádságoskönyv szerkezetét nem bomlasztja meg. Külön egység foglalkozik a kolozsvári unitárius kollégium egykori könyvtárának két kötetével. Egyikük érdekessége, hogy Szenci Molnár Albert unitárius körökben

történő befogadását dokumentálja, és az is kiderül, hogy az unitárius szerző esetenként akkor is Szencitől vett át, amikor az adott, mindkét esetben Habermann eredetijéből készült fordítás Heltainál is megtalálható volt. További érdekessége ennek a gyűjteménynek, hogy Tótfalusi bibliájából is felhasznál egy imádságot. A másik kötet talán Jövedécsi András kolozsvári unitárius plébánoshoz köthető. Az áttekintésből összességében egy színes, esetenként a felekezeti határokat is átlépő unitárius imakönyvku-
ltúra látszik felsejleni.

Az Antitrinitarizmus és millenarizmus Erdélyben című tanulmány a Krisztus második eljövételével kapcsolatos unitárius elképzelésekről nyújt kronologikus áttekintést. Kiindulópontja az a megfigyelés, hogy a nemzetközi szakirodalom ebben az ügyben is hajlandó sommás, leegyszerűsítő véleményeket megfogalmazni, és még az olyan feldolgozások sem mentesek a téveszerű tévedésektől, amelyek egyéb tekintetben a szokásosnál kifinomultabb módon mutatják be az antitrinitarizmus erdélyi változatai közötti különbségeket. Ezek közül a dolgozat az eszkatológiai kérdéseket járja körül, kiemelve, hogy az ezzel kapcsolatos nézetek kialakulásában a korai időszak, különösen a Palaeologus és Matthias Vehe-Glirius művei nyomán kialakuló két eltérő modell milyen fontos szereppel bírt. A későbbi fejlemények közül Bogáti Fazakas Miklós és Karádi Pál elképzeléseit tárgyalja részletesen a tanulmány, amely azt is vizsgálja, hogy a korai jelenségek mennyiben tudtak fennmaradni az 1630-as évekig, amikor az egyéni millenarista nézeteiről ismert Johann Heinrich Alsted megjelent Gyulafehérvárott. Ennek elsődleges kontextusát a szociniánusok egyneműsítési próbálkozása szolgáltatja, és a forráshelyzet alapján úgy tűnik, hogy ebben az időszakban Enyedinek a szélsőségek kiegyenlítésére

törekvő nézetei voltak a legnépszerűbbek. A vizsgálódás tétje az, hogy a Howard Hotson és mások által a hídverésre törekvő gondolkodóként elkönyvelt és ünnevelt Alsted rászolgál-e erre a reputációra, és a válasz egyáltalán nem pozitív: a források alapján úgy tűnik, a német elutasította a nonodorantizmust, egyetértett a dézsi komplanció rendelkezéseivel, s irénikus elképzeléseiben az unitáriusoknak nem volt helye.

Áttekintésünk végére hagytuk azt a négy dolgozatot, amelyek bizonyos tekintetben önálló egységet alkotnak a tanulmányköteten belül. Bár kronológiai okokból nem kerültek egymás mellé, belőlük összességében nagyon jól kirajzolódik az unitarianizmus jelentősége az irodalomtörténet szempontjából. E tanulmányok többsége Jacobus Palaeologus alakja és/vagy az utópikus irodalom hagyománya köré összpontosul. Az első idesorolt dolgozat (*Jacobus Palaeologus és Lorenzo Valla*) máris felhívja a figyelmet arra, hogy miközben az egész kötetben sokat hivatkozott Palaeologusnak nagyon fontos szerepe volt az unitarizmus egy sajátos teológiai ágának a kialakításában, már Pirnát Antal felívta a figyelmet azokra a sajátos retorikai-poétikai eljárásokra, amelyeket a görög szabadgondolkodó Erdélyben született műveiben előszeretettel használt. Ezek az eljárások eltérnek az európai protestantizmus irodalmában látottaktól, és a magyar irodalomtörténeten belül is egyértelműen kiugró egyedi jelenségeknek számítanak. A szöveg a *Disputatio Scholastica* kapcsán Nicolaus Cusanus hatását vizsgálja, és a hatás nem csupán az égi hitvita fikciós eszközében, hanem bizonyos teológiai kérdésekben is felsejlik. Jól megragadhatók ugyanakkor a különbségek a kidolgozottság tekintetében, Palaeologus ugyanis láthatóan erőfeszítéseket tesz a fikciós keret még alaposabb felépítésére. Ezzel összefüggésben tárgyalja a szöveg bevezetését, amely a képzelet/fikció

használata mellett érvel. Az itt olvasható gondolatokat Lorenzo Valla dialógusai-ból származó olyan szöveghelyekkel állítja párhuzamba, amelyek szintén amellest érvelnek, hogy az isteni szféráról nyilatkozva elkerülhetetlen a képzelet és fikció használata. A tanulmány további erdélyi művekből is adatolni tudja az unitáriusok által a *testes veritatis* közé sorolt Valla recepcióját. Hasonlóan egyedi mozzanatról olvashatunk a *Thomas Morus és Jacobus Palaeologus* című tanulmányban, amely a magyar filozófiatörténet kontextusában tárgyalja Morus leghíresebb művének, az *Utópiának* a fogadtatását. Kezdeményező jellegű munkáról van szó, hiszen még Hajós József 2000-es évek elején megjelent tanulmányából (*Utópiák kolozsvári könyvespolcokon. Thomas Morus hatásáról*) is úgy tűnhet, hogy a Nyugat-Európában hallatlan gazdag recepcióval rendelkező szövegről nálunk a kortársak szinte nem is tudtak. Ezt Balázs Mihály olvasmánytörténeti adatokkal és Kolozsvárott őrzött példányok vizsgálatával cáfolja, ám a recepció legfelkavaróbb mozzanata ismét csak Palaeologus nevéhez fűződik, a *Catechesis christianaban* ugyanis a görög egész passzust emel be az *Utópia* vallásról szóló részéből. A konkrét allúzió kontextualizálása során a tanulmány ráadásul az *Utópia* kiadásairól, fordításairól és paratextusairól olyan részletességű áttekintést nyújt, amely sajnálatos módon gyakorlatilag a mai napig hiányzik még az újra és újra kiadott fordításokból is. Ebbe az áttekintésbe már csak azért is hasznos lett volna beépíteni a Terence Cave által az *Utópia* és paratextusai recepciójával kapcsolatos, 2008-as monográfiában (*Thomas More's "Utopia" in Early Modern Europe: Paratexts and Contexts*) összefoglalt eredményeket, mert a dolgozat pontosan azt a kérdéskört egészíti ki nagyon fontos közép-európai adalékokkal, amelyet Cave és csoportja a szöveg recepciójával kapcsolatban érint –

ám kizárólag Nyugat-Európára figyelmeztet. Szintén recepciós kérdésekkel foglalkozik, ám a hangsúlyt a 20. századra helyezi a *Bacon Új Atlantiszának magyar fordításai ürügyén* című dolgozat, mely először virtuóz és adatgazdag történeti áttekintést nyújt Bacon magyar recepciójával kapcsolatban, majd azokat az időnként még a legújabb kiadásokban is reflektálatlanul hagyott kihagyásokat tárgyalja, amelyek az *Új Atlantisz* 20. század második felében megjelent magyar kiadásaiban találhatóak. A Művelt Nép kiadó által 1954-ben kiadott Bacon-kötet ugyanis nem tartalmazza az *Új Atlantisz* vallásról szóló, nagyon fontos részleteit, ráadásul alig észrevehetően jelzi ezeket a kihagyásokat – talán ennek is köszönhetően tudott ez a durva hiba számos, egészen új kiadványba is szinte észrevétlenül beszivárogni. Érdekes ugyanakkor, hogy a Bukarestben 1976-ban kiadott, Bodor András-féle fordítás a hiányzó részeket pótolja, és még finoman utal is a magyarországi kiadvány hiányosságaira. Többé-kevésbé ugyanehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik a *Thomas Morus és a magyarok* című dolgozat, amely az *Utópia* mellett az *Erősítő párbeszéd balsors idején* sokszor nem túl tárgyyszerűen tárgyalt recepciójára is kitér röviden, majd az előzőleg ismertetett eredmények mellé helyezi a Morus *Utópiá*ját egyedi módon újrahasznosító Szuhányi Ferenc esetét.

Szuhányi 18. század végén írt művében Morus szereplővé avanzsál, és a trónra lépő uralkodót látja el tanácsokkal. E tanulmány tehát a szerző újabb munkáiban tükröződő, a 18. század felé toladó érdeklődését dokumentálja, miközben a Morus-szakirodalom egyik központi kérdését is feszegeti: milyen szerepet kell tulajdonítanunk a kor történeti feszültségeinek az angol mártír műveiben megfigyelhető látszólagos ellentmondások megszületésében?

Nagy érdeklődéssel olvastuk a sorozatszerkesztő Molnár Lehel autoreferátumát a kötettről (*Keresztény Magvető*, 2017/2–3., 454–459.) – annál is inkább, mert eléggé el nem ítéhető módon annak fizikai példányával Magyarországon még némelyik egyetemi könyvtár sem rendelkezik. Ezért is bizonyul végtelenül olvasóbarátnak a köz- és magányújteményekbe szánt igényes edíció elektronikus változatának a mindenki számára szabadon elérhető köz-zététele.¹ Hogy örömünk végül mégsem volt teljesen felhőtlen, az a kiadásban tetten érhető, nagyszámú sajtóhiba eredményezte, melyeket nem hagyhatunk szó nélkül, ezért az értékes sorozat magas színvonalának megőrzése érdekében javasoljuk a továbbiakban egy gondos korrektor alkalmazását.

Balázs-Hajdu Péter –
Maczelka Csaba

¹ <http://real.mtak.hu/54774/1/Balazs%20Mihaly%20Hitujitas%20es%20egyhalapitas%20kozott.pdf> [2018. 03. 24.]

Pedagógiai nézetek az értelmiség tollából

FEHÉR Katalin: *Értelmiség és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2017. 216 oldal.

Az elmúlt évtizedben a hazai neveléstörténet kutatóinak tollából számos olyan írás jelent meg, amelyek eltérő módszereket alkalmazva és különböző szempontokat figyelembe véve vizsgálták a felvilágosodás és reformkor által közvetített pedagógiai nézeteket. Magyarországon viszonylag későn indultak újtukra a felvilágosodás eszméi, annak ellenére, hogy már a 18. század első felében akadtak olyan gondolkodóink, akik bírálták a magyar feudális intézményeket. Hazánk művelődéstörténetében kiemelkedő szerepet töltött be a felvilágosodás pedagógiája. A 18. század második és a 19. század első felében az irodalom, a művészet és a tudomány mellett egyre fontosabb szerephez jutott a nevelés általában, különösképpen az iskolai oktatás. Fehér Katalin műveiben nagyrészt a felvilágosodás nevelésügyét tárgyalja, kiemelt szerepet tulajdonítva az európai eszmék magyar viszonyok közé történő adaptálásának. A szerző új műve hiánypótló munka, ahogyan azt a cím is mutatja, a korabeli értelmiség és a nevelésügy kapcsolatát történeti vonatkozásban igyekszik feltárni.

A bevezető rész kellő tömörséggel foglalja össze a korszak főbb történéseit. Hosszabb és részletesebb leírás nem szükséges, ugyanis a szerző egy korábbi műve¹ megadja a történeti hátteret, melyet kiegészít jelen mű gazdag, nagy forrásanyaggal, informatív lábjegyzetekkel és elsődleges forrásokat

ábrázoló képeivel rendelkező tartalma. Ezt követően hat, tematikailag különböző fejezetben mutatja be a korszak jeles személyeinek életrajzeit, melyekből képet kapunk az oktatáspolitikára, az egyház, a sajtó és az egészségügy területén tevékenykedő értelmiségi réteg tudományos munkásságáról. A legtöbb fejezet elején külön is található egy összegző ismertető, amely segíti az adott terület jobb megértését.

Elsőként az oktatáspolitikára, az I. Ratio Educationis szerzőjeként ismert Ürményi József nevelésügyi törekvései kerülnek bemutatásra. A fejezet első része főként a rendelet úttörő jellegére helyezi a hangsúlyt, részletesen kifejtve a tanügyi szervek munkásságát és a tananyag tartalmi vonatkozásait. A második részben a szerző bemutatja Ürményi II. József kérésére készített jelentését, mely a budai egyetem és intézményeinek felülvizsgálatát tűzte ki célul, ezt követően szó esik az oktatáspolitikus által vezetett közoktatási bizottság célkitűzéseiről. Legvégül a szerző a Martinovics-féle összeesküvés történéseivel is foglalkozik, ugyanis a Királyi Tábla elnökéül Ürményi a per vezetője volt.

A második tematikai egység a külföldi egyetemekről hazatért fiatal katolikus és protestáns értelmiségi réteg azon törekvéseit mutatja be, melyek a hazai művelődés viszonyainak javítását tűzték ki célul. Elsőként Molnár János jezsuita szerzetes írásairól kaphat képet az olvasó. A polihisztorként számon tartott tudós nevéhez köthető az első magyar nyelvű neveléstudományi munka megalkotása, ezek mellett műveiben kitért az értelmi, esztétikai és testi nevelés fontosságára. A következő személy Gombási István, aki kevésbé ismert a hazai neveléstudomány területén, azonban prédikációi között számos írás taglalta a gyermekek nevelésének körülményeit. A fejezet végén szó esik még Perlaki Dávid esperes és Kozma Gergely unitárius pap

¹ Fehér Katalin: *A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 1999.

írásairól. Előbbi joggal kerülhetett volna a lapszerkesztők sorai közé is, hiszen nevéhez fűződik a *Mindenes Gyűjtemény* alapítása és társszerkesztése. Kozma írásos prédikációiban főként a rousseau-i elvek hatása érvényesült, emellett a nőnevelés kapcsán is képet kaphat az olvasó a már-már forradalmi elképzelésekről.

Az egyházi személyek sora után Fehér Katalin a korabeli lapszerkesztők oktatásügyi törekvéseire igyekszik fényt deríteni. A fejezet bemutatása előtt fontos tisztázni a sajtó nevelésügyi kérdésekkel való kapcsolatát. Az egyes korok nevelésről vallott nézeteinek megismeréséhez a sajtóorgánumok gazdag – részben még feltáratlan – forrásbázisként állnak rendelkezésünkre. Az elmúlt évtizedben a hazai neveléstörténet kutatóitól számos olyan írás jelent meg, amely egy vagy több, de többségében a 19. század második felétől megjelenő pedagógiai sajtótermékben vizsgálta az általuk közvetített nevelési nézeteket. Fehér Katalin munkássága nagyrészt a felvilágosodás korabeli sajtó és nevelés viszonyával foglalkozik. A fejezet méltán bír újdonságértékkel, ugyanis ahogyan azt a sajtótörténeti bibliográfiák és egyéb adatbázisok is mutatják, a 19. század második felétől megjelenő periodikák nevelési témájú értekezéseit több kutató is elemezte, míg a korszak előtti folyóiratokkal nem foglalkoztak részletetekbe menően. Ezt a hiányosságot pótolja most a szerző. A sajtóval kapcsolatos fejezetek felépítése hasonló, Fehér Katalin elsőként kitér az adott lap, folyóirat alapításának körülményeire, röviden ismerteti programjukat, majd részletesebben tárgyalja a kifejezetten nevelési relevanciájú cikkeket. A sorban először Kovachich Márton György következik, akit a *Merkur von Ungarn* szerkesztőjeként tartottak számon, mely lap elsőként adott áttekintést a magyar oktatásügyről, ezen kívül sokat foglalkozott annak reformjával. A következő három szerkesztő

munkásságáról kevesebb szó esik. Tertina Mihály, az *Ephemerides Politico-Litterariae* első szerkesztője volt, a lap célkitűzése alapján politikai és kulturális kérdésekre helyezte a hangsúlyt. Literaria című rovatában helyet kaptak az iskolai rendeletek, hírek, adatok. Ambrózy Sámuel folyóirata (*Novi ecclesiastico-scholastici Annales Evangelicorum aust. et helvet. confessionis in Austriaca monarchia*) az evangélikus iskolaüggyel foglalkozott, Rát Mátyást pedig az első magyar nyelvű lapok szerkesztői között tartjuk számon, nevéhez köthető a *Magyar Hírmondó* megalapítása. A fejezet két utolsó szerkesztője Péczeli József és Döbrentei Gábor munkássága nem csak magyar nyelvű megjelenése miatt különül el a latin nyelven írott cikkektől. A nemzeti nevelés nézeteinek kibontakozása ugyan a reformkorra tehető, azonban már az általuk szerkesztett folyóiratokban is észrevehető a nemzeti mozgalom megjelenésének gondolatai. Péczeli József részt vett a *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztésében, mely nevéből adódóan nem kifejezetten az oktatás témájára helyezte a hangsúlyt, azonban a népnevelés témaköre gyakran szerepelt a lap hasábjain. Döbrentei törekvéseinek köszönhető az első 19. századi magyar nyelvű irodalmi-kulturális folyóirat, az *Erdélyi Múzeum* létrejötte. A folyóirat nevelésügyi értekezéseinek elemzése során megállapítható, hogy hazánkban egyre nagyobb mélységben foglalkoztak pedagógiai kérdésekkel, és nem csak a külföldi eszméket interpretálták, hanem igyekeztek írásaikkal rávilágítani a hazai nevelés hiányosságaira, ugyanakkor utat mutatni a nevelés megújításához.

Az iskolaszervezők oktatásügyi törekvéseit bemutató részt a pietetista polihisztorról, Bél Mátyásról szóló írás kezdi meg, mely hosszan részletezi a tudós életművét. Nevéhez fűződik többek között az államismereti szintézis, a *Notitia Hungariae*,

az oktatás szervezeti kereteinek tervezése, ezen belül tankönyvek, tantervek kidolgozása. Az iskolaszervezők között több más, polihisztorként számon tartott tudós is tevékenykedett az oktatásügy területén. Ide sorolandó Schedius Lajos, akinek fő céljai közé tartozott, hogy a magyar művelődési törekvéseket európai viszonylatokban ismertesse, ezáltal hazánkat is bevezesse az európai kulturális körökbe. Az olvasó Hari Péter személyében megismerheti az erdélyi nevelésügy kiemelkedő egyéniségét, aki szerint a nevelés célja a humanitás, ezen felül a kor többi gondolkodójához hasonlóan kitér az értelmi nevelés mellett a testi nevelés fontosságára is. A következőben bemutatásra kerülő iskolaszervező, Tessedik Sámuel Hatvani István tanítványaként kezdte munkásságát, majd a saját korában egyedülálló szarvasi gazdasági iskola alapítása okán vált ismertté.

A kor tudósaira jellemző volt, hogy nem kizárólag elméleti munkákat adtak ki kezeik közül, legtöbbször tanárként is igyekeztek gyakorlati tapasztalatokat szerezni. Ide tartozott többek között a rendkívül sokoldalú Hatvani István, aki teológiai tanulmányai mellett az orvosi egyetemet is elvégezte, majd a fizika és kémia oktatásán kívül filozófiai előadásokat is tartott. Az első magyar nyelvű pedagógiai tankönyv elkészítése kapcsán meg kell említeni Tóth Pápai Mihályt, aki a *Gyermek nevelésére vezető útmutatás* címen jelentette meg művét, melynek jelentősége a nevelés és oktatásmódszertan elméletének rendszerbe foglalt szintézisben rejlik. A kiemelkedő tanárszemélyiségek sorában az utolsó Márton István, akit a Pápai Református Kollégium újjászervezőjeként ismerhet az olvasó, korszerűbb tanítási módszereket és új tanköny-

veket igyekezett bevezetni, ezen felül kifejtette a hazai iskolaügy elmaradottságának okait is.

Az utolsó fejezet azokat az orvosokat mutatja be, akik a köznép egészségügyi kultúrájának fejlesztését tűzték ki célul. Weszprémi István, Tessedik Sámuelhez hasonlóan Hatvani István tanítványa volt. Magyar és külföldi körökben egyaránt elismert munkát végzett, főként a kisgyermek nevelésének fontosságára hívta fel a figyelmet. Mátyus István orvosi teendői ellátásán kívül bírálatokkal illette a rossz közegészségügyi viszonyokat, a magyar egészségügyi kultúra alacsony szintjét, és célul tűzte ki a hazai tudatlanság megszüntetését. Az első magyar nyelvű egészségtan tankönyv szerzője is bekerült a szerző által ismertetett, neveléstudománnyal foglalkozó orvosok közé. Kiss József azon tudósok körébe tartozott, akik az oktatás keretein belül felismerték az egészséges életmód ismeretetésének szükségességét. Az utolsó életrajzi vázlatban a szerző Görög Demeter életútját mutatja be, aki újságírói tevékenysége mellett nevelői munkásságáról volt ismert.

Összegzésképp elmondható, hogy Fehér Katalin műve olyan új kutatási eredményeket tár az olvasó elé, melyek segítségével átfogóbb képet kaphat a felvilágosodás korabeli magyar nevelésügy helyzetéről, megismerheti a nyilvánosság számára kevésbé vagy egyáltalán nem ismert oktatásügyi törekvéseket. A bemutatott tudósok, egyházi személyek, szerkesztők nagy részben hozzájárultak ahhoz, hogy a nevelés terén elterjedt külföldi eszméket hazai viszonylatokra alkalmazzák, ezáltal kezdetét vegye a magyar közoktatás polgári átalakulása.

Hüber Gabriella Margit

Múltfeltárás és -feldolgozás az egykori keletnémet egyetemeken és főiskolákon 1990 után¹

Traditionsbildung, Forschung und Arbeit am Image. Die ostdeutschen Hochschulen im Umgang mit ihrer Zeitgeschichte. Szerk. HECHLER, Daniel – PASTERNAK, Peer. Leipzig, 2013. 505 oldal (Hochschulforschung Halle-Wittenberg)²

2010-ben a berlini Humboldt Egyetem újonnan megválasztott rektora által 1989-ben benyújtott habilitációs dolgozat „újraolvasása” élénk szakmai-közéleti vitákat generált Németországban. A diskurzus a keletnémet kutatók 1990 előtti tudományos munkásságának rendszerstabilizáló szerepéről és utólagos értékelésének lehetőségeiről folyt. Miközben a konkrét esettel kapcsolatban elítélő és támogató reakciók egyaránt születtek, a hozzászólók többsége egyetértett a kérdést felvető történész, Ilko-Sascha Kowalczuk azon megállapításával, miszerint az elmúlt húsz évben az egykori keletnémet egyetemeken és főiskolákon szinte semmit sem tettek a diktatúra időszakára eső múltjuk feldolgozása érdekében. Az intézmények részéről egész egyszerűen hiányzik a múltfeltárás szándéka – jelentette ki Kowalczuk –, mert a kellemetlen epizódok feltárásával nem akarják csorbítani hírnevüket.

Daniel Hechler és Peer Pasternack a *Traditionsbildung, Forschung und Arbeit am Image. Die ostdeutschen Hochschulen*

im Umgang mit ihrer Zeitgeschichte című munkájában azonban többre vállalkozott, minthogy az egykori Német Demokratikus Köztársaság (NDK) területén jelenleg is működő 17 egyetem, 14 művészeti főiskola és 25 szakfőiskola 1990 utáni intézménytörténeti tevékenységének bemutatásával választ adjon arra kérdésre, vajon jogos-e az időről időre felbukkanó bíráló.³ Kötetükben nemcsak azt vizsgálják, hogy hogyan viszonyulnak az egyetemeken és főiskolákon saját múltjukhoz, hanem azt is, milyen külső és belső tényezők befolyásolják a felsőoktatási intézményeken belül zajló múltfeltárást, valamint ajánlásokat is megfogalmaznak az intézményi múlt adekvát feldolgozását eredményező tudományos szttenderdekre és az ezek érvényesülését garantáló szervezeti keretfeltételekre.

1990 és 2012 között a keletnémet tudomány- és egyetemtörténet témakörében, rendkívül változatos műfajokban 3900 önálló publikáció készült. E publikációs intenzitás nem meglepő. 1990-től a nyilvánosság múltfeltárára vonatkozó igénye (és az ezt kiszolgáló kutatás-támogatási politika), valamint a korábban elzárt levéltári iratanyagokhoz való hozzáférés az NDK történetének intenzív kutatását eredményezte, az oktatás-, tudomány- és intézménytörténet metszéspontjaiban elhelyezkedő témakör pedig több tudományterület kutatóinak figyelmét is felkeltette. A tudományos feldolgozásokon túl kifejezetten sok visszaemlékezés és forrásközlés is napvilágot látott, köszönhetően az esemé-

¹ A recenzió az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3-IV. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

² A teljes kötet elérhető a Martin-Luther Universität Halle-Wittenberg Institut für Hochschulforschung weboldalán: <http://www.hof.uni-halle.de/publikation/traditionsbildung-forschung-und-arbeit-am-image-die-ostdeutschen-hochschulen-im-umgang-mit-ihre-zeitgeschichte/> [2018.01.23.]

³ A két szerző a Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg Institut für Hochschulforschung munkatársa, melynek 1996-os alapítása óta kiemelt kutatási iránya az egyetemtörténeti kutatások recepciójának vizsgálata. Ebből adódóan nem véletlen, hogy itt készül a keletnémet felsőoktatásról szóló, 1990 után megjelent művek bibliográfiája is, mely 2005-ben CD-n jelent meg. Ezt Pasternack és Hechler évente egészíti ki az Institut für Hochschulforschung *die hochschule* című folyóiratában közzétett listákkal.

nyek „szemtanúi”, azaz az egykori oktatók és hallgatók átlagon felüli publikálási képességének és hajlandóságának. Ettől az országos sajtó érdeklődése messze elmaradt. A kilencvenes évek elején a sajtó – az NDK-val kapcsolatos diskurzusok trendjeinek és témáinak megfelelően – a diktatúrával való mielőbbi és kíméletlen szakítás jegyében aktívan részt vett az átlagpolgárok számára addig rejtve maradt, a diktatúra totalitását érzékeltető összefüggések leleplezésében, így például rendszeresen, botrányszagú szalagcímekekkel tudósított a keletnémet tudományos és egyetemi szféra állambiztonsági kapcsolatainak felülvizsgálatáról, de beszámolt az elbocsátásokról és a nyugatnémet professzorok érkezésével bekövetkező elitváltás konfliktusairól is. Az országos média ingerküszöbét elsősorban a „botránnyok” érték el, ezen túl csak elvétve bukkant fel egy-egy jelentősebb jubileumi ünnepségről szóló híradás. Azonban az, hogy az egyetemek és főiskolák intézménytörténeti kutatásai és kezdeményezései nem találtak utat az országos médiába, még nem jelenti azt, hogy valóban „nem történt semmi”.

Hechler és Pasternack a tényleges aktivitás bemutatásához az egyetemek és főiskolák által kiadott publikációkat, lapokat és weboldalakat vizsgálta. A fent említett publikációs termékből 813 kötet foglalja közre kifejezetten egyes felsőoktatási intézmények második világháború utáni történetével, ezen belül 511 az adott intézmény kezdeményezésére készült el. Az egyes egyetemek és főiskolák között persze jelentős különbségek vannak: néhány főiskolán egyetlen publikáció sem készült, míg a hagyományos, nagy egyetemek (Berlin, Greifswald, Halle-Wittenberg, Jena, Lipcse, Rostock) harmincnál is több önálló munkát jelentettek meg. Közülük is kiemelkedik több mint 90 kiadott munkával a lipcsei, ami az egyetem 600 éves jubileumának megünneplésére felállított szenátusi bizottság mű-

ködésével áll összefüggésben. Az elkészült kötetek száma az intézmény nagyságától és a történeti munkák elkészítéséhez szükséges kompetencia „házon belüli” meglététől függ, utóbbi természetesen nagyban befolyásolja a megjelent munkák minőségét is.

A művészeti főiskolákon és az egyetemeken született munkák több mint fele, a szakfőiskolák által kiadott kötetek 80%-a valamilyen jubileum apropóján jelent meg. Az intézménytörténeti kutatások és a jubileumok évszázados múltja visszatekintő, szoros kapcsolata magától értetődik: az évfordulós ünnepségek kiváló alkalmat nyújtanak az intézményi identitás, valamint a nyilvánosság számára vonzó és hatékony imázs történeti elemeinek felmutatására és megerősítésére. A kötetek műfajilag igen sokfélék: visszaemlékezésekre épülő kompilációk, tanulmánykötetek, leggyakrabban pedig olyan összeállítások, amelyek az intézmény történetét a karok/intézetek egymás mellé helyezett történetével, a kartörténetet pedig a tanszékbetöltések sorrendjével azonosítják. Ezekben az esetekben a karok és intézetek folyamatos működését előtérbe helyező perspektíva gyakran azzal jár, hogy e munkákban az NDK társadalmi-politikai valósága alig vagy kizárólag korlátozó kontextusban jelenik meg. Az évfordulós kötetekre általában kevésbé jellemző a kritikus reflexió, többségük egyenes vonalú fejlődéstörténet, melyben a diktatúra olyan háttérként jelenik meg, amelynek dacára születnek vagy maradnak fenn az elismerésre méltó teljesítmények. Jellemzőek ugyanakkor az olyan munkák is, melyek írásai nem egy meghatározott koncepciót követnek, hanem lényegében arról tudósítanak, hogy adott pillanatban milyen szerzőket lehetett rávenni a jubileumi kötetben való publikálásra, ami alapvetően kizárja, hogy a munka az intézmény történetének szisztematikus feldolgozását nyújtsa. Egy problémacentrikus, többfé-

le perspektívát integráló összeállításához, amely az intézmény történetének ambivalenciáit és konfliktusait sem hallgatja el – vélik a szerzők –, hosszas előkészületek, alapos tervezés, megfelelő időráfordítás, valamint kellő személyi és anyagi erőforrások biztosítása szükséges. A megjelenő művek többsége azonban inkább azt a szándékot reprezentálja, hogy a kötet a megadott határidőre, a meglévő kapacitások kihasználásával, további anyagi és személyi ráfordítás nélkül készüljön el. Ellenpéldaként a 2008-as jenai, a 2009-es lipcsei, valamint a 2010-es berlini és weimari jubileumok alkalmából megjelent köteteket említik: esetükben már megfigyelhető az évfordulós egyetemtörténetek professzionalizációja, melyet annak tulajdonítanak, hogy nemcsak az egyetemek kötetekkel kapcsolatos elvárásai nőttek, hanem hogy az igényekhez a szervezeti és anyagi feltételeket is biztosító elkötelezettség társult.

Míg e történeti publikációk értelemszerűen az intézmény múltjával foglalkoznak, az egyetemi-főiskolai lapok és weboldalak – mint az önreprezentáció legfontosabb elemei – elsősorban a jelenre és a jövőre fókuszálnak. A szakfőiskolai lapok elvételre, az egyetemi újságok gyakrabban foglalkoznak jelenkortörténeti kérdésekkel, de a történeti tartalmak megjelenése minden esetben alkalmoszerű: elsősorban jubileumi vagy alumni-programokról (konferenciákról, kiállításokról, találkozókról stb.) szóló híradásokat jelent. Mivel az újságok a pozitív intézményi imázs közvetítéséért felelősek, az általában méltató hangvétellű cikkekre a tudományos-kritikus megközelítés kevésbé jellemző. Noha egyes lapokban időről időre felbukkannak negatív szempontokat (például egy-egy professzor pártfunkcióit vagy állambiztonsági kapcsolatait) is érintő írások, a konfliktust vagy vitát generáló kérdéseket legtöbbször kerülnek.

Az önreprezentáció szempontjából kiemelt jelentősége van az egyetemi-főiskolai weboldalaknak, sokszor ezek jelentik a legelső (és gyakran egyetlen) forrást, amely alapján a kívülállók informálódnak az intézményről. A weboldalak többségén szerepel történeti leírás, általában a „bemutatkozás”, „küldetés”/„vízió”/„misszió” menüpontok mellett. Az itt elhelyezett összefoglalások az intézmény saját múltjáról alkotott ismereteinek és elképzeléseinek esszenciáját adják, egy tartós(nak szánt), lezárt(nak tűnő), statikus képet közvetítenek. Mivel az imázs részei, a történeti áttekintések általában a lehetőleg minél hosszabb múltra visszatekintő, pozitív identitáselemek köré szerveződnek. Az ábrázolások minden esetben szövegcentrikusak, a hosszabb leíró szövegek mellett jellemző a kritikus értékelést elkerülhetővé tevő, pusztán a szervezeti változásokat érintő kronologikus felsorolás is. A második világháború utáni időszakra vonatkozó, hosszabb szöveges leírásokban – ahogy általában a publikációkban és az egyetemi-főiskolai lapok tudósításaiban is – különböző arányokban keveredik az NDK emlékezetének két jellegzetes formája. Az egyik megközelítés a rendszer diktatórikus, elnyomó jellegét hangsúlyozza, és elsősorban az intézményi és személyes mozgástér, az alkotó energiák korlátozottságát domborítja ki (*Diktaturgedächtnis*). Ezt a narratívát követik a berlini, a jenai és lipcsei egyetem honlapján található leírások, melyekben – a szerzők szerint – helyenként az önviktimizáció jelei is felbukkannak. A másik megközelítés a diktatúra „hétköznapi túlélésére”, a mostoha körülmények között (azok dacára) elért teljesítmények bemutatására koncentrálnak (*Arrangementgedächtnis*). A Chemnitzi Műszaki Egyetem leírása például oly mértékben sorolja – a politikai-társadalmi berendezkedés változásaira mindössze címszavakban utalva – a második világháború utáni intézményi sikereket,

hogy abban a hagyományos kari struktúrát szétromboló 1967-es, ún. harmadik egyetemi reform is semleges (sőt, majdnem pozitív) értékelést kap.

Hechler és Pasternack azonban nemcsak az intézménytörténeti aktivitás „termékeit”, hanem „alkotóit” is vizsgálat alá veszi. E tartalmak létrehozása és pozicionálása során ugyanis számos szereplő vesz részt, akik különféle elvárásokat és szempontokat képviselnek. Ennek feltárására a szerzők 11 felsőoktatási intézményben 24 interjút készítettek olyan személyekkel, akik munkájuk során valamilyen kapcsolatba kerültek az egyetem/főiskola jelenkori történetével kapcsolatos kérdésekkel. Az anonimizált interjúk elemzésének a legfőbb (triviálisnak tűnő, de elemi) tanulása: az adott intézmény egyetem-történeti aktivitásának megítélése döntően az interjúalany intézményen belüli funkciójából ered. Az egyetemi vezetésnek mások a prioritásai, mint a történészeknek, a sajtóreferensek általában olyan problémákkal szembesülnek, amelyekkel a kutatók nem. Az egyetemi vezetőkkel és sajtóreferensekkel készített interjúkból például kiderül, hogy számukra az intézmény történetének szisztematikus kutatása alárendelt szempontot képvisel, az intézményi identitás ugyanis a legtöbb helyen elsődlegesen jelenbeli tényezőkre, ti. az oktatási és kutatási tevékenység aktuális eredményeire épül. Az intézménytörténet csak akkor kerül szem elé, ha a jelenben – például egy jubileum megünneplésekor – kihívásként vagy negatív sajtóvisszhangot eredményező problémaként jelentkezik. Az egyetem vezetését és sajtómunkáit pragmatikus szempontok vezérlik: az intézménytörténeti kutatások hozadékát számukra a hagyományteremtés és marketingtevékenység során felhasználható eredmények jelentik. Mivel elsősorban a sikertörténetekben érdekeltek, a második világháborút követő időszakokkal való foglalkozás számukra rizi-

kós, hiszen abból neheze(bbe)n nyerhető pozitív tradíció, míg egy-egy kellemetlen ügy napvilágra kerülése annál könnyebben vezethet imázsvesztéshez. Mindehhez egyértelműen hozzájárul, hogy a botránykeltő leleplezésekkel szemben a rendszeres és szisztematikus intézménytörténeti kutatások ritkán nyernek a teljesítménnyel arányos sajtóvisszhangot.

Az intézményeken belül az egyetem-történeti tudás legfontosabb létrehozói a történészek, kutatók, számukra azonban a döntően jubileumok kapcsán indított projektekből való részvétel több szempontból sem tűnik magától értetődően vonzó lehetőségnek, például azért, mert folyamatos balanszírozást igényel a megbízó emlékezetpolitikai stratégiája, pragmatikus igényei és a professzió tudományos normái között. Hátráltató tényezőt jelent a jubileumi kutatások időkorlátja is. Az intézményi vezetés elsődleges elvárása a határidő betartása, ti., hogy az ünnepekre időzítve jelenjen meg „a kötet”. Az intézménytörténeti munkákkal szemben szakmai szempontból a vezetés és a kollégák is relatíve alacsony igényeket támasztanak: azt akarják látni, hogy egy jelentős múltú egyetem dolgozóit, illetve – ahogy egy történész fogalmazott – büszkéket akarnak lenni arra, hogy maguk is szerepeljenek a kötetben. A nyilatkozó kutatók egybehangzó élménye, hogy az intézményvezetés érdeklődése az ünnepek befejeződésével meg is szűnik, és ezt követően a projektet lezárják, ami jelentősen megnehezíti a szisztematikus és egymásra épülő kutatások tervezését. Az interjúkból az is kiderül, hogy a történészek többsége munkájának intézményen belüli megbecsülését, a kötet megjelenésekor elhangzó hol bőségesebb, hol szerényebb méltatásokat általában elégtelennek ítéli, s tudományos teljesítménye elismerését kollégáitól is hiába várja.

Az állapotfelmérés alapján Hechler és Pasternack a múltfeltárás és -feldolgozás három alapvető gyakorlatát különíti el. Amennyiben az egyetem/főiskola úgy ítéli meg, hogy intézménypolitikai szempontból a második világháborút követő időszakból a jelenben semmilyen presztízs vagy legitimitáció nem nyerhető, annak tematizálásáról (ahogy a szerzők fogalmazzák: a múltról) általában lemond. Önképét a jelen eredményeire és a jövőbeli célokra építi, az intézménytörténet erre árnyékot vető elemeit pedig kerüli. A *történelem hiánya* leggyakrabban azokra a felsőoktatási intézményekre jellemző, amelyeket 1945 után alapítottak, így nem rendelkeznek 1933 előttré visszavezethető múlttal (vagy jogelőddelel). Így például az 1969-ben alapított Építőmérnöki Főiskola jogutóda, a cottbusi Brandenburgi Műszaki Egyetem honlapján egyáltalán nem található történeti leírás, az intézményi imázs nem tartalmaz történeti elemeket, az egyetemi lapból az intézmény saját történelme iránti érdeklődés szinte teljesen hiányzik. A legtöbb egyetem és főiskola azonban jelen- és jövőbeli pozíciójának megerősítése céljából igyekszik *saját múltját instrumentalizálni*, annak imázsépítésre alkalmas elemeit felhasználni, így szelektál a hagyományképzésre alkalmas, emlékezésre méltó események és személyek között. Így például a Potsdami Egyetem honlapján található, rendkívül rövid leírás csak a vonzónak tekintett jogelődöket említi meg, ami ebben az esetben az NDK időszakának teljes negligálásához vezet. Néhány intézményben ugyanakkor kimutatható a *saját múlt feltárásának és tudományos feldolgozásának igénye* azon az áron is, hogy az 1933-at követő évtizedek egyes esetekben a diktatúra melletti elköteleződés és/vagy a tudományos teljesítmények mélyrepülésének időszakaként jelennek meg. Ezt a gyakorlatot választotta például a lipcsei és a jenai egyetem, és esetük azt is bizonyítja,

hogy ez a hozzáállás intézménypolitikailag több szempontból is kifizetődő. Ahogy a szerzők fogalmazzák, egy konfliktusmentes intézménytörténet, főként a „két német diktatúra” időszakában, illuzórikus gondolat, ilyesmi csak teljes konszenzus vagy a konkuráló perspektívák iránti teljes érdektelenség esetén képzelhető el. A negatív összefüggések feltárása, a konfliktusok és az értelmezési lehetőségek sokféleségének saját ábrázolásba való integrálása ugyanakkor az intézményről szóló kommunikáció fokozott ellenőrzését és az intézmény tudományos ethosának erősödését eredményezheti. Ezzel szemben a történelem bizonyos elemeinek feltárásával szembeni ellenállás az addig elért eredményeket is alááshatja, mivel az elhallgatás nagyobb legitimitásvesztéssel jár, mint amennyit a feldolgozás eredményezne. Ezt jól mutatja, hogy az egyetemi/főiskolai múltfeltárást bírálók rendszeresen példaképként említik a saját múltjának kutatásában kifejezetten aktív jenai egyetemet, szembe állítva vele a berlini Humboldt Egyetemet, mint amely téren igen jelentős deficittel küzd. (E bírálat jogosságát Hechler és Pasternack a *Best Practice und Worst Case?* című fejezetben részletesen cáfolja.)

Az egykori keletnémet egyetemek és főiskolák két évtizedes intézménytörténeti tevékenységének vizsgálata alapján a szerzők úgy vélik, hogy inaktivitásról vagy általános érdektelenségről nem lehet beszélni. A bírálatok döntően abból erednek, hogy a múltfeltárás rendszerint nem szisztematikus (döntően ad hoc jubileumokhoz és sajtóbotrányokra adott reakciókhoz kötődik), valamint nem konzisztens. A Freibergi Műszaki Egyetemen zajló kutatási tevékenység például mintaszerű: egyetemtörténeti bizottság szervezi a kutatásokat, számos publikációt jelentetnek meg, rendszeresek a kiállítások is. Az eredményeket azonban az intézmény nemigen hasznosítja: alig jelenik

meg tudósítás az egyetemi sajtóban, a honlapon található történeti leírás pedig az NDK időszakát mindössze hat mondatban foglalja össze.

A bírálók legtöbbször a tudományos ethoszt kérik számon az intézményeken, miközben Hechler és Pasternack megállapításai alapján az egykori keletnémet egyetemek és főiskolák múltfeltáráshoz való viszonyát, valamint annak gyakorlatát döntően nem univerzális tudományos, hanem helyi, szervezeti szempontok határozzák meg. A felsőoktatási intézményről, mint egységes cselekvőről alkotott kép téves – hangsúlyozzák a szerzők –, annak működése nem azonosítható a relatív autonómiát élvező tagjainak tevékenységével (ti. nem az egyetem mint olyan publikál, hanem egyes oktatók és kutatók stb. megannyi, különféle motivációból). Az intézményvezetés egy-egy történeti projekt elindításáról vagy befejezéséről a várható nyereség és érdeklődés, a rendelkezésre álló anyagi erőforrások és kompetenciák függvényében dönt, aktivitását elsősorban az határozza meg, hogy az adott kutatástól milyen, a jelenben és a jövőben funkcionálisan hasznosítható eredményt vár, legyen az egy bemutatható kötet vagy egy megnyitható kiállítás. Az egyetemi-főiskolai kutatók számára azonban az intézménytörténeti projektekben való részvétel több szempontból sem vonzó. A rendszerint alacsony és/vagy hektikus finanszírozás, a projektjelleg, valamint az, hogy az intézménytörténeti kutatásokból nyerhető tudományos reputáció alacsony (vagy legalábbis lokálisan korlátozott), rendkívül megnehezíti, hogy az adott intézmény történetének kutatására tudományos karriert lehessen építeni. E munkát a különféle tudományterületekhez kötődő kutatók általában saját tudományos és oktatási tevékenységükön túl, mellékes feladatként végzik, melynek során elsősorban tudományos normákhoz igazodnak, és a projekt során

felmerülő konfliktusokban hajlamosak ezekhez, és nem az intézmény érdekeihez vagy emlékezetpolitikai stratégiájához igazodni. A határozott idejű szerződések és az ismert gyakorlat, hogy a projektek lezárulása után nagyon ritkán indulnak arra épülő, újabb kutatások, a fiatal kutatók számára nem nyújtanak egzisztenciális biztonságot és biztató jövőképet, hogy intézménytörténeti témákra specializálódjanak, ráadásul a projektekben való részvétel a saját tudományterületen való előrehaladást is nehezíti. E tényezőkből adódik a kutatócsoportok gyakori személyi fluktuációja, valamint az, hogy az egyetemtörténet elsősorban egy speciális kutatási témát jelent, mely megnehezíti a történettudományon belül, önálló tudományos aldiszciplínaként való intézményesülését is. Vagyis: míg szervezetpolitikai szempontból a vezetés hol csekélyebb, hol fokozottabb mértékben igényli az intézménytörténet kutatását (ezek alapján lehet jubileumokat rendezni, felmerülő botrányok esetén megfelelő kommunikációt folytatni a nyilvánosság felé, válogatni az imázsépítésre alkalmas elemek között), a szervezet gyakorlati működését meghatározó olyan tényezők, mint a tudományos szabadság, a kutatói autonómia, a karrierlehetőségek hiánya, a projektjelleg, valamint az alacsony és/vagy rendszertelen finanszírozás, mind-mind ezen elvárások teljesítése ellen hatnak.

Ezen összefüggések ismeretében fogalmazzák meg a szerzők ajánlásaikat. Nem gyakorlati útmutatót kínálnak, hanem az intézményi múlt adekvát kezelésének és kutatásának elvi szempontjait vázolják fel. Mivel a saját múltra irányuló érdeklődést az intézmény mint szervezet nem tudja kikényszeríteni, a szerzők úgy vélik, elsősorban arra kell törekednie, hogy összeegyeztesse a partikuláris szervezeti mechanizmusokat a tudomány univerzális normáival, valamint megtalálja azokat a

lehetőségeket, melyek segítségével az eredmények az oktatás és a kutatás napi gyakorlatába integrálhatók, a kutatók számára pedig garantálható a tudományos elismerés lehetősége. Kerülendőnek tartják a jubileumok inflációját: nem szükséges minden kerek évszámot megünnepelni, a nagyobbakat viszont alaposan elő kell készíteni. Ehhez következetes, hosszútávú tervezésre, anyagi eszközökre és a kutatásra fordítható időre is szükség van. Mivel a tudományos szféra egyik legfontosabb hajtóereje az, hogy tagjai egyéni karrierépítésük során minél szélesebb körű (el)ismertségre törekednek, az intézménynek – ha érdeklődést kíván saját kutatói részéről – lehetőséget kell biztosítani arra, hogy a kutatásban való részvétel egzisztenciális biztonságot, karrierlehetőséget és elismertséget is nyújtson.

Hechler és Pasternack szerint tartalmi szempontból azt szükséges tisztázni, hogy a differenciált intézményi emlékezetpolitika kialakítása a műltfeldolgozás része, és nem fordítva: csak a tudományos feldolgozást követően mérlegelhető, hogy az eredményekből nyerhető-e az identitásképzés számára hasznosítható hozadék. Sőt, a kutatásnak az intézményi emlékezetpolitika vizsgálatára is ki kell terjednie. Az imázsépítésre alkalmas elemek felkutatása – például az egyirányú fejlődéstörténetek konstruálása – helyett az emlékezetpolitikai fikciók dekonstruálására kell törekedni, és mind az áldozati, mind pedig hős-narratívát kerülni kell. Fontos a különféle perspektívák, értelmezési lehetőségek integrációja is: a kiemelkedő események mellett a „normál”, napi működés, az innovatív jelenségek mellett a konzerváló, fékező mechanizmusok, az önkép mellett a külvilág intézményről alkotott képének feltárására és bemutatására is szükség van. Az egyik legfontosabb feladat azonban az elért eredmények lehető legszélesebb körű prezentációja, oktatásba való beépítése intézményen belüli és kívüli

érdeklődők számára szervezett rendezvényekkel, a lehető legkülönbözőbb formátumokban. Ezekon keresztül a projektek számára újabb közreműködők (például kortárs szemtanúk vagy intézménytörténeti kérdést választó szakdolgozók) is megnyerhetők.

Daniel Hechler és Peer Pasternack kutatása jól érzékelteti, hogy a felsőoktatási intézmények műltfeltárára és -feldolgozásra irányuló tevékenysége korántsem ítéltető meg egységesen. Az intézményvezetés, a kutatók és a külső szemlélők elvárásai és szempontjai rendkívül eltérőek, ezeket azonban olykor az érintettek sem ismerik (f)el. A szerzők láthatóan arra törekednek, hogy bemutassák, e tényezőkből eredően a tényleges gyakorlat során „minden mindennel összefügg”. Vélhetően ebből adódik a meglehetősen terjedelmes kötet szövegének időnként zavaró redundanciája, mely feszesebb szerkesztéssel elkerülhető lett volna. A kötet kiváló alapot nyújt ahhoz, hogy a felsőoktatási intézmények történetének kutatásában érdekelt szereplők megismerjék egymás elvárásait, és tevékenységüket ezek ismeretében hangolják össze. Bár a szerzőpáros vizsgálata kifejezetten az NDK időszakával kapcsolatos intézménytörténeti aktivitásra terjedt ki, a megállapítások más korszakokra vonatkozóan is általánosíthatók, de a magyar egyetem történeti kutatások résztvevői is felfedezhetnek párhuzamokat. A munka az egyetemek és főiskolák emlékezetpolitikai gyakorlatának vizsgálatán túl jó kiindulópontot jelent a keletnémet felsőoktatás történetét kutatók számára is. A kötetben található számos ábra, adattár és a majdnem ötven oldalas bibliográfia nemcsak a témakör alapvető szakirodalmáról tájékoztat, hanem eligazít a felsőoktatás-történeti kutatások megközelítésmódjainak és módszereinek két évtizedes változásairól is.

Polyák Petra

AKTUÁLIS SZÁMUNK SZERZŐI

ÁSVÁNYI Ilona	igazgató Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár
BALÁZS-HAJDU Péter	PhD, egyetemi adjunktus PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék
DOMOKOS Gyöngyi	óraadó, PhD-hallgató PTE BTK Klasszika-Filológia Tanszék
ERDŐS Zoltán	könyvtárkezelő, PhD-hallgató Csorba Győző Könyvtár
FARMATI Anna	PhD, egyetemi adjunktus Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Intézet
GORDÁN Edina	könyvtáros, PhD-hallgató Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed
HÜBER Gabriella Margit	tanársegéd, PhD-jelölt Eszterházy Károly Egyetem Neveléstudományi Intézet
JAKATICS Árpád	középiskolai tanár (Szolnok)
JOFFE, Stephen N.	professor emeritus University of Cincinnati
MARGÓCSY Dániel	PhD, University Lecturer University of Cambridge, Department of History and Philosophy of Science

MACZELKA Csaba	PhD, egyetemi adjunktus PTE BTK Anglisztika Intézet, Angol Nyelvű Irodalmak és Kultúrák Tanszéke
MÁTYÁS-RAUSCH Petra	tudományos munkatárs MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
MIZERA Tamás	szakreferens, PhD-hallgató Eszterházy Károly Egyetem Neveléstudományi Doktori Iskola
MONOK István	főigazgató, MTA doktora, egyetemi tanár Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Eszterházy Károly Egyetem Történettudományi Intézet Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Könyvtár- és Humáninformatikai Tanszék
PESTI János	nyelvész, ny. egyetemi docens PTE Bölcsészettudományi Kar, Nyelvtudományi Tanszék
POLYÁK Petra	főlevéltáros PTE Egyetemi Levéltár
SCHMELCZER-POHÁNKA Éva	PhD, főkönyvtáros PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, Történeti Gyűjtemények Osztálya
SOMOS, Mark	PhD, Alexander von Humboldt Foundation Fellow Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law, Heidelberg
VERÓK Attila	PhD, tanszékvezető, főiskolai docens Eszterházy Károly Egyetem Történettudományi Intézet